

ВЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ

БУЛВА
ВИДАВНИЧА КОРПОРАЦІЯ В НЬЮ-Йорку

Вячеслав Липинський

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ

1657—1659.

ЗАМІТКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО
БУДІВНИЦТВА В XVII-ІМ СТОЛІТТЮ.

Відень 1920 р.

В И Д А Н Н Я Д Р У Г Е

Фотодрук з 1-го видання („Дніпросоюз”, Київ — Відень
1920), накладом Видавництва Булава, в Нью-Йорку,
— р. 1954. —

Bulava Publishing Corporation.
Булава, Видавнича Корпорація.
423 East 9th St. New-York 9. N. Y.

Памяти дорогого Друга, Селянина з Русалівки на Уманщині

Левка Зануди

убитого руйнікками України на весні 1918 року.

Переднє слово.

Оця історична студія вперше була надрукована польською мовою під заголовком „Dwie chwile z dziejów rewolucyjnej Ukrainy“ в збірнику „Z dziejów Ukrainy,“ присвяченим пам'яті Володимира Антоновича, Пауліна Свенціцького і Тадея Рильського, й виданім під моєю редакцією в 1912 р. гуртком Українців, що по походженню своему належали до правобічної української шляхецької верстви. Ту правобічну шляхецьку верству в часах нашої національної руйни прозвано „польською“, за її — тією руйною викликачу — участь у польським державнім життю і за придбані нею, підчас польського періоду її історичного існування, ознаки польсько-державної цивілізації, в формі римсько-католицької віри, польської літературної „панської“ мови (українською народньою розговорною мовою володіють „сполщені“ Українці не сугірше від Українців „свідомих“) і т. д. З тих самих причин і по таким же самим прикметам таку-ж українську козацько-дворянську верству лівобічну прозвано „російською“.

За весь час моєї громадської української праці я стояв на ґрунті своєї приналежности до тієї шляхецької верстви, хоч і спольщеної зверху, але по суті такої-ж української, як українською була в ті часи взагалі вся наша малосвідома, й тільки тепер витворююча в собі новочасні форми національного життя, сорокаміліонна нація. Я думав і думаю, що тільки участь тієї рідної мені верстви в новочаснім українським національним життю, тільки відродження традиційного духового звязку зі своєю „землею“ — дасть їй нову моральну силу та енергію і спасе її від розкладу і загибелі. Думав я також і думаю, що без її активної й свідомої помочи, рівно-ж як без такої-ж помочи лівобічного козацького дворянства, збудувати Державу Українську, принаймні за життя найблизчих поколінь, не дасться. Без власної-ж держави я собі ніколи не уявляв і тепер не уявляю можности існування Української — не етнографічної маси — а Нації.

І тому, придержуючись принципу Драгоманова, що мова слуга а не пан людини, я свідомо й нарочито вживав польської літературної мови для швидшого й ширшого поширення української національної свідомости і свідомости своїх політично-державних завдань серед синів шляхецьких, спольщеної частини великого і єдине до державної творчости збідного хліборобського українського класу. Особливо бажав я зазнайти своїх сусідів і найблизчих мені по крові й вихованю земляків з тими епохами нашої історії, коли предки наші над будуванням власної держави працювали. Найважливіша з тих епох се Хмельниччина. Її науковому дослідженню, пізнанню історичної правди тих героїчних часів, з котрих випросло все наше сучасне життя і без зрозуміння котрих не можна розуміти сучасности — присвячена більшість моїх історичних студій, в тім числі і студія понизча.

Надрукувати ту студію в 1912 році польською а не українською літературною мовою я вважав тим більше допільним, що тоді вся так звана „свідома“ частина української нації (за винятком одиниць і „Галичан“), вживаючи української літературної мови, стояла на ґрунті автономізму в межах Російської Держави і до всяких заходів, звязаних з питанням власної української державности, ставилась або дуже вороже, або з великим підозрінням, або-ж, в найкращім разі, абсолютно байдуже. Доказом між инчим тієї повної байдужности може служити й той дрібний факт, що мої історичні праці, друковані по польські — в котрих, на підставі звісних вже і в різних архівах мною знайдених нових документів, аналізувались наші державлі (а не тільки культурно-національні) змагання — не діждались і по сей день перекладу на українську літературну мову. Роблю се сьогодні сам, думаючи, що може тепер, після відродження Української Держави, наше громадянство почне цікавитись звязаними з практикою державного будівництва теоретичними питаннями й може захоче воно пізнати той досвід, котрий в тяжкій боротьбі й трагічних помилках здобули та оставили нам наші предки. В решті послідніми часами багато Українців, з посеред наших історичних державно-творчих верстов, стало брати участь в національнім і політичнім життю своєї нації, а їх власне проблеми нашої державности, думаю, повинні інтересувати в першій мірі.

Сей третій том моїх історичних студій єсть продовження тому I-го, в котрім заналізована участь української шляхецької верстви в Хмельниччині, і тому II-го, де в монографії про одного з найви-

датніщих Хмельничач — Полковника Станіслава Михайла Кричевського — представлені перші роки повстання. Всі ці студії були вступом і підготовкою до ширшої „Історії України“, котру я почав було писати перед війною, по схемі дещо відмінній від прийнятої досі нашою історіографією і з більшою увагою не до сентиментально-опозиційних та безрозумно-деструктивних, а до мужніх та організаційних прояв історичного життя нашої нації. Але-ж вся моя бібліотека й рукописи згоріли підчас погрому разом з хатою в моїм хуторі — Русалівських Чагарах на Уманьщині. Не знаючи, чи зможу вже задуману мною „Історію України“ написати, деякі її дані й висновки використовую тепер, поширивши значно оцю мою студію в порівнянні з її першим, польським виданням.

Дорогій пам'яті мого Вірного Друга й Доброго Сусіди, Співробітника в сільській праці хліборобській і громадській, — Селянина Левка Зануди, який за весь час війни беріг у мою відсутність мою хату та в ній оту мою бібліотеку і який за те, що хотів зберегти їх і підчас російської революції, був убитий злими і темними людьми — присвячую мою працю...

Автор.

Писано на еміграції, в Райхенау
в Січні 1920 року.

УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ

1657—1659.

Замітки до історії українського державного будівництва
в XVII-ім столітті.

Розділ I

Два документи.

Історик, який студіює уважно часи найбільше в нашій історії героїчні, як по своїм потугам, так по своїм замислам і індивідуальній вартості людей, котрі ті замисли в життя переводили — часи повстання України під проводом Богдана Хмельницького — мусить поставити собі питання: хто були й звідки брались помічники Великого Гетьмана і в якій спосіб зумів він, досі один єдиний, запрягти всю велику, перед тим розеднану, здеморалізовану, розбиту націю українську до спільної праці національної, до будови власної держави? Історичні сліди, котрі нам у формі писаних документів ті часи залишили, й навіть та їх частина, яка досі науці відома, дають на ці питання досить ясну й вичерпуючу відповідь. Два таких документи — з огляду на їх історичну вагу — в цілості, подаю нижче, з польської мови, в якій вони були писані, на сучасну українську мову переклавши, але по змові як найблизче придержуючись стилю, висловів і термінології тогочасної.

I. Присяга їх милостивих панів шляхти пинської, дана Гетьману Богдану Хмельницькому 20 Червня 1657 р.

Во імя Пресвятої Тройці, Отця, Сина і Св. Духа. Амінь.

Великі війни з двояким бувають для кожної держави допущені наслідком. Або для повнішого і безпечнішого потім, на довгі людські літа, миру — або для остаточного в залості і непокірності занашення та ізкорінення. Дізнало такого допусту на собі й Велике Князівство Литовське, котре, руйноване різними військами, ледве одпалось від остаточного знищення, даючи тим міру своїм гріхам і покутуючи гірко за їх число велике. Особливо в тім загальнім позарішці покараний був повіт Пинський. Порадившись між собою, ~~вони~~ запобігти близькій і вже над людьми видимої Божій карі, через вела-

них з поміж себе чести достойних людей такий обговорили з Його Милостю Паном Гетьманом Запорозьським і всім Військом союз, який, скріпивши присягою, тими словами заключать:

Мя, Лукаш Єльський, Маршалок, Адам Спитек Бжеський, Стольник, Урядники Повіту Пинського, яко прислані послы, своїм і всеї Браті (шляхти) Повіту нашого іменем присягаємо Богу, в Тройці Святій Єдиному, Найсвятішій Матері Божій і всім Святим, згідно з обрядом і наукою віри нашої, нам через Апостолів даної і нами визнаваної — що то все, що ми з ЙМП. Гетьманом Військ Запорозьських від імени і по дорученю всеї Браті постановили, відносно вічного і нерозривного союзу — ми самі й ті, котрих іменем ті річи становимо, здержимо у всіх до нашого союзу належних умовах та пунктах і потожки наші — під обов'язком присяги тепер нами даної — здержати будуть повинні.

Обіцюем, що ніколи не будем думати ані про зраду, ані про розірване злуки нашої з Військом Запорозьським. Не будем також таємно піджувати проти нього ніяких сторонніх ворогів, ані входити з ними, на шкоду того Війська, в ніякі порозуміння. Натомість проти всяких його ворогів — хоч би й найближчих нам — ми разом з тим Військом стояти будемо, не вимовляючись близьким родством з ними. До того, всеї Браті іменем, зобов'язуємось про всякі ворожі заходи проти Війська Запорозьського які-б нам на наших пограниччю стали відомі, завчасу повідомляти і про все, що на шкоду Україні й усьому Війську мало-б готовитись, маємо перестерігати, ні в чим вірности союзницької не порушаючи.

Віри як Православної Грецької, так і Римської Католицької свобод і грраниць наших обопільних — коли-б хто з ворогів на них наступати мав — одностайно з Військом нашим Запорозьським ми й нащадки наші боронити будемо.

Старшинства, уряди й зверхности, так земські як і військові, з рук Й.М. Пана Гетьмана Запорозьського одержувати маємо. Одначе ті уряди які здавна були виборні, так само будуть вільно всею шляхтою Повіту Пинського вибиратись, але затвердження їх по виборі у Й. Милости просити будем обов'язані. Так само уряди й власти військові — у Війську, коли тільки того треба, будучи — від його-ж самого одержувати маємо і повинні ми ждати приказу чи його самого, чи того, кого він над урядами нашими військовими захоче мати начальником. І нікому, без

Його відома, самі не можемо обявляти війни, ані нападів робити на чужі краї, без його на те дозволу, важитись ми не повинні.

Через Нього (Гетьмана) Царю И. Милости при Війську Запорожським маємо вважати себе в вічнім підданстві, нічого неприятелям царським не дораджуючи, а ні їм явною чи тайною піддержкою не помагаючи.

Позаяк нас Й.М. Пан Гетьман заховав при давних, даних нам Королями Польськими, правах, прерогативах, вільностях, судах і зверхностях, так ленних як і доживотніх здавна наданих, ні в чим їх ваги не порушаючи — за винятком одібраня королевщини свіжо наданих і до Пинського староства належних, і умови, що надання доживотні по смерті особи, що на них має право, до Пинського староства мають бути прилучені — то і ми, яку мали для попередніх Панів наших (Королів Польських), таку-ж і для Й.М. Пана Гетьмана теперішнього і будучих, і для всього Війська Запорожського приязнь і зичливість ми і нащадки наші заховаємо, в часах щастя та нещастя взаємно і непорушно на віки вічні заховати будемо повинні, не йдучи за чужими лукавими листами та намовами.

Навпаки, коли-б ми знали о таких, сусідніх з нами, краях польських та литовських, котрі уперто не хочуть пристати до союзу й злуки з Й.М.П. Гетьманом і всім Військом Запорожським, то ми обіцюєм їх нашою намовою від тієї упертости одводити, пильнуючи того, чого союз наш взаємний з Військом Запорожським вимагає.

Надто у всім тільки від И.М. Пана Гетьмана Запорожського, тепер і на потім будучого, маємо заховати залежність, ніяких урядів собі, помимо Його волі, не присвоюючи. Тоб-то ані соймаків скликувати, ані стягання Хоругвей задумувати, без особливого від Й.М. Пана Гетьмана оповіщення ми не повинні, хіба-б в наглій і горячій пригоді.

Унію і всякі інші чужі віри, нам і Війську Запорожському противні й неприязні, ізкорінати одностайно ми зо всею Братією нашою повинні, не бажаючи для тих душам християнським зараз в повіті нашим місця і принади. Наколи-б одначе хто з осіб духовних (Уніятів), повернувши до належного Митрополиту Київському послушенства, дістав від Митрополита свідоцтво про спокутування за своє відступництво, і коли-б за його горяче духовенство просило, то для такого буде мати Й.М. Пан Гетьман свою Панську увагу.

Врешті всі обов'язки, союзові присущі, хочби тут про них і не згадалося, виконата обопільно й заховати ми повинні вічно. Так нам поможи Господи Боже і невинна Мука Господа Христа.

А по виконалю присяги поіменовані Й.М.П. Посли — Й.М. Пан Лукаш Єльський Маршалок, Пан Адам Спитек Бжеський Стольник Повіту Пинського з Братією нашою на той час будучою, для більшого ґрунтового забезпечення Союзу при печатках своїх руками власними підписалися, обіцяючи, що те саме всі Й.М. Панове шляхта Пинська незволікаючи учинити мають.

Діялось в Чигрині д. 20 Червня 1657 року.)

II. Забезпечення, дане Гетьманом Богданом Хмельницьким шляхті Повіту Пинського 28 Червня 1657 року.

Во імя Господне. Амінь. На вічну річи намятку.

Ми Богдан Хмельницький Гетьман

Генеральний Військ Й. Царської Милости Запорозьких. Ознаймуємо тим Листом, вірою Нашою і Всего Війська стверженім, кожному, кому би про се відати належало. Предвічна мудрість, сама вказуючи шляхи суспільного життя, заборонила роблячим добро відплачувати злом і приятелів серцем установила приймати приятельським, давши таке для цього порівняння, що не єсть річ слухна за рибу гадюку, за хліб каміння й инше за добрі вчинки віддавати зло. Коли отже найвищий світа підсоняшного Творець і Правитель так учив обходитись з людьми, установляючи найневніщу взаємної щирости й приязні підставу: добром віддавати за добро — то не личить нікому, Його ласкою сотвореному, з ближнім своїм поводитись инакше, наколи хоче він, з дороги спасенної не сходячи, кари Божої і людського уникнути суду. Тому й Ми, від давних не одступаючи звичаїв, коли Господь прихильні до злуки з нами серця й волю Повіту Пинського склонив, Послів од них, для ствердження вічного союзу присланих, Й.М.П. Лукаша Єльського Маршалка і Й.М.П. Адама Спитка Бжеського Стольника, Дигиптарів Пинських, по приятельськи і здячно прийняли та установили обов'язки і умови, до того союзу залежні, невогнеливе і сумлінням своїм твердо їх забезпекаючи:

Що від нині ані самі поводитись з ними по неприятельськи, ані якогось на їх маєтности особливого війська насилати не будемо, крім окремих залог, для порядку призначених, і не будем ані самі, ані через намовлені до того особи проти них на їх згубу кого небудь чужого піджувати. Навпаки, коли-б хто-небудь з ненависти до них за те, що вони союз і злуку з нами учинили, або для якоїсь иншої причини, хотів їм шкодити, наскочивши на їхній край з військом та огнем і мечем його руйнуючи, то ми їх боронити та допомогати і як би треба було то й усім Військом неприятеля на них наступаючого віддгоняти обіцуюм, навіть як-би се був і близький нам, але поради нашої — їх не зачипати — не слухаючий.

В обрядах Римської віри, в котрій до Нас пристають, ніякої перешкоди Ми й потомки Наші і все Військо Запорозьське їм чинити не будемо, ані нікого з них примусом до віри Православної Грецької наvertати, як і записей давних і свіжих на костели відбирати й нищити не повиннісьмо, крім тих, які видерті з маєтків православних і які з кривди убогих православних повстали. Чужі одначе секти й Унію, яко причини великого зла, постановляємо обошільно ізкорінати, не відмовляючи одначе доступу до ласки Нашої тим духовним (Уніятам), котрі, правду пізнавши і при відданю належного Митрополитови Київському послушенства добру покуту учинивши, будуть мати за собою горячу нашого духовенства просьбу і рекомендацію.

Прероґативи, вільности і суди шляхецькі, станові їхньому належні, так як за Королів Польських бувало, їм забезпечуємо. Одного тільки вимагаємо, щоб скорочена була процедура правна і тим шляхті убогій до зuboжіння й лишньої тяганини по судах була загорожена дорога. Уряди, чини й почести, як земські так і військові, які мають тепер панове шляхта Повіту Пинського собі від Короля Польського надані, за кожнім до смерти його залишаються. Коли-б одначе присудом Божім хто з урядників з цього світу зійшов, мають иншого на його місце по свому звичаю вільно обрати на ті уряди, котрі звикли з давних давен по вибору настановляти. Але затвердження вибору при собі заховуємо. Иншими урядами, котрі від нашої волі й розсуду залежать, самі диспонувати будемо, маючи респект і увагу для заслужених, за рекомендацією сторости Нашого Пинського. Крім того військові уряди всякі, котрі тепер і потім істнувати будуть, забезпечуємо повною владою, оставляючи Полковникови на той час будучому вільне та повне

Ротмистрів і Поручників представляюваня. Всі вони одначе без Нашого наказу нікому війни обявляти, ані нових союзів з ким небудь заключати без особливою нашою дозволю не повинні.

Маєтностями діличними в повіті Пинським, Мозирським, Туровським і інших, де-б вони не находились у тих, хто склав присягу вірности, дозволяємо їм володіти вільно зо всіма доходами. Також ленні права, кому вони здавна за Королів надані, мають в цілости за тими оставатися, в чім їх за Нас і Потомків Наших асекуруємо разом з Військом Запорожським. Одні тільки королівщини, до староства Пинського, також і инші, до доходів Наших належні, мають бути від користування їхнього виключені. Але доживотні надання кождому до смерти служити повинні, а по смерти держателя до нашої повертаються диспозиції.

Службу Божу, звичайні Процесії, дітей шляхецьких вільну науку, повне пошанування духовних віри Римської — за ними в цілости оставити і пняких хочби найменчих перешкод в ціх річах не чинити Ми й Потомки Наші з Військом Запорожським під словом христьянським прирікаємо.

Загалом у всіх инших належних їм вільностях кривди ніякої чинити не будемо, під умовою, щоб чогось нового в них для ошукання Нас видумано не було. Так само всі умови, до союзу належні, статечне додержати і це Наше Забезпеченя через надзвичайних послів присягою ствердити беремося, забовязуючи від нині Самих Себе і Потомків Наших і все Військо Запорожське, що одніх будемо мати друзів та ворогів і вічно та ненарушно в союзі жити будемо. Покладаємось на І.М. Павів шляхту Пинську, що й вони додержать в цілости ті умови, до котрих зобовязалися, склавши Нам на це свою, для затвердження союзу, присягу.

То все, щоб більшу вагу і ґрунтовность мало, рукою власною це Наше Забезпеченя при печаті військовій підписуємо. Діялось в Чигрині д. 28 Червня по старому календарю Року Божого 1657. Богдан Хмельницький Гетьман Військ Його Царської Милости Запорожських. Прийнято до книг київських 7 Липня по старому календарю. ³)

* * *

Що означають ці документи? На якому ґрунті повстав вічний союз між католицькою вже тоді в своїй більшості шляхтою Пинського

Повіту і православним Гетьманом Війська Запорозьського? Яке політичне і соціальне тло того акту.

Наша дотеперішня історіографія, розвиваючись під впливом трьох чинників: ідеології державности російської, ідеології державности польської і національно-культурної демократичної і недержавної ідеології української не дає відповіді на питання, котрі виходять поза рамки того, так чи інакше ідеологічно обмеженого, дослідю нашої минувшини.

• Отже і цей факт союзу і злуки неправославної шляхецької верстви з Військом Запорозьським не міститься в рамках ані суто-православного „возсоединенія Руси“, ані „некультурного антипольського, антишляхецького і антидержавного козацького бунтарства“, ані скромних „культурно-національних демократичних українських змагань“. І тільки основно визволившись з накинутаго нам підчас нашого занепаду поняття про себе, як про якийсь до державного життя нездатний, вічно бунтуючий і вічно покривджений полу-народець, — тільки усвідомивши собі весь розмах нашої історії, широкі державні, організаційні замисли предків наших, ми зможемо зрозуміти поодинокі діла тих предків, згідно з правдою — науково — оцінити поодинокі факти нашої минувшини. Історичним коментарем до двох вище наведених документів, аналізом зафіксованого в них історичного факту з точки погляду державно-організаційних змагань української нації в XVII-ім столітті, мають бути дальші розділи цих заміток. ³⁾

Розділ II.

Політика козацького автономізму від початку повстання 1648 р. до Переяславської Умови.

Велике українське повстання 1648 р. було викликане страшенним національним роздражненням, а з погляду тодішніх Українців — національним утиском, котрий проявлявся головним чином в тому, що Польська Річчосполита в інтересі керуючих нею шляхетсько-магнатських кругів стала протегувати українську релігійну унію, обмежуючи зразу в правах, а потім безсистемно намагаючись винищити непевне з державно-національного (національне — в ті часи ставало синонімом католицького) польського погляду українське православя. Отака польська, дратуюча українську націю, державно-національна політика; економічно-соціальні відносини в козацькій Україні, котрих головною ознакою ставала остра суперечність інтересів економічно інтенсивнішого дрібного та середнього, козацького й шляхецького землеволодіння, з інтересами економічно екстензивного великого землеволодіння магнатського — врешті повна дегенерація на Україні польської державности, її безсилля в боротьбі зі степовими кочовицями (котре тоді проявило себе виразко в банкрутві завойовницьких плянів короля Володислава IV), а значить і її непотрібність для виконання цих тодішніх головних державних українських змагань — все це вмісті мусіло довести до великого перевороту 1648—9 років.

Поступово-опортуністичний український рух — котрий у формі релігійної унії хотів політично помирити українські національні домагання з тодішніми все сильнішими, теж поступовими, шляхецько-олігархічними, демократичними і антимонархічними, польсько-католицькими тенденціями — викликав серед української нації незвичайно остру, і заразом по своїй соціальній структурі міцну й здорову, православно-монархічну реакцію. І тоді, коли поступова та демократична унія (підкреслюю, що говорю про унію в XVII-ім стол. і тільки з погляду політичного) була рухом виключно інтелігентським — європейскою вірою вищого, найбільше освіченого, найбільше культурного і ліберального духовенства та всякого дрібного здекласованого міщанства — то

православна реакція зібрала коло себе всі привязані до старої національно-державної традиції військово-хліборобські та військово-промислові економічно продукуючі класи. Отже в першій мірі степове „українське“ козацтво, останки православної „руської“ хазяйовитої — в свої села від чужої і ворожої культури утікаючої — шляхти і заможне, промислове міщанство. Сполученя тих трьох економічно сильних класів з простолінійним і фанатичним в своїй „темноті“ православним духовенством і такою-ж православною інтелігенцією на ґрунті спільної національно-конфесійної ідеології, — використання тодішніми політиками переворотової енергії соціально невдоволених селянських мас, — прекрасна класово-військова організація козащини, — геній Гетьмана Хмельницького — і історичне щастя, в формі цілого ряду високо талановитих, безмежно своїй ідеї відданих і морально дисциплінованих його помічників — ось що дало тодішній революції, яка розпочата була сотнею фанатиків в момент здавалося повною занепаду нації — найбільше можливу в тодішніх умовах перемогу. Дальший розвиток подій поставив перед провідниками нації завдання дати Україні, „з неволі ляхської“ увільненій, такі правно-політичні форми існування, які-б окреслили її відносини до сусідів — зовні, і які-б унормували її міжкласові соціальні відносини — всередині. Першою спробою кодифікації цих правно-політичних форм, першим етапом тодішньої української державної політики була Зборівська Умова, заключена 10/20 Серпня 1649 р. між Українським Військом Запорозьким і Польською Річипосполитою.

Поминаючи початкові заяви і „петиції“ Гетьмана — про котрі я ширше в попередніх томах сих студій говорив — Зборівська Умова єсть в розумінню правно-державним першою спробою забезпечення української нації в рамках польської державности: 1-о політичної автономії на території козацькій, і 2-о культурно національних прав в цілій Річипосполитій. Перше знайшло вираз в пунктах, які постановляли: що польське військо коронне на територію козацьку входити не буде (пункт 6-ий); що всі уряди на цій території, то-б-то в воеводствах Київським, Брацлавським, і Черпигівським — які тоді носили спільну назву України — мають бути давані тільки православній шляхті (пункт 9-ий); що вся військова оборона цієї території, а значить і фактична власть над нею, віддається Війську Запорозькому, котрого давні привилеї всі заховуються (пункт 1-ий), число котрого побільшується

до 40 тисяч (пункт 2-ий) і котре підлягати має виключно власти Гетьманській, скріпленій матеріально наданням „на булаву“ багатой і великой Чигиринщини (пункт 3-ий).

Друге проголошувала т. зв. „Соймова Апробація прав і вільностей віри грецької Народу Руського“ (12 I 1650 р.), по котрій весь „Народ Руський духовного, свіцького, шляхецького й посполитого стану, так в Королі як і в Вел. Кн. Литовським, при давніх правах і вольностях був захований, особливо міщане київські, чернігівські, винницькі, мозирські, річицькі, стародубовські, ппнські й інші“. Права шкіл і друкарень „руських“, де-б вони не находились, так само були цім актом признані й потверджені. Оця „Апробація соймова“ була обрізаною на соймі постановою 8-го пункту Зборівської Умови, який крім того вимагав, щоб Київський Митрополит дістав місце в Сенаті і пункту 10-го, по котрому ще й Єзуїти немали-би права селитись ані в Києві, ані в тих містах, де існують „упривілейовані“, то-б-то урядом польським затверджені, „руські школи“.

Спроба погодити в Зборівській Умові визвольні змагання відродженої української паці з претензіями здегенерованої польської держави очевидно мусіла скінчитися повним крахом. Державний організм Річипосполитої був уже за слабкий па те, щоб таку радикальну реформу і таку засадничу зміну свого устрою перевести, а сили України стали вже за великі, щоб її можна було до стану попереднього — з перед повстання — повернути. Сойм 1650 р. що ратифікував Зборівську Умову, не давши київському Митрополитові Коссову місця в Сенаті, відкинувши загальне жадання всіх православних, щоб церковна унія була знесена — „щоб тільки Римський та Грецький закон оставался так, як це за злуки Руси з Польщею було“ — обуриз усі верстви українські, від вищого духовенства й ультра-лояльної шляхти, типу воеводи Кисіля, почавши. Крім того сойм обмежив амністією для шляхти, що брала участь в повстанню, і замість „шляхти, котра яким-би то не було способом опинилась у Війську Запорожським“ (як було сказано в прийнятій обома сторонами проекті „декларації королівської ласки“) підлягати амністії, згідно соймовій постанові, мала тільки „шляхта, котра підчас тієї заверухи не хотячи (nolentes) при Війську Запорожським оставати мусіла“. Се знов до живого обурило всіх головних провідників повстання — шляхту однаково як православну так і католицьку. Врешті сподіваний по ратифікації умови поворот в Україну

зненавиджених властителів лятіфундій — магнатів — електризував усю могутню масу козацьку і прилягаючі до неї — зверху шляхецькі, а знизу селянські верстви. Україна і Польща мусіли розпочати нову боротьбу, але вже в інших, чим у перших роках повстання, зовнішніх і внутрішніх умовах.

Вся величезна енергія нації, виладована в перших часах повстання, була змарнована тодішніми політиками й пішла на торги за обмежену автопомію. Цей сумний факт дуже ясно й виразно зазначили наші історики для XVII-го століття і дуже гостро обвинувачували за це Хмельницького. Але-ж тоді в XVII-ім столітті справа національна спочивала в міцних і певних руках завзятого козацького класу і його великого провідника. Цей клас з цілою енергією розвиває і веде її далі, не наче скріплений ще більше своїми помилками і невдачами. Натомість по 1649 році слабне участь у повстанні українського селянства, потерпівшого сильно на козацькій території — по скільки воно в ряди козацькі не вступило — від Татар, а в решті українських земель (на Волині, Поділю, Поліську, Галичині ітд) знеохоченого до козацтва, котре сконцентрувавшись від того часу на своїй території, опіє північно-західні землі мусіло на якийсь час в давній „неволі польській“ залишити. Зяов Річипосполита в тім самім часі тратить поміч магнатів — „королеват українних“ — тепер, з хвилику переходу „на Україні“ власти до Війська Запорозького, вже остаточно зруйнованих і, що найважніше, починає вона тратити численні шаблі української не сказаної шляхти, котра, від 1650 р. стає чим раз більше неутраляною і все уважніше ставиться до України й політики її „Ясновельможного Великого Гетьмана“...

Відповідно до тих змінених умов міняється й тактика воюючих сторін. При Хмельницькім не бачимо вже на першім місці голосних провідників „черні“ — Гловацьких і Кривоносів — їх місце займають поважні козацькі полковники, політики й дипломати. Річипосполита не думає вже Яремами Вишневецькими „усмирати збунтованих хлопів“, а в союзах з сусідніми державами шукає помочі и військової підмоги проти своєї „провінції.“ „Українське питання“, кажучи по сьогоднішньому, стає найбільше пекучою проблемою цілого Сходу Европи й притягає до себе увагу цілого її Заходу. „Відношення до Хмельницького — пише польський історик Кубалк — керувало політикою Річипосполитої й су-

сідніх держав до такої степені, що не знаючи його особи і його замірів, ходу подій зрозуміти неможливо.“ *)

Великих томів треба для докладного представлення дипломатичної акції Українського Гетьмана. „Здається не було дня — знов слова того-ж польського історика дозволю собі навести — щоб Хмельницький не приймав чужоземних послів, дипломатичних агентів, курьєрів і посланців, і не посилав своїх.“ Попробую тут зазначити тильки головні напрями його політики і то по стільки, по скільки се для зрозуміння двох вище наведених документів необхідне.

Наслідки Зборівської Умови показали ясно й виразно, що без радикальної зміни внутрішнього устрою Польської Річипосполитої, місця для козацької України в межах польської державности бути не може. Отже людина, що стояла на чолі нації, мала перед собою дві дороги: або скерувати всю національну енергію на боротьбу за зміну того внутрішнього державного устрою і справу будучини Польської Річипосполитої зробити українською національною справою, — або-ж, пірвавши зовсім з Польщею, скерувати всю національну енергію на організацію власного державного життя поза межами Річипосполитої. Хмельницький довгий час не міг зробити рішучого вибору й хитання Гетьмана — фатальне роспорошування національної енергії — це засаднича риса його політики в добі першій, до — Переяславській. Цю добу Хмельниччини — з огляду на все повторювані в тім часі угоди козаків з Польщею — я називаю добою козацького автономізму.

В своїх замірах перебудови Річипосполитої, з котрими довго не міг розстатися Запорожський Гетьман, він головним чином пробував перевести такий план: скріпити монархічну власть польського Короля (що мало-б вгамувати самоволю магнатсько-шляхецьку) і посадити на польський престол монарха не-католика (що мало-б бути запорукою „прав і вільностей“ національно-православних). „Про се Господа Бога просимо — писав не раз Гетьман Хмельницький до Короля Яна Казимира — щобись рачив бути Самодержцем, як инші королі, а не так, як предки Вашої Королевської Милости власне в неволі у шляхти.“ Про його відносини до одного з найбільше ним протегованих некатолицьких кандидатів на польський престол — Ракоczego (другим був Царь московський) я говорив ширше в томі II-ім моїх Студій. Тут додаю, що вже в місяць по заключеню Зборівської Умови з Яном Ка-

зміром, посла Гетьмана пропонують князю семигородському детронізацію того-ж Яна Казимира і що вони повторюють ті проповіді ще більше рішучо в початку 1651 року. Важно, що ті пляни Хмельницького горячо підтримували опозиційні дісидентські (протестантські) сфери Річипосполитої на чолі з литовським князем Янушем Радзівіллом. Ці сфери падали цим плянам настільки велику вагу, що вже по Умові Переяславській — значить по страті України — Радзівіл тільки в покликанию на польський престол Ракочого бачив єдину й послідню надію привернути назад Україну до Польщі.

Але власне тому, що ініціатива тих спасених для Польскої Річипосполитої плянів ісходила від Хмельницького, їх абсолютно не можна було перевести в життя. Для цього бракувало перш за все почуття рівности між реформатором і тими, кого він хотів своєю реформою ущасливити. В очах Поляків Хмельницький був все ще тільки „збунтованим рабом“ і чим більше він Польщу жалів, чим більше довав він про її будуччину, тим голоснішою луною йшла по Польщі слава, що „раб“ дрожить перед „Маєстатом Річипосполитої.“ Сей факт настирливо кидається у вічі кожному, хто ті часі безпосередно з джерел — листів, хронік, мемуарів, документів і актів тогочасних — студював..

І відповідає сей факт зрештою тому, що все й скрізь, в життю всіх націй і суспільств запримітити можна. Тільки повна перемога над гнобителем, або абсолютна супроти нього непримиримість, дають в його очах моральну вартість і рівновартість пригнобленому. Тут — в сім першій періоді — ані такої перемоги, ані такої непримиримости у Хмельницького ще не було й тому його лояльні польсько-державні наміри, замість ослаблювати, тільки зміцняли польських ворогів реформ і України, тільки скріпляли антикозацькі, аптімонархічні, фанатично-католицькі сили польської шляхецько-магнатської олігархії. В результаті замість реформ — прийшло Берестечко. За кривавий берестецький погром українського війська прийшла не менше кривава відплата польському війську під Батогом. Замість співжиття двох, не вважаючих себе взаємно рівними, народів в одній державі — все ширше розливалось між ними море крови. З неморальних — бо на взаємних ошуканствах і взаємному культивуваню своїх слабостей опертих — паперових угод, виростала між цими народами така-ж неморальна, дика — бо на почуттю слабости оперта — зненависть...

Але Гетьман Хмельницький не був рабом. Його велика душа мала всі дані зрозуміти, що треба розторопити державу, в котрій його народ і він сам не міг стати рівноправним і рівновартним паном...

Думи про се були у самого Гетьмана й найблизшого гуртка його помічників віддавна. Без сих, як казали сучасники — „шалених дум“ — грандіозне діло Хмельницького було-б психологічно неможливе. Вже своїм союзом з Татарами в самім початку повстання Хмельницький надав йому виразні прикмети „державної зради“, котра раніше чи пізніше до повного сепаратизму мусіла-б довести. І коли замість того, в протязі п'ятьох літ, ми бачимо уперто повторювані угоди з Польщею, то факт сей мав глибші соціальні й політичні причини, котрі поза самім Гетьманом Хмельницьким лежали. Зводяться-ж ці причини головним чином ось до чого: 1) степова неграмотна козаччина і таке-ж неграмотне селянство — які в перших часах повстання головну ролку грали — витворити самі з себе власної сепаратистичної державної ідеології не могли; 2) пізніці творці й виконавці цієї ідеології — шляхта українська і городове міщанське козацтво — за малу ще в верстві козацькій в першій добі повстання вагу мали для того, щоб вже тоді свої сепаратистичні пляни перевести; 3) монархічна реакція проти демократично-шляхецьких олігархів, яка творила головну політичну суть (побіч розуміється національно-релігійних і соціальних стремління) повстання, не могла прибрати українських державних форм доти, доки особа монарха, чи взагалі самодержця, в розумінню народніх мас, по за Україною стояла; 4) Хмельницький, котрий „з волі Божої став самовладцем і самодержцем руським“, ще не встиг в очах свого народу здобути потрібної віри в ці свої великі, сказані ним в момент побіди (1648 р.) слова. Тому сепаратизм Гетьманський в добі автономізму має характер конспірації. Ці таємні зносини Хмельницького з Султаном турецьким, Князем семигородським, Царем московським і т. д. — про котрі очевидно говорять нишком по цілій Україні — крок за кроком відвертають повільну, тяжку думу народню від особи далекого й милостивого, „панамі“ тільки поневоленого, польського Короля. Вони так само крок за кроком все побільшують в народній уяві саму постать і її могутність — розмовляючого як рівний з ріжними монархами — Богом Україні даного Гетьмана Богдана. А в біжучій політичній практиці вони мають служити засобом зреформувати Польщу; вони мають примусити до

уступок, привести до розуміння дійсности, поставити на один з иншими державами супроти України рівень упертих „Маєстат Річипосполитої“. У всіх цих незлічних козацьких конспіраціях головна роля припадала найтіснішими інтересами з Україною звязаному її сусіду — Туреччині.

Зразу на початку повстання, в Липні 1648 р., прибули до Стамбулу послы Хмельницького, прохаючи потвердити союз козаків з Татарами і пропонуючи за це в застав Камянець на Поділлі. Пізніше 14 Жовтня 1648 р. Гетьман пише листа до Султана, в котрім просить прийняти під свій протекторат Україну і котрий підписує, як „Гетьман Війська Запорозького і „всея Русі“, звичайний при тім додаток — „його королевської милости“ — очевидно, коли тут мова вже про „всю Русь“ йде, опускаючи. Ці забіги увінчалися успіхом: новий Султан в кінці 1648 р. прийняв Військо Запорозьке під свою опіку й пізніше навіть видав Гетьманови „диплом на князівство Руське“ — згодом Поляками під Берестечком разом з иншими документами здобутий.³⁾ З того часу цей — тайний розуміється — союз відновлювався пару разів. Наприклад в Лютім 1650 р., коли Польща хотіла втягнути Хмельницького в війну з Туреччиною, а Хан татарський в війну з Московщиною, Гетьман, відповивши свій союз з Туреччиною, замахував в той спосіб обох своїх неспокойних сусідів. Те саме повторилося знов у пару місяців пізніше. Склавши 2 Серпня 1650 р., на руки Османа Агі, посла турецького, присягу вірности, Хмельницький спричинився в той спосіб до зірвання тоді польсько-московського союзу, котрий, офіційально звертаючись проти Туреччини, фактично всіма своїми наслідками завважп-би на Україні. Врешті дволітня боротьба Гетьмана за Волощину і його династичні пляни, котрих наслідком був шлюб його старшого сина Тимофія з донькою Господаря Люпуля (21 Серпня 1652 р.) — прямували до того, щоби через Волощину зайняти безпосередно (без тяжкої залежности від Криму) супроти Порту становище удільного князя й найти на заході осередок („Князівство Подільське“, про яке говорено вже в 1648 р., пізніше „Князівство Сарматі“ з Князем Юрієм Хмельницьким на чолі) коло котрого під протекторатом Туреччини державність українська могла-би сформуватись і укріпитись. Попри те не треба розуміється забувати, який бажаний для Гетьмана ефект вкликували в Польщі і в Україні чутки, що в звязку з тими переговорами шприлися. „Бо се річ неможлива, щоб Господарівну взявши, задовольнятися козацтвом“ — писав воевода

Кисіль, а так думав з певністю не він тільки один. Адже пийший воевода — Лещинський — ще на соймі конвокаційнім у Варшаві голосно заявляв, що Хмельницький „Монархію Руську закладати хоче...“⁶⁾

Не вважаючи на дипломатичні успіхи цієї туркофільської політики, вона в державній емансипації України більшої ролі відограти не могла. Склалося на се дві причини: 1) одвічний релігійний антагонізм двох світів — християнського та мусульманського і 2) несталість та цепеність турецьких вассалів — Татар, котрі — знаючи добре, що для них скріплення України несе — все козаків у рішучу хвилину, як під Зборовим, під Берестечком, під Жванцем, в найгірший спосіб зраджували. „Тоді вся Европа скаже, що Ти від Бога Даний, коли, Тобі дякуючи, кров християнська з неволі бісурменської визволена буде“ — нашоштував Хмельницькому ревнитель православія Кисіль, до спілки з Митрополитом Коссовим і цілим благочестивим Київом.⁷⁾ А як додамо до цього плач, скарги і врешті прокляття українського селянства, котре Татари в ясир забирали, то зрозуміємо, чому не можна було відділитись від Польщі при допомозі Туреччини; чому Хмельницький — коли зміг нарешті свою повну суверенність заманіфестувати — заключив перший офіційний, цілій Україні і всьому світу явний, союз з державою „одновірною“, до якої від давна потихенько зітхала письменна переважно шляхецька „Русь“ православна, і в якій українські маси народні не тільки „панів польських“, але й „неволі турецької“ бачити не сподівались...

Розділ III.

Кінець автономізму. — Унезаалеження України. — Переяславська Умова і Переяславська Легенда. — Перші реальні наслідки Умови.

Офіційний розрив з Польщею, а з ним кінець політики автономізму, припав на послідні місяці 1653 року. „Рік це власне королівський, а мені і моїм замислам во всім противний“ — так схарактеризував сей памятний рік сам Хмельницький, „всіляке в ньому Полякам щастя предсказуючи“.⁸⁾ Становище Гетьмана було дійсно трагічне. Хан кримський, перекуплений 100 тисячами дукатів через Короля польського, одержавши крім того від нього-ж довіл брати яспр коло Львова і в дальшій Україні, зрадив Хмельницькому в найбільше критичній хвилині — під Жванцем. З послом козацьким Виговським Поляки в ніякі нові переговори вступати не хотіли, бо сенатори польські знов козаків за своїх „підданих“ стали уважати. Татари — як писав до Царя Хмельницький — хотіли його й Виговською видати Королеви, а на початок 1654 року готовила Польща величезний похід для остаточного приборканя „збунтованої“ України.

Що найважливіше, великі монархічно-династичні замисли Гетьманські, розраховані на поміч турецьку і на протекторат султанський, захитались під впливом смерти улюбленого сина и наслідника Тимофія, вбитого під Сучавою в Вересні 1653 року. Захитались і упали вони врешті зовсім під вражінням нової зради татарської і тих страшних сустошень, які Татари тодіж таки в Україні учинили. Все, здавалося, перло до того, щоб цей страшний рік став дійсно „роком королівським“ і щоб Хмельницький „Масстатови Річпосполитої“ скорившись, знов тільки козацтвом та вірним підданством став задовольнятися. Але такий поворот ані для Великого Гетьмана, ані для сформованої вже тоді і вже в достаточній мірі сильної української аристократії не був можливий. І замість повороту до Річпосполитої поставили перед собою Гетьман і його помічники новий, настільки великий, настільки ризковний плян, щоб він з того безвихідного становища, в якім вони опинились, міг їх своєю незвичайністю і своєю грандіозністю вирвати. Сей плян був: розвалити Польщу й Крим при допомозі Москви і — замість під іновірним султанським — під одновірним царським про-

тектором українську державу козацьку збудувати. „Нічого иншого ці неприятели козаки не замишляють, як тільки спільними силами з Московією в державу Вашої Королевської Милости вторгнутись, його знести, а по побіді в Київі столицю свою мати хотять“ — писав 14 Лютою 1654 р. до польською Короля добре в ділах українських поінформований Воевода молдавський.⁹⁾ „Більшими нас свободами державами й добрами наділить Царське Величество, ніж Королі Польські і старі Князі Руські“ — так розуміли значіння й вагу протекторату царського для України самі творці Переяславської умови, котрі — кажучи їх власними, Гетьмана Хмельницького, словами — „за ті свободи, держави й добра кров свою проливаємо, від дідів і прадідів їх тримаючи та пропасті їм не даючи“.¹⁰⁾ Державно-творчий розмах, простолінійність і — у відношеню до гололовного тодішнього ворога, Польщі — катастрофічність („або пан, або пропав“) того плану забезпечили йому певну побіду над всіма иншими, може більше практичними, льогічними, дипломатичними і т. д. — тогочасними політичними комбінаціями.

На Переяславську Умову ми звикли дивитись крізь призму пізніше витвореної Переяславської Легенди. А власне треба виразно одріжнати ці дві абсолютно ріжні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська Легенда повстала підчас руїни козацької державности, сучасні-ж свої ідеологічні форми прибрала вона допіру по полтавським погромі й остаточнім знищеню за Мазени самостійницько-державних намірів української козацької аристократії. В сій своїй послідній формі вона гласить, що „народ малоросійський“ під проводом свого Гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщі, добровільно пристав до одновірної Московської держави — при чім поняття „одновірної“ ще пізніше — бо тільки в кінці XIX-го століття — було замінено поняттям „однаціональної“. В той спосіб Переяславська Легенда лягла в основу теорії: „возсоединения Руси“ . . .

Подібно як Легенда Люблинська, про добровільну злуку Руси з Польщею, відограла величезну ролю в життю української аристократії в Річипосполитій — так само її рідна по духу сестра, Легенда Переяславська, відограла таку саму ролю в історії української козацької аристократичної верстви в Імперії російській. Як Люблинська Легенда в Польщі, так само Переяславська Легенда в Росії ідеологічно і юридично спасла українську аристократію — по банкруцтві

її власної держави — від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут і там дали нашій аристократії всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що мовляв вона до тих держав сама, добровільно, без примусу пристала. Але-ж треба твердо пам'ятати, що це тільки, для отієї спеціально ціли пізніше видумані, легенди. І тому, між инчим, всі щирі бажання істориків знайти в Переяславській Умові основну підставу Переяславської Легенди: умови, на яких Україна добровільно пристала до держави московської — не дали очевидячки ніяких позитивних результатів. Можна сказати, що скільки істориків, стільки на цю справу ріжнотоманітних поглядів.⁴¹⁾ Всі-ж вони сходяться тільки в однім, а саме, що ці умови прилучення сформуловані дуже неточно, а особливо ті пункти, на підставі котрих оте „прилучення“ мало-б відбутися.

На мою думку шукання в Переяславській Умові основ Переяславської Легенди це безцільна схоластика, захоплення котрою пояснюється просто тим величезним впливом, який пізніше Москва в нашій історії відіграла. Будь на місці Москви — Туреччина — історіографи нашого легітимізму з певністю в умовах Хмельницького з Султаном юридичних підстав нашого „возсоединенія“ з Турками шукали. І мабуть ся праця була-б продуктивніша тому, що Туреччина значно більшу роллю чим Москва в генезі й зародженю повстання Хмельницького відіграла. Бо хто хоче утожсамити Переяславську Легенду з Переяславською Умовою й бачити в Умові легенду про добровільне „возсоединеніє Руси“ — мусить перш за все доказати, що Гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщі во імя прилученя України до Москви і що Переславська Умова являється тільки формальним закінченням, посліднім скріпленім на папері актом отого ним задуманого діла. Але-ж розуміється ніхто не може доказати того, чого не було. А раз Богдан Хмельницький не піліймав повстання проти Польщі во імя і в намірі прилученя України до Москви, то ясно що його умова з Московою в р. 1654-ім була таким самим випадковим союзом зверненим проти Польщі й закліченим для визволення України з під Польщі, якими були всі його попередні такж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною.

Практична ціль того союзу була така сама, як і ціль союзів попередніх. В боротьбі з Польщею Царь заступив місце Султана, й тільки. Ставши протектором України, він мав її дати мілітарну поміч

проти Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну щорічну грошеву данину таку саму, яку діставав за свій протекторат Султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині. І умова з Царем робиться по тім готовим взірцям, по яким і робилися до того часу умови України в справі протекторату з Султаном. Основні підставові пункти Переяславської Умови сформуловані дуже ясно і ні одна ні друга сторона нічого в них сказати не забула. Війська царські мають іти на Польщу під Смоленськ і крім того має бути дана Україні проти Польщі постійна мілітарна підмога, а коли треба буде, то й поміч проти Татар. Так постановляють пункти 7-ий, 8-ий і 10-ий переяславських „статей“. За це Царь має право побирати в свою казну дань (пункт 1-ий), при чім обидві сторони торгуються. Гетьман хоче, щоб з цієї дані за військову поміч були одчислені в формі „жалування“ всі розходи на козацьке військо (пункт 2-ий, 3-ий, 4-ий, 9-ий, 11-ий), а Царь в своїй, довшій від усіх інших, резолюції (при пункті 9-ім) широко оповідає, скільки його власні „руські, п'ямецькіє и татарськіє рати многіє“, котрі він зібрав „для вашіє оборони“, коштують і чому він думав, що за ту оборону йому від Війська Запорожського „убытка не будеть“. На це Гетьман знов в листі своїм звертає царську увагу, що Султан турецький, хоч і бісурменин, згоджувався дати Україні свою протекцію без всякої дані. Поза широко обговореною справою військової помочи і дані, забезпечено тільки одним пунктом (5-им) повне право Війська Запорожського зноситися з чужоземними державами, сповіщаючи свого протектора тільки про се, що „имѣло бытъ противно Царского Величества“ і одним пунктом підтверджуються маєткові права (що було необхідне з огляду на ту саму дань) київського Митрополита і духовенства, а особною грамотою також маєткові права української шляхти. Це і вся Переяславська Умова.

Як мілітарний союз проти Польщі й Татар, забезпечений формою протекторату, вона зовсім ясна. Але дальші політичні цілі обох сторін, котрі її заключали, були абсолютно ріжні й тому зразу для кожної сторони взаємно неясні. Ця ріжниця політичних цілей, з котрими Україна і Москва до Умови приступали, виявляється вже формально у всіх переговорах, у всіх актах, а показує себе виразно на ділі, зараз-же на другий день по заключеню Умови. Вона була причиною того, що обидві сторони стали ріжно, кожна по своєму, Переяславську Умову інтерпретувати.

„Не можна нам більше жити без Царя!“ — ці клясичні слова Гетьмана Хмельницького, сказані на Переяславській Раді, абсолютно точно відповідають тогочасній українській дійсності, всім тогочасним політичним і соціальним умовам. Тільки-ж Гетьман, котрий ті слова сказав, і царські послы, котрі ті слова чули й Цареві передали — надавали їм, кожний по своєму, абсолютно різне значіння. Гетьман, пропонуючи в слід затим чотирьох кандидатів: Царя турецького, Царя кримського, Царя московського і Короля польського — вибрав Царя московського, бо думав — що з поміж цих чотирьох він, як „Царь одновірний“ буде тим, котрий всі „свободи наші“ забезпечить і хотів, щоб цей новий протектор „державою“ наділив його — Гетьмана, фактичного „Самодержця руського“ — більшою, чим буда вона на Україні не тільки за Королів польських, але й за своїх Князів руських. Знов же Царь московський думав і хотів, щоб Гетьман Запорозький своє фактичне самодержавство на Україні йому — Цареві московському — передав.

Тому Гетьман, вважаючи себе Головою держави, хоче присягати па додержання союзу Цареві протекторови тільки сам один, без старшини й без Війська, і чутки про се, що так іменно сталося, розпускаються по Україні урядовими гетьманськими колами; ¹²⁾ і тому Царь хоче, щоб йому безпосередно присягали всі нові піддані й відібраня присяги від незначної частини старшини, міщанства, козацтва безпосередно „на Царя“ це перша дипломатична поразка Москви, котрою голосно хваляться московські послы (на скільки зрештою справедливо, це справа досі неясна) і про котру завзято мовчать на Україні. Тому Гетьман хоче, щоб йому — як Цареві рівному — послы московські на додержання союзу „за Государя присягу учинили“ і аж до смерти Гетьмана всі на Україні певні, що така присяга була принесена Царем — тому Царь Хмельницькому присягати не хоче, бо, як заявляють послы московські, „тільки піддані присягають своєму Государеві“ — і в результаті справа ся так в завішенню й остається.

Тому Гетьман хоче платити Цареві дань безпосередно сам, сам її через своїх урядовців збираючи та круглою сумою один раз на рік її виплачуючи — тому знов Царь хоче мати своїх воевод по всіх важніших українських городах і безпосередно на себе положену з України дань побирати. Тому врешті формальна сторона того кон-

флікту була усунена обома сторонами за допомогою недоговорених дипломатичних обіцянок, а на реальне фактичне зменшення своєї „держави“, своєї власти, Гетьман не пристав ніколи. За його життя не було на Україні ані одного воеводи московського там, де-б сам Хмельницький того не забажав; за його життя Царь не дістав пі одного гроша дані з України; а в що потім обернулась па ділі царська протекція — про це йде мова далі. Одним словом — творець Переяславської Умови не був творцем Переяславської Легенди . . .

Коли одначе, не вважаючи на всі ці зразу-ж розеднуючі непорозуміння, Хмельницький Переяславську Умову заключив і царську протекцію прийняв, то — крім конечного в його безвихіднім становищі мілітарного союзу — були для цього інші, далеко глибші й важніші соціальні та політичні причини. Не можна ніколи забувати факту, що все тодішнє українське суспільство було вже дуже сильно Польщею засимільоване і з Польщею міцно всім укладом свого життя звязане. Крім того, ця його найбільше монархічна частина, що повстання підняла й вела, для „маєстату королівського“ мала глибокий законний шетизм, котрий кидався у вічі всім сучасникам і котрий вона на ділі не раз підчас першої доби автономізму, з великою шкодою для України, доказала. І тому творець незалежної від Польщи держави мусів знайти таку — сучасним правнодержавним поняттям відповідаючу форму розриву з Польщею, котра-б своєю легальністю могла отой глибокий український легітимізм супроти Польської Річипосполитої зничити. Союз з нехристиянським монархом — турецьким Султаном — того очевидно зробити не міг. Звільнення України від присяги польському Королеви на тій підставі, що Король порушив заприсяжені ним права православного „Руського“ народу в Річипосполитій — звільнення, яке в Переяславі проголошував Україні „одновірний“, а Королеви польському, яко помазанник Божий, рівний Царь московський — це була та легальна форма відділення України від Польщи, котра робила для Гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Української Держави Переяславську Умову необхідною.

Другою такою-ж многоважною стороною Переяславської Умови була її явність і офіційність. Гетьман сам домагається від Царя негайної присилки до Києва царського воеводи тому, „щоб усі сусідні володарі знали про їх підданство під високу руку Царського Величства“. Перекладаючи цю дипломатичну фразу на мову сучасної полі-

тичної практики, вона значила: щоб усі сусідні володарі — з котрими Україна, як держава, все частіше зпочиється і з котрими, згідно з Переяславською Умовою, зноситися має право — знали про її непідданство польському Королеві, тоб-то про здобуту нею у відношенню до Польщі суверенність.

Ця абсолютна й легальна емансипація від Польської Річипосполитої, — емансипація, як в поняттю саміх Українців, так і в поняттю сусідніх володарів — творила всю ідеологічну правно-державну суть Переяславської Умови. Тим тільки вона відріжнялась від усіх попередніх союзів з Туреччиною, в тім лежала вся її вага і все її — для самих її творців ще тоді необчислене — значіння для цілої будуччини України. Щоб „груба й дика“, в розумінню тогочасних Українців, Москва могла коли небудь зайняти на Україні місце єзуїтської, європейської, блискучої своєю культурою і привабливої своїм „раєм шляхецьким“ Польщі — така смішна на ті часи думка ні одному політикуви українському — ту Польщу ненавидячому, але в школі польській вихованому — не могла прийти навіть в голову...

Але розуміння того глибокого політичного перевороту, який приносила-б з собою протекція царська, було причиною того, що Гетьман рішився на цей крок тільки тоді, коли всі інші спроби визволити Україну не вдалися й коли становище Гетьмана на Україні було вже на стільки сильне, що він міг зважитись такий переворот в поняттях перевести. До того часу вся його політика супроти Москви зводилася до того, щоб за всяку ціну „вічний мир“, заключений давніше між Московією й Польщею розірвати та обох монархів — Царя й Короля — розединити. І як не було, здається, засобу, якого-б — почавши від дарування Цареві Сіверщини, литовських городів по Дніпро й польського престолу, а на погрозах „розорати Татарями“ царство московське скінчивши — не вживав в тій своїй політиці Гетьман, так знов ніщо не доводило його до більшої лютої, як всяка звістка про польсько-московську згоду. Коли в половині 1651 р. прибув до Хмельницького царський гонець „з посольством, що Царь Гетьмана усовіщає, аби він з паном своїм (тоб-то Королем польським) не воював, бо в таким разі Царь своєму брату Королю мусів би дати поміч і військо своє послати“ — то Хмельницький, як оповідає наочний свідок тієї сцени, посол князя Януша Радзівілла, Мисловський, — „розівся і зірвався, хотячи дати послові царському по шиці, ледве Шумейко, полковник чернігівський, встиг

вхопити Гетьмана в обійми.“¹³⁾ Попереднього року він за те саме послів московських до гармат приковував, а в Чигрині, в своїм дворі, переховував самозванного „царя“ Тимошку Акуїдінова, котрого мав намір в разі потреби випустити на Москву...

По довгих тяганинах, гетьманських просьбах та погрозах, згодився нарешті московський собор в р. 1653 на те, щоб Царь прийняв Хмельницького й Військо Запорозьке „в підданство“. В початку 1654 р. приїхали на Україну московські бояри для відібрання присяги. Мілітарний союз з Москвою і протекторат царський над Україною — стали доконаним фактом. І „Річпосполита — як слушно, зачувши про це, сказав в своїй соймовій до Короля промові маршалок сойму Францішек Дубравський — на саму тільки дискрецію (благоусмотріння) Хмельницького віддана зістала.“¹⁴⁾ З того часу й Поляки стали поважати Гетьмана. Він, здобувши силу, перестав бути в їх очах і в очах сусідніх володарів „абунтованим рабом“, а став головою нової великої держави. Ціль Переяславської Умови була осягнута знові.

Але засіб, при помочи котрого була осягнута та ціль, скоро виказав усі свої небезпечні дефекти. Ідея царського протекторату, скріпленого взаємною присягою Царя й Гетьмана, не могла мати в тодішніх обставинах ворогів на Україні. Але присяга безпосередно Цареві зустрічала скрізь завзятий опір. Старий полковник Богун, один з найбільше заслужених і найбільше поважаних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився. І він, розуміється, не був винятком серед чисто військової старшини козацької, котра майже вся поголовно була, при своїй несправності до Польщі і антипатії до Москви, настроєна прихильно до Туреччини. Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. В полках Кропивнянським та Полтавським козаки урядників московських „княми побили.“ Полки Уманський і Брацлавський, хоч найбільше на безпеку від Польщі виставлені, Цареві присяги не зложили. Міщале чернобильські „Москву неохоче прийняли“, а переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ „силою, під мечовим каранням“ до присяги був приведений. Що найзнаменніше відмовилось присягати українське православне духовенство. „Митрополит і архимандрит печерський заявили, що волять померти, чим присягнути цареві.“¹⁵⁾ Вони вислали через окремого післанця протест до Луцького ґроду проти насилування їх до присяги і заготовленої вже для них царської жалованної грамоти, супроти такого їх поведіння, не дістали.

На підставі звістних нам досі джерел трудно сказати, чи ця опозиція була ведена по наказу і з відома самого Гетьмана — якого плянам і намірам вона зовсім відповідала — чи зверталась вона і проти особи та політики гетьманської. Але вже сама можливість такого питання вказує, які в даний момент були слабкі місця тієї політики. Хмельницький при всій своїй геніяльності був і мусів бути залежним від своєї, в душі державної неповноправности вихованої козацької верстви. Скинувши з великим зусиллям гіпноз іновірного „маєстату королівського“, він зважитись зразу на рішучу боротьбу з новим одновірним „маєстатом царським“ ще не рішався. „Самодержець руський“ в Гетьмані козацьким в очах українського народу ріс і розвивався поволі. Але у всякому разі він у ті часи вже був настільки великим, що всяка внутрішня опозиція — як що вона в дійсности й була — захитати його становища не змогла. І всякі непорозуміння з царським урядом всякими дипломатичними двозначниками зататавши і опозицію так чи инакше припинивши, Хмельницький Переяславську Умову в життя фактично перевів.

Дальші події одначе виказали незабаром всю хисткість політичної умови, котру обидві сторони инакше — кожна по своєму — хотіли розуміти. Конфлікт московсько-український був неминучий і почався він зразу-ж по затвердженю Переяславської Умови, з початку на території білоруській.

В иньшій місці (в томі I-ім моїх „Студій“) я говорив про окупацію Білоруси українськими військами і про заведеня там козацької влади, в формі „козацького присуду“, за згодою, а навіть на жадання білоруського селянства, міщанства, духовенства й частини білоруської шляхти. Ця окупація йшла по лінії політики Богдана Хмельницького, якої метою було „визволення з ляхської неволі“ не тільки козацької території (тодішньої „України“), але й усіх так звалих „руських земель“ Річипосполитої, залежних віддавна від духовної влади Київського Митрополита. Поруч цієї традиційної, споконвічної влади духовної, ідейної — тепер мала відродитись стара державна, реальна влада політична під проводом Гетьмана Війська Запорозького. Історичним, з ідеології православної „руської“ шляхти і духовенства зачерпнуним, завданням тієї влади було так чи инакше об'єднати (чи то в рамках Річипосполитої в першій добі повстання, чи то від Річипосполитої ві-

дівравши, як було в добі другій) — оці всі православні „руські“ землі, які в Польській державі по руїні держави київської опинилися.

Оттака українська традиційно-державна „руська“ кївська політика зразу-ж стала в повну суперечність з державною політикою московською. Представники цієї останньої хотіли бачити в Переяславській Умові акт добровільного піддання частини польської держави з „одновірним“ козацьким православним населенням під державну зверхність московську і мілітарний союз з українськими козаками уявляли собі в формі їхньої добровільної військової помочи Москві при завойованню нею інших польських земель. Нічого дивного, що між Україною і її союзницею Москвою — як тільки в наслідок Переяславської Умови вибухла війна польсько-московська і на Білорусь під проводом самого Царя увійшло військо московське — розпочалася зараз же вперта боротьба за городи білоруські, котрі Москва стала вважати очевидно своїми і в котрих про ніяку владу Гетьманську, ніякий присуд козацький, ніяку залежність від руського кївського Митрополита — ні знати, ні чути не хотіла.

Один епізод цієї боротьби двох „Русей“ за „Русь“ третю я представив в інших місцях, в біографії одного з видатніших Хмельничан, Гетьманового зятя Івана Нечая (брата прославленого відомою піснею Данила) „Полковника Білоруського, Могилівського, Гомельського і Чаусьського“, як титулувався він в р. 1656. ⁴⁹) Ця боротьба незвичайно цікава, особливо для зрозуміння дійсного характеру т. зв. „возєєднення“. Як багато інших, найбільше важких, сторін нашої історії, вона мусить бути досліджена повніше, чим це було зроблено досі. Тут для зрозуміння подій, що до присяги шляхти повіту Пинського будуть відноситись, наведу тільки один її початковий, але характерний і типовий для цієї стадії московсько-українського конфлікту момент: справу Костя Поклонського.

Кость Вячеслав Поклонський, шляхтич білоруський родом з Могилівщини, „жовпір відважний, промовець красномовний, людина зручна і з великими звязками між могиливіською шляхтою“, був давнім знайомим і приятелем Богдана Хмельницького. Його пслітчної діяльності в перших часах повстання не знаємо, але можемо здогадуватись, що він належав до того типу білоруської православної шляхти, котра в Вел. Кн. Лиговськїм здавна була елементом крайне супроти Польщи ворожим і котра від самого початку українського повстання шукала в ньому

помочи козацької для своїх противопольських плянів. У всякому разі був він напевно не тільки в приятельських, але і в політичних зносинах з Гетьманом і не без його впливу в часі вступних переговорів перед Переяславського Умовою Хмельницький і Виговський запевняли московських бояр, що й Могилів царську протекцію разом з Гетьманом Війська Запорозького прийме.

І справді в таборі ніжинського полковника Івана Золотаренка, котрого по заключенню Переяславської Умови Гетьман послав на Білорусь для спільної акції з московськими військами проти Польщі, появився Поклонський і заявив, що він хоче їхати до Чигрина, щоб зложити на руки Гетьмана Запорозького присягу московському Цареві. Їхав Поклонський не сам, а з численним почотом 400 моголівських міщан та шляхтичів; між послідніми визначніці були: Лесько Унчинський, Станіслав Монвід, Богдан Івановський, Павло Окуревич, Михайло Рудницький, Олександр Кучинський, двох Хоментовських і інші. Золотаренко розуміється зараз відіслав Поклонського до Гетьмана, давши йому для охорони відділ козацький. З того приводу між козацьким полковником і московськими боярами виникло остре непорозуміння, яке зараз же прибрало широкі розміри й стало причиною першого московсько-українського, покищо дипломатичного, конфлікту.

Московські бояри, ведучи твердо свою державно-політичну лінію, вимагали, щоб Поклонський присягав Цареві безпосередно, а не через Гетьмана, і щоб Золотаренко відослав його зараз же не до Чигрина, а до царського табору. Намістник гетьманський одначе не дав себе переконати: боярам „одписався“, Поклонського відослав до Гетьмана, а сам розпочав енергійну окупацію Білоруси, зорганізувавши весь край між Гомелем і Могилевом по козацьки та прийнявши по наказу Хмельницького титул Гетьмана Сіверського.

Тоді Москва, залишивши дипломатичну переписку, хопилась иншого, певнішого способу. Всякими обітницями й титулом полковника білоруського вона перетянула на свій бік Поклонського; наданням маєтків здеморалізувала його прихильників серед білоруської шляхти (так Петро Маньковський дістав від Царя село Самулки, Марцінкевичи — Добуж і т. д.), а та шляхта Вел. Князівства Литовського, котра здавна ставилась дуже вороже до козаків і до України, а котра тепер при вступленю московських військ, присягала безпосередно Цареві, придбала собі надзвичайну царську ласку і протекцію (напр. Криноґоф

Завіша, маршалок В. Кн. Литовського дістав від Царя величезні маєтки княгині Янушевої Радзівіллової). В той спосіб українські політичні пляни були „союзниками“ зашаховані. Могилів, який перед тим сам домагався злуки з Україною, тепер піддався Москві, не вважаючи на лист протопопа віжницького, написаний до могилівців від імени Гетьмана і Митрополита з порадою, щоб вони — „до Війська Запорозького прихилились і під оборону Гетьманів Запорозьких і цілого Війська оддались, аби, борони Боже, Москва, своїм звичаєм, не схотіла в городі вашим права свої установляти, але щоб ви такі вольности мали, які Царь дав нашій Україні і Пану Гетьману“.

Оці постійні змагання українських дипломатів і політиків одділити поняття про ідеальну особу протектора Царя від поняття реальної „грубої та дикої“ Москви, не дали тоді ніяких позитивних наслідків. „Одновірний Царь“ у ті часи не був ще пізнішим петербургським Імператором всеросійським, а був лише Царем московським. І тодішня царська політика була тільки національно-державною політикою московською . . .

Прохання Золотаренка, щоб вільно було принаймні в могилівським повіті приймати за дозволом царським до Війська Запорозького тих, хто хоче бути козаками — були царськими дипломатами відкинуті. Мало того, Поклонський і його товариші, налякані жорстокостями, які Москва, укріпившись на Білорусі, стала проявляти (частина шляхти смоленської була вивезена в Московщину, те саме згодом сталось зі шляхтою вітебською й т. ин.) та стративши зовсім націю при її допомозі визволити Білорусь з під Польщі — а зірвавши перед тим з Україною — тепер повернули назад у підданство Річипосполитої, зустрівши там очевидно радісний прийом і діставши повну амністію. ¹⁷⁾

З того всього Гетьман міг зробити тільки такі висновки, що московську владу царську з українським присудом козацьким погодити не можна й що дикий терор та абсолютно відмінна культура його нових московських союзників викличуть у східних козацьких українських землях і серед вихованої в формах західно-європейської цивілізації старшини козацької польнофільську реакцію. Все виразніще заборчі алетити царських воевод у Києві, ¹⁸⁾ яких завдання мало бути — по плянам Гетьмана — тільки репрезентативне, і обчислені на незадоволення Москвою демагогічні універсали королівські до українського народу, що не тільки „всякі вольности козакам“, але навіть

„вічне увільнення від робіт і військових повинностей для людей мійських та сільських, господарства пильнующих“ обіщували — ці висновки гетьманські мусіли скріпити.

В результаті відношення Гетьмана до Москви починає радикально мінятись. Йї вмішуваню у внутрішні українські діла він кладе кінець тим, що за зносини по за його плечима й без його згоди та відома з царським урядом карає прототипів пізніщих „самоотверженных малороссянъ“ без милосерддя. А щоб упезалежити себе йї у політиці закордонній, він вважає потрібним відновити перш за все свій старий союз із Туреччиною.

І вже в спільній з Московю кампанії 1655 р. проти Польши незгода і роздвій поміж союзниками показали себе в повній силі. Цю кампанію Гетьман веде в тіснім порозумінню з новою заприязненою собі державою — Швецією, наміри Москви скрізь де тільки можна паралізуючи. При тім засобів уживає він досить рішучих. Так під Гусятином наприклад Гетьман наказав своїм козакам шаблями штурмуючі царські війська розігнати, мотивуючи перед представниками царськими цей надзвичайний учинок тим, що в Гусятині єсть „багато православних“. Потім, під час облоги Львова, Виговський в порозумінню з Гетьманом потаємно перестерігає львовян, щоб вони в ніякі переговори з Московю не входили. Під Люблином знов вибухає гострий конфлікт між командуючим московськими військами Потьомкіним, що намагався скрізь відібрати присягу „на царське ймя“, і полковником Данилом Виговським, який до того допустити не скотів. Врешті кампанія ця скінчилась тим, що Гетьман по за плечима своїх непевних московських союзників заключив умову з Татарами, де зобов'язався московські війська на їх власну долю на Україні покинути. В наслідок цієї умови воевода Бутурлін був оточений Татарами, мусів їм величезний викуп заплатити й усю свою, в війні з Поляками на українських землях добуту, здобич военну відступити . . .

Взаємне роздраження росло з обох боків і розрив з Московю ставав в таких умовах неминучим. Посліднім і безпосереднім до того товчком послужив мир, заключений при жвавім посередництві Австрії між Московю й Польщею у Вільні, в Вересні (Септебрї) 1656 року.

Розділ IV.

Віденський мир між Москвою й Польщею. — Великий Сойм у Чигрині в Жовтні (Октобрі) 1656 року. — Зворот із під царської протекції. — Унезалеження козацької держави та її участь в міжнародній європейській політиці.

Московсько-польський мир порушував усі найважливіші політичні інтереси України; він за одним заходом валив великі державні пляни Гетьмана. Москва ставала союзницею Польщі. Значить для України мілітарний союз із Москвою, звернений проти Польщі, тратив усяку вагу й значіння; значить для об'єднання в козацькій державі всіх руських земель Річипосполитої протекція царська ставала не тільки зайвою, але навіть небезпечною і шкідливою. Алеж одночасно поза цим мілітарним союзом проти Польщі нічого иншого з Переяславської Умови не осталося. Бо протекція царська, як символ унезалеження від Польщі, вже давно відіграла для України свою ролю. Україна „сусідніми володарями“ вже була признана незалежною державою і постійні зносини Гетьмана з ціми володарями стали офіційним, всім відомим і нікого вже не дивуючим фактом. . .

Крім того московсько-польський союз звертався проти нового союзника України — Короля шведського Карла-Густава. Він, скріпляючи Польщу супроти Швеції, тим самим ослаблював Україну. Вкінці, що найважливіше, обезсилена в той спосіб Україна мала стати офірним козлом нової польсько-московської згоди. Всі українські державні змагання мали бути спільними силами нових союзників адалені і сфера польських та московських впливів на наших землях ва обопільною їх згодою поділена.

„Козаків самі в послуху не вдержите, а тоді буде і нам і вам тяжче; стане в них новий Крим, коли вони турецьку приймуть протекцію. . . . Ці люде (козаки), як дикі звірі: треба їх наперед обласкавити, а потім ужвати. Коли вони зрозуміють, що ви їх хочете мати, не будуть ані вашими, ані нашими. Ви самі перестерігали нас, що вони зі Шведом і Ракочим порозуміваються; певне до них, аба до бісурменів підуть“ — так формулували у Вільні царські бояри перед польськими мировими уповноваженими конечність відступлення Москві частини козацької України. ¹⁹⁾

На домагання польських маґнатів, викинутих козацьким повстанням з України й Білоруси, вставлено в польсько-московський договір пункт про покликання найближчим соймом Річипосполитої московського Царя на польський престол. Ці маґнати мали надію повернути собі в той спосіб утрачені маєтки при допомозі влади царської, значно могутнішої від знесиленої влади королівської.³⁰⁾ Послів козацьких, котрих Гетьман і Військо Запорозьке до Вільна делегували, комісари польські та московські до нарад не допустили, кажучи, що де монархи ведуть переговори, там їхні піддані голосу мати не можуть . . .

Архіви переховали до наших часів характеристичне оповідання старого Остапа Виговського (батька тодішнього писаря, а пізнішого Гетьмана) про те, що діялось у Чигрині, коли туди наспіли звістки про Віленський мир.

Посли козацькі, що з Вільна повернули, явилися скласти перед Гетьманом, Писарем Генеральним і Полковниками реляцію. „Вони — навожу дословно оповідання присутного при цій реляції Виговського — кинувшись Гетьману Богдану Хмельницькому в ноги та сльозми обливаючись, казали: „нині Військо Запорозьке в Україні пропало. Помочі немає нізвідки і голови нема де притулити. Нічого не внаємо, яку угоду заключили з комісарами лядськими повновластні Царського Величества посла. Бо не тільки не радились вони з нами, але навіть із далека до наметів посольських не допустили, наче собак до Церкви Божої. А Ляхи нам розказували, що вони угоду з царськими послами заключили по Поляновському трактату і що нам, Війську Запорозькому, бути зо всею Україною в державі королівській, у них, у ворогів хреста святого, у Ляхів, по старому в підданстві. Колиж не схогіло би бути Військо Запорозьке й уся Україна у Ляхів у послушенстві, то Царське Величество військами своїми Ляхам помагати і, з ними зеднавшись, Військо Запорозьке громити буде.“ — І Полковники стали дуже дивуватись, в який спосіб таке з ними могло статися. А Гетьман Богдан Хмельницький схопився як скажений, що розуму збувся, та крикнув: „Не журіться діти! Я знаю, що робити! Треба одступити нам од руки царської, і підемо туди, де нам Всевишній Владика бути скаже — не тільки під володаря християнського, а хочби й під самого бісурмана!“ Бо запалився був Гетьман так — пояснював скромно Виговський слухаючим його оповідання боярам московським — як не

личить християнинові православному. І наказав він у цю-ж мить Полковникам скликати всю старшину на сойм.“²¹⁾

Цей незабутній сойм зібрався в Чигрині $\frac{2}{12}$ Жовтня (Октобра) 1656 року. На соймі цім — як доносили своему урядові московські воеводи — „всі полковники, осавули й сотники склали собі взаємно, проміж себе, присягу, що коли хто небудь на них наступатиме, то вони проти того ворога всі, як один муж, вмісті стояти будуть“.²²⁾

Ідея державної незалежності України, народжена в 1648 році підчас першого побідного, тріумфального візду Гетьмана Богдана Хмельницького до Київа, тільки тепер, по восьми роках політичних вагань і тяжкої кривавої оружно́ї боротьби могла бути здійснена. Навчеші кривавим досвідом — Гетьман, Полковники, Осавули й Сотники не зрадивим і на землю українську ласим „стороннім монархам“, а собі самім і всім умісті своїми грудьми одстояти Україну присягали. І з того часу все, що тій засаді незалежності, солідарності і вірності самім собі противилось, несло Україні занепад та руїну. З того часу всяка помітика українська, що нехтувала присягу в Чигрині, зложену представниками одного з найкращих поколінь української нації, кінчилась незмінно політичною деморалізацією і національним розкладом...

Перед отим вічнопам'ятним соймом, що зібрався під вражінням банкруцтва Переяславської Угоди і грядущої грізної катастрофи, але що зумів викресати із себе одиноко рятуючий нації вогонь запалу й посвяти, станули знов усі найважливіші питання тодішньої української як міжнародньої так і внутрішньої політики.

На півночі виріс раптом могутній і грізний противник — Москва, сильний та небезпечний своїм дисциплінованим азійським державним апаратом і виплеканою — всякими південними „грецькими“ біженцями та ученими при дворі царським — ідеєю первородства і главенства московського над усею Русю православною. На півдні, як і раніш, чатувала кочова Татарська Орда, готова служити кожному руїнникові України, кожному ворогові осілої хліборобської української праці, що крок за кроком відвойовувала від кочовників дикі степи. Із заходу врешті рятувала себе союзом з Московією ослаблена, але все па Україну зажерлива і всю свою експанзивну епергію на схід направляюча Річпосполита. Всі союзи з Кримом, Туреччиною й Московією, звернені проти Польщи, себе не оправдали. Тепер, коли Польща була вже ослаблена і, порівнюючи з Московією,

менше небезпечна, насувалася опортуністична комбінація союзу з Польщею й Кримом проти Москви; комбінація тим більше приваблива, що Поляки в ті часи — Хмельницькому „воеводство Запорозьське“ і місце в сенаті, а козацькій Україні нобілітацію шости тисяч козаків та інші золоті гори обіщували. Але Гетьман Хмельницький був за мудрим політиком, щоб дати зловити себе на гачок, на який пізніше польські мужи державні нового Гетьмана Виговського і всю культурніщу частину старшини козацької піймали.

„Був час — казав Хмельницький своєму старому приятелю й кумові, присланому до нього з пропозиціями угоди польському послові Любовідзькому, перед тим йому відому байку про селянина, його сина й хатнього вужа розказавши — коли ми, в цій великій хаті Річпосполитою в згоді живучи, якнайбільшого заживали добра. Козаки захищали нас своїми грудьми перед наїздом варварів, а обивателі королівства не жалували їм тої дрібки молока в куті, до якого не ходили ті, що себе за одиноких синів тієї стародавньої батьківщини вважали. Тоді цвіло королівство польське, викликаючи заздрість у сусілів, і Поляки в злуці з Козаками все тільки одержували перемоги. Та відколи ті, що себе за синів королівства польського вважають, почали наші вольности нарушати й нам рани завдавати, козаки почали кусати і хоч за це їх у великій кількості посічено, але й не мало синів королівства загинуло. І як тільки одна або друга сторона пригадає ту руїну, собі взаємно зроблену, відживає помста, і хочби навіть наступило поєднання, його зірве найдрібніша причина. Тож наймудріща голова не видумає иншого способу для заведення трівого миру, як тільки той один, що лишився: хай Королівство Польське зрічеться всіх прав своїх, що воно заявляє на ціле Князівство Руське і хай віддасть козакам Русь по Володимир, Львів, Ярослав і Перемишль з умовою, щоб вони від ворогів Річпосполиту захищали. А леж — кінчив свою мову Гетьман — шляхта польська на це не дозволить, хочби їх сто в цілім Королівстві лишилося, а козаки, поки сил стане, від цієї умови не відступлять.“²³⁾

Таку саму відповідь дістав і другий польський посол Лянцкоронський, якого Гетьман прийняв уже дуже неохоче, заявивши йому при відправі: „хай Поляки всіх Русинів вільними проголосять, хай із ними як із приятелями й сусідами, а не як із підданими посту-

нають; хай зрічуться всіх своїх претенсій до Русь, бо Поляк і спокій у куші на Русь перебувати не можуть.“²⁴⁾

Історична фатальна необхідність для козацької України завершити розпочате діло визволення цілого „руського народу“ з під польської державности і такаж фатальна історична ворожнеча Польщи до ідеї державної незалежности України, що мусіла потягнути за собою признання з польського боку рівновартости „руської нації“ і значить відреченя від т. зв. „дивілізацийної місії“ на сході, тоб-то від експансії Польщи на схід, це були непоборимі перешкоди для будь-якої польсько-української угоди. Неминучим наслідком такої угоди для України мусілоб бути признання польської державности хоч у частині українських земель, а через те спаралізування всеї майбутньої боротьби з Московю. Бо союз із Московю був наслідком боротьби з Польщею і поки ця боротьба не була завершена, поки не знищено було на просторі всіх українських земель почуття рабської залежности, як політичної так і національної, від Польщи, найстрашніці тепер для Гетьмана московфільські настрої серед українських народніх мас робилиб усяку війну з „одновірною“ Московю неможливою. А ці московфільські настрої, не вважаючи на всю небезпеку, що наближалась для України з Москви, під впливом польської політики зростали. Криваве спустошеня цілої Брацлавщини польськими військами в 1654 році, чванлива задиркуватість у відношеню до України всіх Поляків, від керовників держави почавши і на посліднім польським жовнірі скінчивши, а одночасно улесливе запобігання польських політиків царської та султанської ласки, аби тільки пошкодити Україні²⁵⁾ — все це драгувало українську людність, виводило її з рівноваги, і зненависть до слабого але докучливого ворога закривала від її очей небезпеку від ворога значно дужчого і багато більше небезпечного . . .

Не закінчивши отже боротьби з Річпосполитою і не вибивши остаточно „всю Русь з неволі ядської“, не забезпечивши крім того хліборобську українську людність від набігів татарських, — про ліквідацію наслідків Переяславської Угоди і здержання грізного московського напору на Україну не могло бути й мови. Гетьман Хмельницький розумів це дуже добре і на цих основах побудовані були найбільше геніяльні політичні пляни посліднього року його, на нещастя для України, закороткого панування.

Головною метою цих плянів Гетьманських було: унезалежнити себе від агресивної політики Москви; відобрати від Річпосполитої ті північно-західні українські землі, що в склад державної козацької України, визнаної і Переяславським трактатом, ще не ввійшли; зробити нешкідливим для України татарський Крим, і, врешті, здобути міжнародне признание для своїх династичних намірів, які полягали в тому, щоб скріпити військовий титул гетьманський суверенним титулом княжим і забезпечити наслідственність Верховної Влади в новій Українській Державі. Все це разом означало забезпечення й уґрунтованя державної незалежності України, і це було те завдання, якому Великий Гетьман віддав усю свою кипучу енергію, всю свою фанатичну впертість і весь свій багатий досвід послідніх літ свого життя.

Новоповставша тоді на Сході Європи коаліція держав, в якій по великих трудах удалось гетьманській дипломатії забезпечити собі один із перших рішаючих голосів, поставила зрауу нову Державу Українську на становище держави не тільки абсолютно суверенної, але й ведучої свою окрему виразну політику. Європа побачила, що державний орґанізм, збудований залізною волею одної людини на далеких окраїнах Польщі й Московії, не тільки здатний до життя та розвитку, але вже виріс у силу, що на Сході має не менше від Москви й Польщі значіння і що супроти Москви та Польщі може відограти велику ролю в питаннях політичної рівноваги й паралізування заборчих тенденцій цих двох експансивних держав. Таким чином Україна за Гетьмана Богдана здобула собі наново в міжнародніх відносинах утрачене було нею право рівності супроти Москви та Польщі, — право, що від початку й до кінця існування української нації було, есть і буде першою й необхідною предпосилкою її вільного, незалежного життя.

У цю новоповставшу коаліцію держав уходила Швеція, Прусія, Україна, Семигород, Молдавія, Волощина й Литва. Звернена була ця коаліція безпосередно проти Москви з одного боку і проти Польщі та Криму з другого (посередно, через Крим, зачіпала вона також інтереси Туреччини). Виступити оружно супроти Польщі, а коли треба буде, то й супроти Криму; відтягнути момент рішучої оружної розправи з Московією можливо до часу закінчення боротьби з Польщею, і добитись неутрачати Туреччини, — таке було завдання української політики й дипломатії в цій коаліції.

Коаліція вищеназваних держав фактично спиралась на міцних основах тогочасної спільності їхніх політичних інтересів, а формально була звязана рядом трактатів та умов. І одно й друге постараюсь вкоротці — по скільки того тема цієї студії вимагає — представити.²⁶⁾

Швеція в своїх давніх намірах заволодити польським побережжям Балтійського моря і у своїй старій династичній війні з Польщею, опинилась раптом — по Віденським мирі — перед можливістю скріплення Польщі союзом з Московією і перед перспективою вибору московського Царя на польський престол. Запобігти цій небезпеці і, випередивши Москву та в супереч її тенденціям, зайняти можливо найбільше польських земель — таке було завдання нового, енергійного й войовничого Короля шведського Карла Густава. І тут Україна — ворог Польщі та незадоволений царською протекцією вассал Москви — була для нього природнім і надзвичайно важним та потрібним союзником.

Фрідріх Вільгельм — прозваний пізніше Великим — Князь Пруський і Курфюрст Бранденбургський, основатель сили та могутности Пруської Держави, завдяки козацькому повстанню під проводом Богдана Хмельницького, зміг визволитись в під впливу і влади Річипосполитої. Він — в пару місяців по вибуху польсько-української війни — одержав у Жовтні 1648 р. від Короля Яна Казіміра в Непоренті „асеккурацію“, яка його — першого з Курфюрстів — звільняла від обов'язку складати особистий „голд“ польському Королеві і платити в знак залежності щорічну грошову данину. З дальшою емансипацією України й ослабленням Польщі — яке ця емансипація за собою вела — був очевидно звязаний дальший зріст і дальше унезалежнення Пруської Держави.

Документальних слідів безпосередніх зносин Курфюрста Фрідріха Вільгельма з Гетьманом Хмельницьким для тих часів досі не знайдено. Але що вони мусіли бути, свідчать пізніші (в 1668 році) переговори українських політиків з послом Курфюрста Говербеком у Варшаві в справі протекторату Прусії над Україною. Свідчить також про попередні політичні й дипломатичні зносини лист Гетьмана Дорошенка до того-ж Курфюрста Фрідріха Вільгельма, висланий у 1671 р. з пропозицією дати Курфюрсту козацьку військову допомогу для зайняття польського престолу.²⁷⁾ Знаючи, що послани Гетьмана Хмельницького до Швеції — як наприклад монах отець Данило — часто через Прусію переїздили, можемо здогадуватись, що вони по дорозі з пруськими дипломатами переговори вели. У всякому разі Прусія, звязана договором зі Швецією, разом із

нею на підставі того договору приступила до анти-польської й анти-московської коаліції.

Територіальним лучником між цєю північною шведсько-прусською групою коаліції та її групою південною мала стати Литва.

По смерті найвидатнішого представника й голови литовського сепаратизму, князя Януша Радзівілла, провід сепаратистичного литовського руху опинився в руках його брата — князя Богуслава. Він у часі шведсько-польської війни перейшов зі своїми сторонниками на бік шведського Короля і прийняв шведську протекцію. Тепер приймав під свою протекцію князя Радзівілла і Гетьман Хмельницький, який зараз же звернувся до Царя з проханням повернути сконфісковані Радзівілівські маєтності, а князю Богуславу обіцяв боронити його в разі потреби навіть збройною силою від Москви. Як Король шведський так і Гетьман український забезпечували кн. Богуславу суверенне володіння Князівством Слущким і Воеводством Новоградським із сумежними литовськими землями.

Південну групу коаліції творили Україна, Семигород, Молдавія й Волощина. Ці три послідні держави, звязані тісними спільними інтересами і спільною вассальною залежністю від Порти, були так само тісно звязані і з Україною. Молдавію й Волощину лучили з Україною давні культурні, релігійні й династичні взаємини (між инчим, після смерті свого сина Тymoфія, Гетьман хотів видати свою дочку за небожа молдавського Воеводи Михайла ²⁸). Єднало їх теж спільне сусідство та спільна боротьба з татарськими кочовниками.

Такі-ж давні політичні й військові зносини (багато Угрів було між козаками і цілі відділи козацькі ходили на угорську службу) існували між Україною й Семигородом. Окріпили вони особливо тепер, коли князь семигородський Юрій II Ракочи завдався ціллю поширити свою державу коштом Польщі і коли для цього йому необхідною стала допомога українська, а так само молдавська й волоська. Цю послідню він міг дістати теж тільки тоді, коли-б Україна взяла на себе оборону цих земель від нежданних нападів татарських. Одночасно Ракочи стояв у найтісніших зносинах з Королем шведським Карлом Густавом, а енергійно посередничив у цих зносинах Кромвель, бо в інтересах Англії було тоді якнайшвидше союз некатолицьких держав Європи скласти.

Ця балтійсько-чорноморська — коли можна її так назвати — коаліція, що клином врізувалась між Москву та Польщу і паралізу-

вала велико-державні тенденції цих двох експанзивних націй, була звязана цілим рядом писаних умов і трактатів.

Після довгих переговорів між Семигородом і Україною, ведених при посередництві Швеції від початку 1656 року — з одного боку семигородськими послами в Чигрині: Стефаном Лютшем і Францом Себешим — а з другого українськими послами в Семигороді: Іваном Креховецьким, Іваном Брюховецьким і іншими — був обома сторонами заприсягнутий 7 Вересня 1656 р. „трактат вічної приязні“ між Гетьманом Хмельницьким і Князем Ракочим. Підписали цей трактат від імени Гетьмана уповноважені послы — осавула генеральний Іван Ковалевський і писарь Іван Груша, прийняті Князем з надзвичайними почестями. Згідно в тим трактатом, як Хмельницький і його наслідники, так Ракочи і його наслідники, взаємно зобов'язувались боронити себе спільно від ворогів. Коли Ракочи розпочне війну з Польщею, Гетьман пришле йому військову допомогу, не оглядаючись на Царя. За те дістане Хмельницький всю Червону Русь; крім того Ракочи допоможе Гетьманові одержати частину Білої Русі з титулом Князя і піддержить намір гетьманський передати цей титул, як і всю власть верховну на Україні по наслідству синові Юрієві.

На підставі тієї-ж умови Господарі молдавський і волошський мали дати допомогу Ракочому — перший три тисячи люда, другий дві тисячи — і за те Гетьман обіцював їм оборону від Татар і приязнь так довго, як довго вони будуть у союзі з Князем семигородським.

Король шведський, довідавшись, що договір між Князем семигородським і Гетьманом українським вже підписаний, поспішив сам підписати в Радноі 6 Грудня 1656 р. трактат „вічного союзу“ з Ракочим. На підставі того трактату, а також трактату між Королем шведським Карлом Густавом і Курфїрстом бранденбурґським Фрїдріхом Вільгельмом, підписаного в Мальборку 26 червня 1656 р. — Король шведський мав одержати Поморря, Прусію королівську, Курляндію, Ліфляндію, Семигалію, воеводства Плоцьке й Мазовецьке, частину Литви й частину Білоруси до воеводств Полоцького та Вітебського. Решту Литви, як окреме князівство, мав дістати князь Богуслав Радзівіл. Курфїрст бранденбурґський одержував цілу Великопольщу (воеводство Познанське, Казьшське, Ленчицьке і т. д.) а Ракочи — Краків і Малопольщу. Справа „руських земель“ Річч. сполитої й південної Білоруси мала бути вирішена на підставі безпосередної умови між Швецією й Україною.

Таким чином ця майбутня шведсько-українська умова мала всі попередні поодинокі трактати звязати та оформлення союзу всіх держав коаліції завершити.

Зносини Гетьмана Хмельницького зі Швецією почались ще за панування Королеви шведської Христини в 1652 р., при посередництві давнього козацького приятеля, підканцлера коронного Героніма Радзівевського, що тоді, як емігрант з Польщі, на дворі шведським перебував. Піаніцій союз України з Москвою став трохи цім зносинам на перешкоді. Вже на початку 1653 р. Москва не хотіла пропустити в Швецію послів Гетьмана: Силуяна Мужилівського і Бурлая. Не вважаючи однак на перешкоди з боку Москви, зносини ті всеж продовжуються. По підписаню Переяславської Умови Гетьман послав у Липні 1654 р. нове посольство до Королеви шведської, тим разом надзвичайно зручного й спритного українського дипломата — афонського монаха отця Данила.

По вступленю на шведський престол войовничого Короля Карла Густава, в міру того, як відносини Гетьмана до Москви стають усе більше натягнуті, його взаємини з новим шведським Королем стають усе ближчі й живіші. Вже у Вересні 1655 р., як тільки розпочалась шведсько-польська війна, Хмельницький пропонує Карлу Густаву союз і допомогу проти Польщі з тим, щоб усі „руські землі“ Рчипоснолітої були віддані козацькій Україні і щоб Король шведський зі своїми військами „за Вислу“ не переходив. Через кілька місяців, у Падолісті зого самого року, побачивши що в Порті сильно ростуть польські анти-українські впливи, Гетьман знов через отця Данила представляє амбітному шведському володареві широкий військовий плян коаліції Швеції, України, Москви, Англії, Венеції, Австрії і Персії — коаліції, що мала-б на меті завоювання та ліквідацію Туреччини й увільнення з мусульманської неволі всіх християн, а в першій мірі Греків.

Король шведський, що саме тоді був серед свого війська в поході проти Польщі, прийняв гетьманського посла незвичайно бучно, за обідом пив за здоровля Богдана Хмельницького, а до шведської Ради Державної, де було багато сторонників Польщі, написав, що для нього „сила козацька більше варта від приязни польської“. Незабаром на весні 1656 р. він вислав на Україну свого посла Гроцдського, і з того часу дипломатичні зносини між Королем та Гетьманом мають характер сталий та регулярний. Україна в політиці шведській займає на стільки

важне місце, що в конгресі, який по ініціативі Франції мав одбутися в кінці 1656 р. з метою помирити Швецію з Польщею, повинні були — на жадання Короля Карла Густава — взяти участь і представники Гетьмана Хмельницького.

Одипокою точкою незгоди в шведсько українських переговорах, що велися на протязі 1656 року, була справа „руських земель“ Річчиполитої. До цієї етнографічно української, але ще не козацької території, мав претенсії Король шведський і по часті — за його-ж намовою — Князь семигородський, а одночасно Гетьман цих земель нікому й у ніякім разі уступити не хотів. Справа ця розбила була вже зовсім налагоджене заключення шведсько-українського договору в Січні 1657 року, коли послали шведські Веллінг і Тернешельд привезли до Чигрина готовий проєкт союзу (projectum foederis). Хмельницький, довідавшись, що Король шведський забезпечує йому незалежну державу тільки на козацькій території, з послами сам не схотів навіть говорити. Переказавши через писаря генерального Виговського, що він мусить мати „всю Русь, де віра православна грецька була і де мова ще задержалась тоб-то по Вислу“ — зарядив Гетьман одночасно послам сказати, що коні для них в дорогу вже готові . . .

Але незабаром наспіла до Чигрина звістка, що Карл Густав дає згоду на всі територіяльні жадання Гетьмана і шле на Україну нового „великого“ посла, уповноваженого заключити і за обоїльною присягою підписати умову. Дійсно 10 Квітня виїхав від Короля в Україну відомий шведський дипломат Густав Лілієкрона й у Червні він прибув до Чигрина. Карл Густав жадав від Хмельницького заприсяженої „ассекюрації“ на ті польські краї, які він відповідно до умови з Курфрестом брандєбургським хотів забезпечити для себе, і військової допомоги проти Москви та Польщі в числі 20—30 тисяч козаків, не рахуючи тих, що вже послані були на поміч Ракочому. Взамін за це Гетьман мав дістати всі „руські землі“ Річчиполитої і південну Білорусь по Смоленськ. Ця послідня умова, разом з попередніми, заключеними між поодинокими державами коаліції, означала повний розділ Польщі, „будто Корона Польская и не бывала“; як доносив спішно Цареві московський посол на Україні—Бутурлін.

Щоб підкреслити офіційальний характер нового союзу, Гетьман умисне задержав у Чигрині московське посольство, що збиралось уже відїздити, і в присутности царських представників — хоч сам хворий

і в ліжку, але з надзвичайними почестями — прийняв Лілієнкрону на урочистій авдієнції 22 Червня 1657 року. В той же самий день Гетьман сказав себе завести до помешканя шведського посла й там ще раз, в присутности численно зібраної старшини, заявив, що хоч Царь і хоче відтягнути козаків від союзу зі Шведами й обіцює їм за це військову допомогу й значну суму грошей, але він — Гетьман — хоче бути приятелем приятелів і ворогом ворогів шведського Короля. Ці останні слова повторив Гетьман з притиском кілька разів, зазначивши, що те саме він вже написав — у відповідь на зроблені йому проповісті — Цареві. В кінці сказав, що військо має на поготові і може зараз рушити походом, як на Польщу й Татар, так і на Москву.

Розуміється обидві загрожені тим новим сильним союзом сторони — Польща й Москва — готувались до енергійної оборони. Зайняті війною зі Швецією і її союзницею Прусією — а Польща ще й війною з Ракочим — оружно напасти на Україну вони зразу не могли. Отже поки-що на дипломатичні заходи була звернена вся їхня увага й енергія.

Вже в кінці 1655 року Король польський намагався прихилити на свій бік Туреччину. В Марті слідуячого року польський посол перестерігав Султана, що два еретицькі володарі — Кромвелі і Король шведський — хочуть завоювати для себе весь Схід і Захід. Тому між инчим Король шведський хоче союзу з Хмельницьким і тому в інтересі Султана — для якого той союз може стати небезпечним — лежить Гетьмана козацького від приязні зі Шведами відтягнути й до давнього послуху та підданства Королеві польському привести. В той самий час посол польський у Криму дістав інструкцію переконати Хана, що „осібна держава, яку собі робить з України Хмельницький“, стане могутньою та небезпечною сусідкою Татар; отже для власного свого добра повинен Хан старатись, щоб козаки були в підданстві польського Короля, а вся Україна „під владою панів“ (магнатів), як і давніше бувало . . .

В осени того-ж 1656 року польські дипломати лякали Ракочого, на скільки небезпечним в будучині для Семигороду може стати його союзник Хмельницький, який маючи власть над усіми руськими краями, стане монархом, що стотисячною армією розпоряжати буде.“ І навіть самого Гетьмана повинен був переконати хитрий королевський посол Беневський, що „той його процедер

ходження від одної до другої протекції не забезпечить йому незалежності“.

Коли-ж показалось, що Богдан Хмельницький має в цій справі зовсім інші — відмінні від польських — погляди, і коли місія Беневського (що пізніше, за Виговського, дала такі блискучі для Польщі результати) тепер закінчилась повним фіаском, то до Австрії звернулась польська дипломатія з пропозицією взяти на себе посередництво в справі повернення назад України до Польщі. Але головного союзника в поборованю України бачили все-ж таки польські державні мужі в Москві. Стихійна їхня ворожнеча до „Руся“ і страх перед державним унезалеженням України лягли в основу польсько-московської угоди у Вільні. І пізніше, в початку 1657 р., запевняли польські дипломати дипломатів московських, що „Гетьман Хмельницький нас між собою хоче навмисне посварити тому, щоб стати собі самому паном.“ Навіть на повну державну злуку з Московією годились польські політики, аби тільки не допустити до повстання незалежної української держави. „По чім знати, чи це не така вже доля, щоб ці два народи (польський та московський) одним народом стали“ — так висловився в приводу польсько-московського союзу один з найвищих достойників Річпосполитої, канцлер коронний Корицінський . . . ²⁹⁾

Але самою дипломатією трудно вже було перемогти Гетьмана Хмельницького. В Стамбулі його посол, а разом із тим близький приятель і господар гетьманського двора — Лаврин Капуста — спараліжував польські впливи здемаскуванням пропозиції Річпосполитої підняти козаків на війну з Туреччиною. В Криму справи українські вів у тім часі уміло і зручно тамошній гетьманський посол і резидент, дуже освічений шляхтич український Михайло Махаринський. До Царя австрійського Гетьман 18 Квітня 1657 р. написав, що на посередництво Австрії між Україною й Польщею він годиться, але під умовою, щоб цілість його держави не була порушена („si tamen securitati integritatique status nostri nulla inferatur injuria“). А погрози царські, що стали тоді все частіше приходити з Москви, Гетьман міг уже тепер легковажити.

Царському послові Бутурлінові Гетьман на авдієнції 19 Червня заявив, що союз України зі Швецією давніший, чим союз із Царем і що Гетьман Шведам вірить, бо „слово шведське певне“. Натомість Царь — казав далі Гетьман — хоче віддати Україну назад Полякам.

і як би він не заключив був союзу зі Шведами, Ракочим і Господарями, то Україна, не дїждавшись царської допомоги, мусїла-б із польських рук загинути. При тїй нагоді зазначив Гетьман, що царського воеводу, згідно умові в Переяславї, він хотїв мати тільки одного, у Київі. а данї платити Цареві не мїг і не може, бо всі гроші йдуть на козацькї вїйськові потреби і на оборону православної вїри . . .

За життя Богдана Хмельницького не дали нїяких позитивних результатів і спроби здеморалїзувати Україну підкупами та провокаціями, що як Польща так і Москва вважали найкращим і найпевнїшим засобом для знищення української нації й держави. Вже тоді московські бояре почали були роздавати Українцям „за вірну службу“ царські „соболи“ й инші матерїяльні ознаки царської ласки. Ще за життя Гетьмана, бо в Маї 1656 р., був царськими воеводами зрєблений „обыскъ въ Полку Нечаевомъ“, при чому під час цього „обыску“ найбільше голосно — так щоб це вся чернь козацька чула — розбїралось ціми воеводами питання: яку віру „католицьку чи християнську“ визнає полковник Іван Нечай.³⁰⁾ Це була перша спроба вмовити в народні маси українські, що їхня старшина, їхні „люде начальні“, що проти політики московської повстають і за свої права й вольности козацькї стоять, це-ж „ляхи“, „католики“, вороги „черні й святої вїри православної“; — перша спроба тієї провокації, яка пізніше, за Виговського й Мазепи, московську державу на Україні скріпила і яка згодом, мїняючи відповідно до історичної доби свою форму, стала підставою взагалї всякої „народньої“ демагогічної політики на Україні . . .

Вже тоді Польща, обїцяючи своїм сторонникам помїж козаками „нобїлітації і маєтки“, вишукувала серед них амбїтних або продажних авантюриликів, яких можна булоб висунути проти Хмельницького і почати внутрїшню колотнечу на Україні. Українські повстання проти гетьманської влади Польща намагалась організувати не раз, або за посередництвом кримського Хапа, або просто через своїх на Україні агентів.³¹⁾

Але все це, поки жив старий Гетьман, показалось підочого. Соболи за московську службу хоч і брались, але з великим страхом і під секретом. Надаання маєтків од чужих урядів закопувались у землю, щоб бува Гетьман про них не дізнався. В полку Івана Нечая все козацтво — від черні до старшини — одностайно присягнуло, що

нолковник їхній „віри християнської православної“, а піддержувані Ханом і Польщею кандидати в голови народньої опозиції гинули швидше, чим імя їхнє ставало ширшим масам відоме. Великий Гетьман знав краще психологію свого народу, чим його вороги. І влада його була така, що жартувати з нею було небезпечно. Це не був дрібний кровожерний тиран типу тих „покутніх гетьманчиків“, яких стільки породила пізніща „Руїна“, — а творець з розмахом дійсного оснувателя держави. „Встрѣчно Гетману говорятъ мы не смѣли, а кто де и молвилъ тотъ и живъ не былъ“ — так характеризували зі слів Українців у своїх „отписках“ московські воеводи спосіб правління Богдана Хмельницького, одинокого в нашій історії всіми любленого й усім поважаного Українського Гетьмана . . .

І його мрії, його „думи шалені“ про заснування своєї власної козацької держави прибрали вже зовсім реальні форми в останнім — десятиліттю — році його панування. „Україна, або земля козацька“ — як читаємо на картах Сходу, роблених тодішніми європейськими ученими, стала на тій Сході новою європейською землею, привабливою своїми економічними багатствами, сильною своєю великою, добре зорганізованою армією, славною талантом свого могутнього Вождя. Чигрин, столиця цієї землі і резиденція „Гетьмана Великого Військ Запорожських“ — як почав тоді підписуватись Хмельницький в листах до шведського Короля — став осередком, де справи Сходу вирішались, де стікалися дві цивілізації і де творча організуюча цивілізація європейська брала все більшу перевагу над примітивним хаосом і стихійністю азійською. Здавалося, що під сильною рукою козацького Гетьмана воскресають повні слави часи „Князів руських“ і що відродилась в Україні козацькій стара могутня Русь Київська — варяжська . . .

Посол австрійського Цісаря барон Парчевич, єпископ маргіяно-польський, що першого Марта того памятного 1657 року прибув до Чигрина, щоб в імені Австрії посередничити в справі миру між Україною й Польщею і щоб, відповідно до умови з венецьким послом Нані у Відні, склонити Україну до війни з Туреччиною — доносив своему урядові, що на прийомі у нього в Чигрині було двох послів шведських, двох послів Ракочого, посол турецький, посол татарський, трьох послів з Молдавії, трьох з Волощини, посол польського Короля й посол польської Королеви, що приїхав в дарунками для Гетьманової. Крім тих був ще тоді при дворі гетьманським представник кн. Богуслава

Радзівілла, а незабаром прибули посли московські, не згадуючи вже полуофіційних і дрібніших чужоземних агентів, чи просто емігрантів, яких багато під видом купців, монахів, або пошукуючих щастя жовніврів, крутилось по всій Україні, дуже часто тут лишаючись і побільшуючи собою число нової козацької державної аристократії.

Справа, до якої старий Гетьман привязував тоді найбільшу вагу — справа признання і затвердження наслідником його сина Юрія — мала нарешті дійти до бажаного кінця. Уґрунтування — в формі наслідственної князівсько-гетьманської верховної влади — суверенітету й незалежності Української Держави мало стати доконаним фактом. Коли „той, що царствує в Москві“ був сином боярина, настановленого на царство служилим воїнством московським, то чому Самодержцем українським не міг стати син такогж представника такогж самого лицарського військового стану, наставленого на гетьманство таким же самим служилим воїнством: козацтвом українським. Тодішні Українці ані рабами московськими ані низчими чи менше вартними від Москалів себе не почували. Гетьман і його найблизче оточення не могли помиритись з думкою, що діло державне, яке було можливе для „варварів московських“, не зможе бути виконане ними, нащадками славної, перводержавної київської Русі. І вони це велике діло державне виконали.

В квітні 1657 року відбувся бучний зізд усеї старшини козацької в Чигрині, на який — як оповідає свідок того візду посол австрійський Парчевич — самих тільки полковників прибуло 26. Зізд цей одногосно затвердив наслідником шістнадцятилітнього сина Гетьманського Юрія. Три дні з приводу цього великого свята був бенкет великий, музики й гарматня стрілянина. Для старого Гетьмана це були мабуть одинокі щасливі дні за ціх десять літ страшної надлюдської боротьби. Його діло наближалось до кінця. І залізний орґанізм старої людини наче тільки цим ділом і держався. Гетьман з того часу став чим раз дужче занедужувати. Але йому ще вистало сил добитись, щоб усі сусідні держави цей його державно-династичний акт офіційно визнали. Москва, Польша, Швеція, Туреччина, Крим, Семигород, Молдавія й Волощина признали молодого Юрія законним Наслідником Гетьманським. Одна тільки Москва поставила жадання присяги від Наслідника, але Гетьман тому жаданню рішуче спротивився. Тей, кому він передавав сильну й міцну державу, не мав потреби повторювати актів, до яких подіями

був примушений він — цієї держави в крові, в поті, серед небезпек катастрофічних — будівничий . . .

Одночасно велось далі основне військове діло. На поміч Ракочному проти Польщі і для окупації західних „руських земель“ послав був Гетьман ще в кіпці 1656 року полковника Антона Ждановича, надавши йому в допомогу одного з найбільш поважаних на Україні людей, суддю генерального Івана Креховецького, значного шляхтича землі Галицької, якого завданням було приєднати тамошню шляхту для державних плянів гетьманських і zarazом далі заступати українські інтереси при дворі Ракомого. Жданович дістав наказ поводитись зі Львовом і з іншими тамошніми городами так, „щоб жаден з піших ані їзних не важився на них набігати, але щоб з людьми тими поступали, як з власними нашими“. До магістрату города Львова вислав Гетьман листа, де запевняв львівських міщан про свою доброзичливість і прихильність . . .

Тепер в Червні місяці на підмогу Ждановичу і щоб добути собі славу военну, пішов по батьковому наказу молодий Наслідник Гетьманіч. В разі, колиб Москва оружно проти такої політики гетьманської запротестувала і колиб Царь вмшався в війну, станувши по стороні Польщі проти Швеції, Семигороду й України — мусіло між Україною й Московією прийти до оружноі розправи. Гетьман, зміцнюючи козацькі залоги на Білоруси, був до цієї війни готовий — хоч дипломатія українська далі твердо вела супроти Москові своєю неутрально-паціфістичну лінію. Але полковнику Ждановичу був посланий наказ уважати за ворогів ті відділи московські, які-би він зустрів поміж польськими військами . . .

І власне в тій хвилині, коли важилась доля України, коли її державне унезалеження ступило — вдавалося — на певний шлях, прибула до Гетьмана депутація від шляхти Пинського повіту зложити від імени цієї шляхти присягу вірности й вічний союз з Гетьманом і Військом Запорожським заключити. Присяга ця була прийнята Гетьманом 20 Червня, на другий день по прощальній авдієнції, даній московському послу Бутурліну, і на два дні перед урочистим прийомом шведського посла Лілієнкрони.

З радістю великою вітав Гетьман цю шляхецьку депутацію. Вона-ж бо приходила з тих „руських земель“, що мали бути тепер до пня матернього, до осередка держави української — до козацької

України — прилучені. При тім як раз із того їх північного клина, що, відповідно до намірів гетьманських, продовжений незалежною Литвою, мав врізатись між Москву та Польщу, ціх двох смертельних ворогів України розлучаючи. Приходила вона з тих земель, де цементу козацької держави української — Війська Запорозького — не було і де верства шляхецька, тепер „вічним союзом“ з Військом Запорозьким звязана, мала бути покликана ролю того українського державного цементу відограти . . .

І щоб цей акт великої історичної ваги зрозуміти, мусимо зясувати собі не тільки процес державного унезалежнення України, нашу тодішню військову й дипломатичву боротьбу з сусідами, але і нашу політику й боротьбу внутрішню — процес тодішнього формування, консолідації й дозрівання Української Нації.

Розділ V.

Внутрішня політика Богдана Хмельницького в добі автономізму.
— „Військо Запорозьське“. — Міщанство. — Духовенство. —
Селянство. — Непокозачена шляхта.

Богдан Хмельницький у всіх своїх змаганнях — чи то зреформувати Польську Річпосполиту і забезпечити в ній „права і вольности народу руського“ (як це було в періоді першій, до переяславській), чи то відділитись від Польщі й сотворити власну державу (як це було в періоді другій) — мусів спертись на тих верствах українських, що по силі своїй у ті часи до національно-політичної творчости були здатні. Такою верствою в тодішніх обставинах була перш за все верства козацька і на ній головним чином базувалась уся тогочасна, як зовнішня так і внутрішня політика України.

Козаччина повстання українське почала, вона на його чолі станула, вона його весь час вела і вона все дальше життя України, що на здобутках того повстання вирросло, на свій лад і відповідно до своїх потреб побудовала.

Перед повстанням 1648 р., на протязі мало не столітньої боротьби зі своїми ворогами, козаччина встигла була сконсолідуватись, як окремий виразний стан. Це був клас економічно продукуючий — з експлуатації природних багатств степової південної України живучий — а разом стан лицарський військовий, що весь час із шаблею в руках мусів здобутки своєї праці захищати. Два головні вороги на нього безупинно наступали. Один з південного сходу — руйник-кочовник, що цю працю до тла нищив, налив, грабував, а людей мордував і в ясир займав — другий з північного заходу — магнат Річпосполитої, що з допомогою польського державного апарату на цю працю руки накладав і вимагав од них, козаків, людей вільних, лицарських — та ще часто в такій образливій формі, як через Жидів-орендарів — ріжних данин (очкового, рогового, ставщини, спасного, поволощини, сухомельщини і т. и.) які, відповідно до понять тогочасних, тільки з людей невільних, що шабел при боці не носили, можна було й личило брати. І в цій боротьбі на два фронти витворив вже тоді був стан козацький свою власну традицію, а з нею свою власну хоч і примітивну культуру, свою законність, свій власний метод суспільної організації. Витворив він урешті, в дорозі постійної селекції на війні

і в праці, свою аристократію — оціх „козаків старинних“, які повагою авторитету серед цілої маси козацької користувались і цим авторитетом її в одно зорганізоване обєднане тіло вязали. Таким чином козаччина стала здатним до життя та розвитку суспільним класом, вона ставала поволі в національно їй чужій Річпосполитій державою в державі.

Оця, ясно вже перед повстанням скристалізована, становість і окремішність козаччини дали їй ту надзвичайну внутрішню силу, якою в першій мірі всі її військові успіхи пояснюються. Перші два роки повстання, як я вже вище казав, сильно верству козацьку побільшили і перетворили. Будучи перед повстанням незначною меншстю в нації, вона, завдяки своїй внутрішній становій силі, спайці й дисципліні, швидко розрослась і зайняла начільне місце в Україні. До неї під час повстання пристали всі ті українські елементи, що, як і вона, проти неволі національної і за „оборону віри православної“, проти економічного визиску магнацького і проти республіканської самоволі шляхецької — „за Короля проги королевят“ — повстали. Отже з долини, крім розуміється офіційно Річюпосполитою непризнаних козаків „виписчиків“, пристали до козаччини широкі маси того сміливого і войовничого селянства, що податком крови вуміло почесне імя і звання лицарське козацьке собі придбати. Злилися з нею широкі круги такого-ж войовничого міщанства. З гори-ж увійшла в козаччину ціла маса української шляхти, а саме її найбільше супроти тодішнього польського поступу вороже настроєна частина: старовіри й фанатики традиційного православ'я, вороги магнацької олігархії і „золотої шляхецької свободи“ та прихильники сильної влади і поваги королівської. Оця, показана шляхта — в порівнанні зі степовим, переважно неграмотним, козацтвом значно більше освічена — дала „Війську Запорозькому“, в другій добі повстання „мізок“, ціле фактичне керівництво.

Верства козацька стала таким чином найдужчою верствою в нації. Морем своєї крови, своєю безмежною жертвовстю вона придбала в поняттю цілої нації законне право на провід і звідти її натуральне стремління цей провід за собою закріпити, підпорядкувавши своїм інтересам інтереси інших станів та класів тогочасного українського суспільства. Подібно як шляхта польська сотворила поняття державности польської і нації польської, козаччина українська сотворила поняття державности й нації української. І навіть географічно-про-

вінціональна назва козацької території — воєводства Київського, Чернігівського і Брацлавського — стає назвою національної території і назвою нації. З того часу терміни „Україна“ і „український“, що власне тільки цю землю козацьку зразу означали, починають витіснювати старі терміни „Русь“ і „руський“, їх національне значіння собою заміняючи. . . .

І як поняття шляхецької Річпосполитої стало синонімом польської держави, так поняття козацького Війська Запорозького стало за Хмельницького синонімом новоповсталі держави української.

„Що це есть Річпосполита? І ми теж Річпосполита!“ — Так казали польським комісарам ще в початку повстання представники козацькі, цим державну рівновартість козацтва супроти шляхти підкреслюючи ³²⁾. Що-ж допіру, коли взяти пізніші часи. Вся внутрішня політика Гетьмана мала на меті оце становище козащини, як державно-творчої верстви закріпити її, звязавши міцно з Військом Запорозьким інші верстви українські, на шаблі та силі козацькій націю та державу українську збудувати.

Зборівська Умова 1649 року, як перша спроба політичного оформлення нового стану України, дає нам змогу пізнати ті суспільні верстви, що стали викристалізовуватись в первісного хаосу великої революції 1648 р.

Отже перш за все замість шоститисячної „реєстрової“ козацької міліції — в яку перед повстанням була урядом Річпосполитої обернена українська козащина, позбавлена до того власної старшини і всіх своїх прав самоупрадування — бачимо велике сорокатисячне Військо Запорозьке з власним Гетьманом, власною старшиною й усею своєю старою військовою організацією. Замість маленької території — старства Черкаського, Корсунського й Чигринського — де перед повстанням тільки й вільно було жити тій шоститисячній реєстровій міліції — тепер зайняло Військо Запорозьке всю тодішню Україну: воєводства Київське, Чернігівське і Брацлавське. Упали магнати, давніші володарі України, повстало Військо Запорозьке й Україною заволоділо. Ось найважніший факт, який знайшов вираз в пунктах Зборівської Умови.

Відокремлення того Війська від селянських мас і амністія для шляхти православної й католицької, що з тим Військом „взялася“, показує які це верстви спричинилися до такого надзвичайного зросту верстви

й сили козацької. Поза козачиною бачимо в пунктах умови духовенство православне і сильну верству православного міщанства, особливо в городах: Києві, Черпигові, Винниці, Стародубі, Мозирі, Річиці, Пинську; бачимо непокозачену шляхту „грецької віри“, що згадується окремо від підлягаючої амністії шляхти покозаченої і яка має обняти „уряди“ Річипосполитої на території козацькій; бачимо врешті селянство, до реєстрів козацьких не вписане, що до підданчих відносин має повернутись. І від Зборівської Умови маємо змогу слідкувати за політикою Гетьмана відносно інших, не козацьких верстов української нації — відносно міщанства, духовенства, селянства й української непокозаченої шляхти.

Тяжке в тій політиці ждало Великого Гетьмана завдання. Бо треба пам'ятати, що крім старшини повстанчої (переважно покозаченої шляхти й почасті покозачених міщан та поповичів), яка одна тільки вмісті з Гетьманом свідомо й виразно прямувала до повного національного й державного унезалеження України, всі інші українські верстви, сильно польською державністю засимільовані, з великим і тяжким трудом давали себе склонити до сепаратистичних плянів та намірів гетьманських.

Перш за все серед самої козащини вплив цієї старшини ріс дуже поволі й у перших часах повстання він був за слабкий, щоб політиці козацькій виразний національно-державний характер надати. Сама-ж по собі степова козащина, при всій своїй становій зорганізованості, до державної творчості й об'єднання коло себе в державу цілої нації ще не була здатна, завдяки хочби своїй низькій національній культурі і — в порівнанні до високої цивілізації північно-західних українських земель — своїй степовій примітивності. Перші роки повстання ще замало інших культурних елементів у козачину ввели, замало її перетворили і знаціоналізували. Але при тім усім вона була одинокою верствою, на якій Гетьман і його помішники спертися могли. І тому політика гетьманська в першій добі повстання мусіла обмежуватись до того, щоб примітивні, цілій козацькій масі зрозумілі її станові інтереси в польській Річипосполитій забезпечити, тим козачину скріпити і, виставляючи одночасно загально-національні гасла, під вплив і провід козащини — а через неї під свою владу — всі інші верстви української нації піддати.

Може ще найбільш податливим для такої політики було міщанство, спільним економічними інтересами і тісним співжиттям з козащиною звязане — оці всі, як каже в своїй Літописі Самовидець, „і бурмістри присягли, і райцове, що уряди свої кидали, бороди голили і до того війська йшли“ — міщанство, серед якого Гетьман і старшина, як і серед мас козацьких, користувалися великим і з кожним роком зростаючим авторитетом. По боці Гетьмана й Війська Запорозького стояло розуміється і духовенство православне, але вже більш освічена й культурна його частина — духовенство вище — виявляло із себе елемент до козацьких методів боротьби не дуже прихильний і для всяких чужих впливів, особливо монархічних, дуже доступний. Сам Митрополит Косів, що в 1648 р своєю участю в триумфальній зустрічі Хмельницького в Києві, усанкціонував було ідею повстання й освятив особу „Богом даного“ його провідника, пізніше по двох роках піднятої козащиною соціальної революції — підчас окупації Києва військами Радзівілла в 1651 р. — не завагався публічно відкритись усякої спільноти з Військом Запорозьким і його Гетьманом. Але Богдан Хмельницький своєю залізною рукою зумів указати найвищому достойникови Церкви, де повинно бути його місце в нації, і — пригадавши йому, що не годиться Митрополитові боятися смерті, бо коли він згине в обороні Церкви православної, то Бог дасть йому в нагороду корону небесну — здавив у зародку всі спроби частини українського духовенства втекти з під присуду козацького й гетьманського під крила королівські або царські. Зноситись безпосередно з Польщею, а згодом із Москвою, Гетьман духовенству заборонив і висвячувати церковних ієрархів дозволив тільки зі свого відома. І вкінці Митрополит Гетьмана — особливо, коли династичні плани Хмельницького, з державним унезалежненням України звязані, прибрали виразний характер — не йнакше, як „Землі Нашої Володарем і Начальником“ звати почав. Таке саме повне узалежнення від своєї влади мусіло стати метою політики Богдана Хмельницького супроти селянства та непокозаченої шляхти. До моєї теми властиво належить лише політика Гетьмана супроти верстви шляхецької, але позаяк його відносини до селянства й до шляхти тісно переплітаються поміж собою, то над ціми відносинами до тих двох верств хочу зупинитись докладніше.

„Визволю з лядської неволі Руський Нарід увесь. А коли перше я воював за свою шкоду і свою кривду, то тепер буду воювати за

віру православну нашу. Допоможе мені в тім чернь уся по Люблин, по Краків, од котрої я не відступлю, бо це права рука наша. А щоб ви, хлопство знесши, не вдарили на козаків, буду їх мати двісті, триста тисяч, орду всю при тім За гряницю війною не піду, шаблі на Турків та Татарів не підйму. Досить маю на Україні, на Поділля і Волині роботи й достатків — в землі і Князівстві моїм по Львів, Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: спдіть і мовчіть Ляхи! Дуків і князів там оставлю, а як будуть і за Вислою брикати, то знайду їх і там напевне. Не остане мені нога жадного князя ні шляхтича тут в Україні, а як захоче которий з нами хліб їсти, нехай же Війську Запорожському послушний буде і на Короля не брикає. Король Королем буде, щоби карав і стинав шляхту, дуків, князів. Аби був вільний: согрішить князь — урізати йому шию, согрішить козак — тож йому вчинити Правда, що я малий незначний чоловік, але мені Бог дав, що я єдиновладний Самодержець Руський!“ — в той спосіб висловився Гетьман, приймаючи Адама Кисіля й інших послів Річипосполитої в Лютім 1649 року.

Як треба ці слова гетьманські розуміти? Які ховали вони в собі супроти „черні“ української й супроти української шляхти пляни й наміри?

Розуміється трудно бачити в них програму повного соціального визволення селянства, тоб-то скасування тогочасного підданства, в формі примусової роботи та дані, і заведення на Україні нового соціального ладу, опертого на економічно і юридично незалежних селянських масах. Таких плянів Хмельницький не мав ані тоді, коли революційна енергія селянських мас була найвища і коли вони дійсно помішниками, „правою рукою“ козаччини були, не мав і пізніше, коли „чернь“ своїх провідників — старшину козацьку — в польсьві рукп не раз видавати збиралась. Не мав та й не міг мати, перш за все тому, що сама ідея емансипації селянства народилася сотки літ пізніше під впливом народження нового економічного, капіталістичного ладу. І обвинувачувати Хмельницького — як це роблять де-які наші історики — в-тому, що він не боровся за ідею, яка ані йому, ані його сучасникам і снитись не могла — до завдань дослідувача тієї доби, на мою думку, не належить.

Розглядаючи натомість реальні тодішні економічні відносини, бачимо, що головною їх ознакою було втягнення південної ко-

зацької України (в північно-західних наших землях цей процес відбувся вже раніше) в сферу європейської торгівлі й за потрібання європейськими ринками українського хліба. Відносили ці перли до того, щоб була внесена пазюча тоді в південній Україні грабінницька екстензивна господарка магнацька, що полягала головним чином в паленю лісів на поташі і у поборах зі скотарства, бджільництва, ґуральництва, рибальства та ловецтва; господарка для мисливців „уходників“ і дрібних хозяїв-промисловців, якими були козаки, незносна, але для хліборобського селянства (що примусової роботи на ріллі при ній майже не знало) обективно, як пізніше показалося, вигідніша. Бо замість цієї екстензивної господарки магнацької, при якій праця фізична лягала на знаних нам в революції „будників (працюючі при будах поташевих), броварників, могильників, наймитів, пастухів“, а побори й податки на козаків, мусила бути заведена для продукції верна більше відповідна: інтензивна, дрібніша — хуторська, фільваркова — господарка козацька та шляхецька, на панщині, в формі примусової праці на ріллі власне оперта і у дійсности для хліборобського селянства значно тяжча. І це на Україні сталося, тільки не в українській державі, що для здійсненя цих вимог тодішнього економічного розвитку оказалась за слаба і через те удержатись не могла, а в державі російській, що ту панщинну господарку, як тодішню економічну конечність, скрізь на Україні завела . . .

Врешті ніде й ніколи не зустрічаємо в історії факту, щоб один клас борювся за визволення иншого класу. Він иноді може виставляти гасла боротьби навіть за „ціле людство“, але в результаті визволяє тільки сам себе. І тому трудно нарікати на козаччину, що вона визволила з під гнету магнатів себе а не селянство, тим більше памятаючи, що козаччина, повагою військового аристократизму від селянства відмежована, була вихована до того в звичаях побору „станцій“, тоб-то данини від селян, слухно їй — як оборонцям краю — в формі „хліба козацького“ належної.

Зваживши це все, ледве чи можна Умову Зборівську, що заховувала підданчі відносили української селянської людности, вважати, як це досі у нас робилося, за „зраду інтересів народніх“, бо забезпечені тою Умовою інтереси верстви козацької — що тоді народ репрезентувала — з емансипацією селянства нічого спільного не мали й не могли мати. Були натовість у тодішній політиці козацькій

супроти селянства величезні хиби й помилки інші. Вони довели вкінці до того, що „чернь“ українська, „права рука“ Гетьмана Хмельницького, стала правою рукою московського Царя, і що Москва за допомогою цієї „черні“, взятої в міцні московські державні шори, Україну опанувала й усю опозиційну старшину козацьку, а особливо тих, що „черні“ золоті гори обіцювали, в Сибір позасилала, вимордувала й до тла іскоринила . . .

Селянські рухи, такі, як той, що спалахнув на Україні одночасно з козацьким повстанням, відбувались, або відбулись вже тоді по всіх європейських державах. І скрізь, де тільки ця сліпа, стихійна, руйнуюча сила не знищила самої держави, скінчились вони тим, що на місце не відповідаючої умовам тодішнього економічного життя феодалної, магнацької, все воюючої поміж собою, олігархії, проти якої повставало селянство, народилась абсолютистична монархія. Цей новий тип поліційно упорядкованої, бюрократичної держави відповідав новим, вищим, інтензивнішим формам рільничої продукції, новій, складнішій військовій техніці (порох) та новим більш складним формам торгівлі. Він приносив із собою так бажану для народніх мас нівеляцію всіх станів супроти особи монарха. Він пищив зненавиджену політичну владу старих „панів“, у яких крім призабутої традиції (особливо у нас в умовах тодішньої денационалізації наших магнацьких родів: Вишневецьких, Острожських, Даниловичів, Корецьких і т. д. і т. д.), ніякого вже морального й законного оправдання для цієї влади не було. Вія врешті новій владі нових панів і ще тяжчим для них поборам із селянства надавав у очах того селянства нову законну форму нагороди за „службу Государеві“, за реальну й дійсно користну та всім потрібну службу державі.

Тим же самим: покликанням, признанням і скріцленням самодержавної влади царської — закінчилось у решті решт і велике українське повстання 1648 р. Закінчилось воно так трагічно для нашої нації тому, що тодішні політики — мужі державні — наші не зуміли збудувати своєї української, необхідної на ті часи, нівелюючої всі стани і на новій законности опертої абсолютистичної монархії. Той єдиний слухний — бо реальним стремлінням тодішньої доби і тодішній, а не нашій сучасній ідеології відповідаючий — закид одному тільки Великому Богдану не може бути зроблений. Але не може бути зроблений тільки від тоді, коли монархічні пляни Гетьманські — висловлені

вже ним у самім початку повстання ідеї про „єдиновладне самодержавство руське“ зовсім дозрілі й виразні форми прибрали.

До того часу й він, як у Зборівській Умови наприклад „зраджував“, тільки не селянство, а свої власні гетьманські, монархічні — значить державні, а через те й національні й народні — інтереси. До того часу і його політика, як вождя державно недозрілої ще козащини, як козацького опозиціоніста й демократичного, за допомогою „черні“, реформатора польської Річпосполитої, блукала манівцями демагогії, деморалізації і сліпого, руйнуючого бунту.

„Не відступлю од черні, бо це права рука наша“ — казав Гетьман у розгарі боротьби з Річпосполитою в початку 1649 р. Але вже рік пізніше, не ставши в дійсности „самодержцем руським“ і власної держави не сотворивши, а значить примушений помиритись з тією Річпосполитою, він у пунктах поданих воеводі Кисілю в Квітні 1650 р., такі між иншими поставив жадання:

„Щоб ніхто зі шляхти, а особливо з панів (тоб-то маґнатів), котрий би був римської віри, не важився за лінію (що одмежовувала згідно зі Зборівською Умовою козацьку територію) їхати, тільки хай туди слуг своїх, і то Русинів (тоб-то православних) на свої місця посилають скрізь“ — сказано було в пункті 2-ім, а пункт 3-ій додавав: „щоб усіх підданих своїх від усяких податків зовсім увільнили, самим тільки шинком і млином вдовольняючись тепер, поки послі його (тоб-то Хмельницького) з Варшави не повернуться“.³³⁾

Про „чернь, про Люблин і Краків“ не має вже тут, як бачимо, й згадки. Ця „права рука“ в боротьбі з панами тепер уже козащині не потрібна. Пани вже вигнані з козацької території, козащина вже уконституовалась на ній у свій становий сорокатисячний реєстр і тепер вона хоче за всяку ціну в спокої і мирі новопридбані багатства споживати.

Про будівництво своєї власної козацької держави вона поки що думати не хоче. Це-ж вимагало-б перш за все дальшої впертої боротьби з Річпосполитою. А тут перед нею стоїть приваблива спокуса, що Річпосполита козацьку автономію визнасть і всі матеріяльні здобутки революції станові козацькому забезпечить. Треба тільки ці мирні переговори закінчити і мир офіційно скріпити.

Як у справі війни з маґнацькою Річпосполитою правою рукою козащини була українська „чернь“, так у справі миру з тою Річпоспо-

литою такою-ж її правою рукою має стати українська шляхта. Коли-б козаччина будувала свою власну державу, то й українська шляхта й українське селянство були-б для неї складовими частинами цієї держави, це були-б рідні частини своєї нації, між якими мусіли-б бути встановлені, державним і національним інтересом оправдані, законні норми співжиття. Але коли козаччина тільки забезпечує в Річипосполитій — як це в той час було — свої станові інтереси, то і селянство українське, і шляхта українська це для неї сторонні, чужі сили, які можна так чи йнакше використати в усяких пересправах в Річпосполитою, висуваючи при тім такі або інші спільні співзвучні інтереси. Таким спільним інтересом козаччини з „черню“ була боротьба з паннами. Таким же спільним інтересом зі шляхтою була спільність національна — одна „руська віра“ — і боротьба за цю віру.

Отже шляхта „руська“ — ця, в тодішньому розумінню козаччини, частина польської Річипосполитої — має допомогти козаччині одержати від цілої Річипосполитої бажаний мир. Для цього вона має своїх послів у соймі, свої політичні партії в ньому і свої впливи при королівським дворі та, що може важніше, при дворах ріжних магнатів. Коли такий бажаний для козаччини мир удасться здобути, то в нагороду за це властители маєтків з посеред шляхти православної зможуть самі вернутись на Україну, а її бідніша частина зможе вернутись у характері „слуг“ магнатерії чи шляхти польської, якій вступ на територію козацьку забороняється. При тім одначе вдовольнитись ця шляхта українська, як „руська“ (православна), так і польська (католицька), має тільки данинами „від підданих“ посеред ними (з горілки і млинів), безпосередніх поки-що не побіраючи. Але й це, власне кажучи, потрібно не за для оборони „черні“, а для миру з Річпосполитою. Бо Гетьману й Війську Запорозькому тільки з великим трудом удалось списати реєстр і відділити з поміж селянства сорок тисяч упривілейованого козацтва. „Коли-б у цих реєстрах більше трохи козаків оказалось, чим було постановлено під Зборовим — писав Хмельницький до Короля Яна Казіміра — то зволь В. Кор. Мил. це з ласки своєї панської покрити, бо й так у списуванку цього війська великі труднощі ми малп.“ Не дурно — як каже тодішній польський мемуаріст Освенцім — „подивляли всі в Польщі розум Гетьмана, що зумів з кілька сот тисяч побунтовавого хлопства, жовнірами (козаками) таке маде число вчинити, а інших sine цнмето в хлопи повернути“.

Дражнити тих „хлопів“ в інтересі обох бажаючих миру сторін було-б небезпечно. І — як думало козацтво — представники Річпосполитої, в тім числі й українська шляхта — мусили-б це зрозуміти.

Але що буде, коли шляхта православна „руська“ не зможе своїми впливами магнацьку й католицьку Річпосполиту — так сильно у своїх інтересах загрожену — до миру з козаччиною склонити. Тоді, розуміється, козаччина звернеться знов до „черні“ української і, пригадавши собі про цю свою „праву руку“, її на Річпосполиту, а в першій мірі на цю православну шляхту „руську“, що до своїх маєтків вернулася, підійме. Хай винищуются взаємно „шляхта й чернь“, ці дві частини української нації, а в розумінню козаччини — ці дві частини Річпосполитої — аби тільки сганові козацькі „права й вольности“, були в тій Річпосполитій забезпечені.

Використовувати во ймя „спільно ївіри“ українську шляхту в характері частини польської Річпосполитої за для законного признання й закріплення здобутків козацької революції в цій Річпосполитій, платючи за це шляхті інтересами селянства; використовувати во ймя спільної зненависти до панів українське селянство за для оружно́ї боротьби з неуступчивою супроти козацтва Річпосполитою, платючи за це селянству головами й маєтками української шляхти; примусити „чернь“ вірити, що козацтво несе їй волю й визволення від шляхти і примусити шляхту вірити, що у владі козацькій єсть кожна хвилину бунт „черні“ зупинити і в підданство шляхті її повернути — ось був той зачарований круг політичний, у якому чотирі перші роки повстання мусів оберталися український автономіст і реформатор польської магнацько-шляхецької Річпосполитої. . . .

Відносини козаччини до непокозачепої шляхти в тій першій добі повстання відлюструє нам лист самого Гетьмана й Війська Запорозького, писаний із Чигрина до шляхецького соймику Воеводства Волинського 1 Падолиста 1650 р. Лист цей, як свого роду „експозе“ козацької політики перед форумом здебільшого ще тоді православної і найбільше національно активної шляхти волинської, подаю в цілості, в перекладі очевидно з польської мови, заховуючи точно термінологію („Україна“, „Русь“ і т. ин.) оригіналу і більше характерні місця підкреслюючи.

„ЯВельможні й Милостиві Панове Дигнітарі, Князі . . . й усі Панове Обивателі Воеводства Волинського, нам вельми Милостиві Панове! Хтоб не зичив, щоб скінчилась уже ця кривава д'о м а ш и н я

війна, яку Бог послав на землю нашу за гріхи наші — так починали свого листа Гетьман і Військо Запорозьке — і щоб ми всі одно-стайно Бога в мирі хвалили й ворогів погрянничних не тішили. Я з мого боку беру за свідка самого Господа Бога і ЯВЙМЦ Воеводу Київського (Адама Кисіля), що я з Його Милостю щиро коло миру заходився: і поспільство в Військом перемішане, вже від Війська було відділене і всілякі бунти були вже вгамовані. Піддані до послуги вже приходили, так що земля зовсім стала заспокоюватись і вже мав кожний Пан утішатись маєт-ками й пожитками своїми. Отже по останнім приїзді й перебуванню у нас посла Й. Королівської Милости ЙМЦ. Старости Черкаського (Миколи Кисіля, брата воеводи) вже всі справи доходили до свого кінця.

„Але коли прийшла до нас звістка про похід польський, ми мусіли знов до купи зібратися і за тим нашим порушенням знов уся Україна повстала і у де-яких місцях, помимо наших суворих заборон, почалися убиства (шляхти), які чинило поспільство, а де козаків. Ми одначе зібравшись, виконали тільки те, чого наш союз із Царем Й.М. кримським (Ханом) вимагав, а з ЯВП.Й.М.П. Краковським (Миколою Потоцьким) через послів своїх знеслися в справах війська та безпеченства нашого і самі, одержавши листа від Маєстату Найяснішого Короля ЙМ. і ЯВИМ. П. Воеводи Київського, повернули спокійно назад. І зараз стали ми дбати та дбаємо, щоб поспіль-ство до підданства Пана м повернуло, а Військо Реєст-рове Й. Кор. Милости щоб у своїм порядку оставалося. Тих, що піднесли руку на уряди Панів своїх, або на кого небудь, ми скрізь без ніякого милосердя мечем покарали і тепер караємо за відомом того-ж ЯВ. Комісара ЙМЦ. Воеводи Київського, отже знов за ласкою Божою земля заспокоїтється.

„Того-б тільки треба, щоб уже більше одмов та погроз не було. Але що ці постійні похвалки не припиняються, то й ми теж мусимо бути на сторожі, не відрікаючись усякої допомоги, звідки би вона до нас не приходила. Друга ще важніша причина та, що мимо постановлених під Зборовом пунктів, — Союзом, Маєстатом Найяснішого Короля ЙМ. і всею Річпосполитою нам підтверджених — віра наша грецька православна не тільки в цілости не заспокоєна, але ще під більшим гнетом залишається. А доки цей спр не припиниться,

доти Русь такою, як бувала споконвіку, не буде. Тому умовились ми під Зборовом, що Унія мала бути знесена й не хотіли ми до нічого приступити, аж нам зараз там же під Зборовом усі владництва віддані не будуть, або щоби ці пункти зборівські з ласки Короля ИМ. там же зараз через Короля ЙМ. Пана Нашого Милостивого і ЯВельможних Панів Сенаторів були ваприсяжені. ЯВП. Воевода Київський звів нас, щоб ми були певні і контентувалися Короля ЙМ. П. Н. М. привілеями та соймовим потвердженням. І ми дуфаячи йому на то пристали. Що коли на Соймі не здійснилось, хоч і затвержені пункти наші, в тім перед нами винен ЙМП. Воевода.

„Так у цих двох справах: віри нашої стародавньої за-спокоеня й миру запевнення — до ВМ. Наших Милостивих Панів, яко найблище того вогню будучих, звертаємось. Одно вже хай із двох буде: або нам не погрожувати і мир, повагою Маєстату Найясвішого Короля ЙМ. постановлений, вповні нам забезпечити таким чином, щоб усі церкви з владництвами й добрами — так у Короні, як і у Вел. Князівстві Литовським, так у королівських добрах, як і в шляхецьких, віддані були, і ті церкви, що на костели обернені, і добра від церков одібрані щоб повернуті були і унія з них щоб була знесена, як нам у пунктах зборівських есть обіцяно; — або нам, людям простим, більше вже нас у тих пострахах не тримаючи, обявить, що ми вже Королеві ИМ. П. Н. М. і Річипосполитій не потрібні. А ми, Господу засвідчивши вірність нашу і кривду нашу, при невинности нашої лишатись будемо.

„Дорога нам земля Отчизна наша, але віра при-рожденна дорожчою мусить бути, за яку ми все охоче вмі-рали. А тепер вдома над нами насильство вчиняється. Ми, не дай того Боже, нікому не хочемо нарушати його прав, власности тільки нашої руської домагаємось: з церков наших унія, якої ніколи не бувало, щоб була знесена і щоб церкви всі іґаші й добра церковні, котрі ще в неволі знаходяться, нам, Народові Руському православ-ному, віддані були. А з Їх Милостей хто хоче і як хоче хай вірує, нам це байдуже, ми свого не чужого домагаємось. Панове-ж Уніяти що чужого іґвалтом посіли, хай одступлять, бо Князі й Пани чесні Руські, Предки ВМ. Н. М. Панів, і предки наші, добрі Молодці, добилися вільностей у Королів панів наших та Річипосполитої, і віри святої грецької

боронили, горла свої накладаючи. Польські війська й руські війська запорожські (до бою) ставали, а не уніятські, про такі й не чуть було. Та й тепер, коли ці двоє будуть, така-ж ласка Божа буде і пострах усім ворогам пограничним.

„Просимо отже усильно ВМ. Н. М. Панів до останньої розпуки нас не доводьте, до якої жаль і утиск приневолюють, ані нас до того не примушуйте, щоб ми деінде допомоги шукали. Того від нас сподівається і ЯВ. Комісар ЙМП. Воевода Київський, прохаючи, щоб ми до нікого не звертались і ми так напевно би зробили, коли-б могли думати, що вже вдома мир забезпечений мати можемо, і коли-б ми бачили віру нашу вповні заспокоєну. Але доки тих двох річей не буде, не приведе нас до того ніхто в світі. Тому вдаємося до ВМ. Наших Милостивих Панів, щоб ВМ. Н. М. Панове спричинились до того, аби віра наша вповні заспокоєна була і щоби певність миру вже статечно загарантована була. Бо ми такої надії не маючи, у кожного мусимо приятні запобігати, а через те й гинуть ті краї, де ВМ. М. Панове маєтності свої маєте і де ми живемо.

„Свідчимось отже Господом Богом, що ми наше вірне підданство Королю ИМ. додержувати готові, коли також нам наші права й вільности всему Народови Руському від Королів польських заприсягнені й Війську Запорозьському за його криваві заслуги надані, — додержані будуть. Після того мир в Отчизні пожаданий, з обох сторін непорушно захований будучи, так Короля ЙМ., як і всю Річпосполиту утішить. В чому ми не сумніваючись, надії свої покладаємо на те, що ВМ. Н. М. Панове, які Отчизну кохаєте, на теперішнім своїм соймаку щиро та зичливо порадившись, ИМ. Панама Посла на Соїм близько будучий в інструкцію положите і поважно накажете, щоб вони того домагались, аби наші Посли з чимось певним зі Соїму повернули. А ми дознавшись про таку (добру) волю і таку ласку ВМ. Н. М. Панів, на всіляку послугу Його Королівській Милості й усій Річпосполитій готові будучи, на той час послуги наші Лицарські ласці ВМ. Н. М. Панів отдаємо. ВМ. Н. М. Панів у всім повільні й зичливі слуги — Богдан Хмельницький Гетьман з Війском И. К. М. Запорозьским. А про відповідь ВМ. Н. М. Панів через того-ж посланця нашого просимо.“ ⁸³⁾

В двох отже справах жадає козаччина у шляхти допомоги й посередництва: в справі „заспокоєня руської віри“ і у справі заґварантованя внутрішнього миру, щоб з польського боку ніяких погроз і ніяких ворожих намірів супроти Війська Запорозького не було. Тільки тоді настане бажаний спокій та всякі гаразди в спільній Отчизні Річипосполитій, і спільна любов до тієї Річипосполитої, як шляхти так і козаків, поруч зі спільною їх вірою має служити підставою цілої тої їхньої спільної політики.

Заохочувати волинську і взагалі „руську“ шляхту до оборони православної віри українська козаччина розуміється не мала потреби. Вся довголітня боротьба цієї шляхти в центральнім Соїмі Річипосполитої і на провінціональних соймках воеводських — боротьба пером і словами, а часто (в збройних наїздах на своїх супротивників) і оружними ділами — дала доказ, що ця шляхта, яка ще при вірі своїх батьків залишилась, зробила все можливе, щоб цю віру батьківську спасти, оборонити і для дальших поколінь її заховати. Не будь цієї боротьби, не було-б очевидно національно-релігійних змагань і серед самої, дуже ріжноманітної по своему походженню, степової української козаччини, що власне від шляхти „руської“ цю національну боротьбу унаслідувала, перейняла і далі її вела.

Поминаючи вже такі багаті змістом і формою часи цієї боротьби перед козацьким повстанням і беручи рік 1648 та слідуючі, ми бачимо, як православна шляхта „руська“ загрожена повстанням у самім своїм фізичнім існуванню, вигнана зі своїх маєтків і до гла зруйнована, продовжує одначе виконувати без ушину своє традиційне завдання оборони прав своєї нації, отже, відповідно до тогочасних понять, оборони прав своєї віри в першій мірі.

На варшавськім Соїмі Конвокаційнім у 1648 р., в самім розгарі козацького повстання й селянських розрухів, усі послы шляхти кийського воеводства поставили жадання, щоб унія була знесена і щоб тільки грецька та римська віра оставалися.³⁵⁾ З посеред шляхти волинської, крім розуміється Адама Кисіля, її давнього провідника, учня та наслідника славного колишнього голови соймової шляхецької „руської“ опозиції Лаврина Древинського, особливо завзято на цьому Соїмі в обороні предківської віри виступав судя кремянецький Яворський. Коли-ж хорунжий надворний литовський Огінський на засіданню³⁶⁾ 22 Липня „почав вичисляти кривди“, які терпить віра православна, то в Соїмі

знялася ціла буря. Польські послы накинулись на „руську шляхту“ за те, що вона хоче здобути собі свої права тепер, коли їм, шляхті польській, „душно діється“, коли Хмельницький і повстанці „віру католицьку мордують і над нею знущаються“. Чи користуючи зі своїх прав шляхецьких — відповідав Огінському писарь львівський Ожґа — може захочете панове й усіх хлопів та весь руський рід хлопський ціми правами обдарувати? Була це розуміється ідка насмішка над патріотизмом шляхти „руської“, що власне від цих „хлопів“ найбільше постраждала. Підкресливши свою лояльність і заявивши, що проти „своєвільників“ вона готова разом зі шляхтою польською кров свою проливати і кожного шляхтича повстанця за „ворога і зрадника отчизни“ оголосити, шляхта „руська“ все-ж таки від своїх жадань національних „жадною мірою одступити“ не хотіла. ³⁶⁾

Те саме повторилося і на слідуючій Соймі Елекційній. „На спори про релігію грецьку — пише Поляк сучасник — потрачено було багато часу. Споры ці няеді приймали острый характер. Коли один з польських послів іронічно зауважив, що „якісь руські чари нарадам нашим заважають“, то „за ці руські чари — нуге автор соймового дневника — панове Огінські (Олександр, воевода мінський і Богдан, хорунжий надворний литовський) образившись, почали промову того посла криками заглушати.“ ³⁷⁾ За „пошанування прав віри грецької, за згодою Послів та Колегів своїх волинських всіх“ — виступив „Филон Словицький, дідич на Ланівцях, війський володимирський“. Так само в оборону „прав релігії стародавньої грецької“ станув тоді-ж Адам Кисіль, і вище згадані обидва Огінські, і Богдан Стеткевич, каштелян новгородський, і кн. Санґушко і багато інших. ³⁸⁾

Знов у слідуючій році 1650-ім, шляхта київська зібрана в Житомирі на соймику воеводським, вставляє своїм послам на Сойм в інструкцію жадання, щоб усі костели на Україні були обернені в церкви, „бо й так пустокою стоять“. ³⁹⁾ І коли Адам Кисіль, воевода київський писав до Гетьмана Хмельницького, що „один будучи в Короні Польській з Народу Руського сенатором, несу на своїх плечах оборону св. Церкви і стародавньої віри нашої, доніс її до сивого волосся і донесу, даєть Бог, і до смерті“ ⁴⁰⁾ — то це була істинна правда. Кисіль же був найвидатнішим представником і провідником тієї непокозаченої „православної шляхти руської“, що тісніше від своїх покозачених братів тра-

дицією, культурою, привязаностю до своїх маєтків, політичним консерватизмом урешті, зі своїм класом звязана, до степового козацтва пристати і в степових „добрих молодців“ перевернутись не могла. При Гетьмані Війська Запорожського в Україні вона змогла знайти собі місце пізніше, коли той Гетьман став не тільки провідником козацьким, а і „самодержцем руським“, коли став він, як казав Митрополит Коссів — „Землі нашої Володарем і Начальником“ . . .

А поки-що вся національна боротьба непокозаченої шляхти „руської“, ведена за віру батьківську, пропадала марно. Бо її участь у національній боротьбі тільки тоді могла би дати позитивні наслідки, збільшити загальну силу й загальну відпорність українського національного організму, коли-б уся українська національна боротьба велась єдиним національним фронтом спільно зі спільним ворогом — от хоча-б так, як єдиним фронтом поборювали всі тодішні Поляки козацьку, шляхецьку, селянську й усяку иншу Україну. Такий єдиний національно творчий фронт, в умовах тодішньої денационалізації і розпорошеня українського громадянства, могла дати тільки боротьба за свою спільну всім державність, за повне, обовязуюче всіх, одділення від Польщи і за збудування на землях українських, на місці старої й непотрібної вже державної організації польської, нової, обнімаючої всіх мешканців цих земель, державної організації української. Але такої боротьби тоді ще не було. А раз заховувалась на українських землях державна організація польська, то боротьба за спільну віру в рамках Річипосполитої не могла національно обєднати шляхту й козащину. Вона не могла засипати того соціального провалля, що між ціми двома політично активними верствами української нації власне в державній системі й укладі Річипосполитої витворилося. І тому, не даючи шляхті опори й піддержки в масах народніх козацьких, шляхту цю до занепаду й повного загибну вела.

В очах правителів польської держави боротьба за віру православну робила шляхту „руську“ спільницею „бунтівників“ козацьких. Вона вся стає для польської Річипосполитої політично підозрілою й непевною. „Зависока це воістину для хлопів теологія — пише в своїм листі до Сойму кн. Домінік Заславський, розглядаючи жадання козацькі звороту православних церков. — Плебс видумати такого не могла. Бо всяка юрба, подібно як море, сяма по собі нерухома. По скільки буря або тиша на морі панують, по стільки воно бушує або спокійним буває.

Причина й початок завжди лежить в ініціаторах.“ І проти тих „провідників зрадників“, що „вірність Річпосполитій зломилі“, закликає спольщений потомок українських князів усю соймаючу шляхту польську.⁴¹⁾ Розуміється тими ініціаторами та провідниками мусіла бути — в розумінню Поляків — шляхта „руська“. „Панове Русь причиною й поводом цієї війни“ — пише сучасник Поляк, передаючи загальну опінію. А про „порозуміння з Панами“ спеціально допитувано на „конфессатах“ пійманих і торгурованих козаків.⁴²⁾

Що частина шляхецького „досполитого рушення“ під час битви під Берестечком зазізвилася, „в тому обвинувачують — пише польський учасник цієї битви — каштеляна київського Бжозовського, Русина, котрий збив їх з толку, про нашу програму запевняючи. Але в тім ошукався“ — додає злбно цей кореспондент.⁴³⁾ Найбільше таких обвинувачень сипалось на голову провідника непокозаченої шляхти „руської“, на воеводу брацлавського потім київського Адама Кисіля.

Коли тамже, під Берестечком, польські політики й полководці радили над тим, чи дарувати поконаним козакам амністію, то одна гадка між ними була, щоб „всю старшину і знаних бунтівників під меч пустити, а решту ласкою обдарувати“, а інші знов радили „імя козацьке вигубити... Давши їм тільки слово, потім гармати і рушниці відобрати, всіх по полках роздати, в пень викосити і віру православну знести, а через це — додає самовидець і описувач тих подій Освенцім — від цієї наради Адам Кисіль зручно був усунений“.⁴⁴⁾ Князь Ярема Вишневецький обвинувачував Кисіля в підкупі, а його сторонники воеводу київського, коли він уперше прийшов на засідання Союму елекційного, шаблями зарубати хотіли, „ледве його біскупи собою заслонили“.⁴⁵⁾ І описуючи цей Сойм, посол московський Кунаков доносив Цареві, що „багато панів і шляхти Адама Кисіля зовуть зрадником“.⁴⁶⁾

Польський уряд не хотів самому Кисілю доручити вести переговори з козаками, „не вірючи йому, бо він одної з ними віри“. Але коли показалось, що ніким не можна воеводу замінити, то оповідали в Польщі, що „з тими переговорами Кисіль дуже підозрілий“. Архієпископ латинський львівський писав, що „Кисіль виправдує всі діла козацькі і в той спосіб умови з ними заключає, а нас, яко Русин, обвинувачує“. Знов ксьондз Цеклінський, домініканин, запевняв, що „Хмельницький бажав переговорів, але Кисіль умисне їх провонікав“.⁴⁷⁾

Шляхта польська вимагала від Кисіля, щоб він „назвав зрадника паших таємних нарад, який Хмельницькому доносить про все, що задумує Річпосполита“. І більшість з них була певна, що то власне Кисіль той зрадник. Наприклад Шорнель адміністратор замойський був переконаний, що „Хмельницький має по своїм боці папа Воеводу Київського і в тім не треба сумніватись“. ⁴⁸⁾ В різних тогочасних „пасквілях“ і численних сатиричних віршах Кисіль усе фігурує як „слава козаків і радість православних“.

Не міг чорт унії із схизматиком стравити,

Мусів Кисіль посолити і Хмелем приправити — такі були найбільш невинні літературні жарти. Бо в таборі й на зібраннях шляхта польська, як наприклад під Білою Церквою в 1651 р., воеводу київського не йначе, як „ск сином і обманцем“ називала. ⁴⁹⁾

Щірі бажання шляхти „руської“ помирити Річпосполиту з козаками, тоб-то виконати те завдання, якого від неї Гетьман і Військо Запорозьке домагалися, викликували супроти неї серед шляхти польської ще більш підозріння, чим її оборона віри православної. „Моя душа нещаслива, а ще більше розум — писав Кисіль до Примааса Річпосполитої — все те, до чого прийшло, предвиділи й передчули. Я-ж бачив козаків, більше чим прості хлопи поневоленіх . . .“ ⁵⁰⁾ І оце розуміння дійсности та й оті нитки симпатії й родства, що вязали статочну консервативну непокозачену шляхту з її показаченими одновірними родичами, провідниками повстання (наприклад у найближчому оточеню Кисіля — в характері його, по теперішньому кажучи, адютантів — знаходяться тоді: Марко Здуневський, шваґер Гетьмана Хмельницького, і Костянтин Виговський, рідний брат Івана, писаря генерального) — робили ту шляхту в очах цілої Польщі чужою й непевною. Ми бачимо „панів і шляхту благочестивих“: старого невтомного Кисіля, його брата Миколу, кн. Захара Четвертинського, Федора Михайла Обуховича, Прокопа Верещака, Юрія Ярмолівича, о. Петронія Ласка, Сосницького, Запвіліховського, Чорного і багато інших — скрізь, як послів Річпосполитої до козаків, як комисарів, як примирителів і медіаторів. „Я вже майже зівалий, весь умучений і на вдоровлі окалічений, цілі три роки ганяю і тепер, від сойму почавши, досі постійно зношуся з Королем Й.М., щоб кров християнська це лилась, щоб послідня частина народу нашого козацького не згинула“ — так писав Кисіль до Гетьмана на склоні своєї діяль-

ности в Марті 1651 р.⁵¹⁾ Але все це було надаремне. „Руській“ шляхті не вірила ні одна ні друга сторона. „Мені і од Руси буває лихо і од Ляхів“ — такий одинокий висновок міг зробити з цілої своєї миротворчої праці не тільки Кисіль, а й уся непокозачена шляхта українська, що за ним стояла і його політику піддержувала.

В цім миротворстві бачуть правителі Річипосполитої у шляхти „руської“ якийсь підозрілий особистий інтерес. Один з польських дипломатів, Войцех Мясковський, підкоморій львівський, доносить, що Кисілю пропонували повстанці „Князівство Руське“, або „Державу Подільську“.⁵²⁾ Другий пише, що між українським „хлопством такий гомін іде, що Кисіль має Королем бути і не буде добре — додає він — поки того Кисіля на палю не посадять“.⁵³⁾ Князь Вишневецький публічно на Соймі обвинувачував Кисіля в тім, що „козаки по талеру з коня склалися і 8 тисяч Татарів до себе залучили та Кисіля на королівство вести мають“.⁵⁴⁾ І так без кінця.

Здавалося-б, що такі напружені й ворожі відносини між шляхтою польською та шляхтою „руською“ повинні були примусити непокозачену частину шляхти „руської“ пійти слідами своїх покозачених братів, і, порвавши свої звязки з Річпосполитою, пристати до одновірної козацької України. Але жертва й героїзм — все можливі для більше енергійних, більше чутких одиниць і навіть груп — неможливі для цілого економічно скристалізованого і політично та культурно спаяного класу тоді, коли для боротьби того класу за певну ідею, яка власне жертв і героїзму вимагає, нема реального ґрунту. Таким реальним ґрунтом, на якому міг-би в жертвенній оружній боротьбі за національне визволення обєднатись з козацькою весь шляхецький український клас, було-б забезпечення існування того класу, хоч і в нових, хоч і в зміненних, але в державних, тоб-то новою козацькою державною організацією заїварантованих, формах. Це розумів дуже добре Великий Гетьман, намовляючи в початку 1649 року прибувшого до нього в характері посла Річпосполитої Адама Кисіля і його дружину, Анастасію-Христину зі старинного волинського роду Богусевичів, що з чоловіком цю тяжку подоріж відбувала, „щоб вони Ляхів виріклись і з козаками залишилися, бо Ляцька держава згине а Русь буде панувати того-ж року, незабаром“. Але одночасно Гетьман мав надію, що з комісії й миру з Річпосполитою нічого не вийде, бо „хто зна — казав він — чи мо-

лодці в двадцять або й тридцять тисяч війська реєстрового не стануть і чи особною Державою (udzielnym Państwem) не захочуть вени лише задовольнитися^{. 55)} І в тім посліднім Богдан Хмельницький помилявся

Коли Кисіль з іншими комісарами тоді-ж таки верталися з Чигрина до Варшави, то в Звяглі жінка кушніра Тиші, який підчас повстання став охочекомонним полковником звягельським, приймала їх „за столом покритим сріблом“ (награбленим по панських дворах під час повстання) і за обідом „даjala Хмельницького за те, що він не так виставно живе тепер, коли Бог всього дав много“^{. 56)} Це дрібна, але характерна рисочка. Ідеї, особиста посвята (всі знані нам джерела підкреслюють надзвичайну скромність і навіть убогість в персональнім життю Хмельницького), мрії Гетьмана про „князівство по Львів, Холм і Галич“ — були для маси козацької ще незрозумілі. Її політична ідеологія поки-що дальше боротьби з панами не сягала. І тепер економічно наситившись в домашній внутрішній війні, побивши й пограбувавши ціх панів при допомозі своєї „правої руки — черні“ — вона одного тільки бажає: щоб пани назад не повернулися. Але їй вдається, що ці пани вже обезсилені, а сусіди з другою боку Татари, яким теж велика пайка награбованої здобичі дісталась, їй не докучають. Отже ніщо не прає цю масу козацьку до дальшої боротьби за поширення або за оборону своєї національної території. Між тим в дану історичну добу не домашня війна за внутрішні багатства, а тільки така боротьба за національну територію, за поширення чи оборону землі, примушує нації європейські до тяжкої державно-організаційної творчости. Маса козацька втішається „золотом, сріблом, китайками“, яких стільки дала їй хоча-б одна ціялвецька . побіда, втішається вона вільними вже від магнацьких поборів своїми „уходами“, своїм козацьким, вже всякими старостами й намістниками не придуманим, добичницьким і скотарським (отже ще в великій мірі не рільничим, не хліборобським) промислом. Землі магнацької вона ще поміж собою не поділила і за собою не закріпила. За для оборони землі будувати „осібну державу“ — як того від неї сподівається Гетьман — і жертвувати за для цієї будови своїми матеріяльними придбаннями й інтересами. вона поки-що не бачить ніякої потреби . . .

Ярема Концевич, один із емісарів Хмельницького, що були послані з козацької України в північно-західні „руські землі“ залучати

їх до повстання, пійманий у Липні 1648 р. коло Галича польською владою і взятий на „конфессату“, оповідав: що козакам „пан Кисіль дав 50 гаківниць і пороху багато до міста Броварів“, що Афанасій (в міру Олександр князь з Козелська Пузина) владика Луцький прислав Кривоносові 70 гаківниць, пороху 8 півбочок, олова піддоставком“ — що „владика львівський (значний шляхтич Арсеній Желиборський) 3 бочки пороху і кулі козакам дав“. Знов козаки з полку Кривоноса, взяті в полон під Прилуками, казали на допиті, що „ченці від п. Кисіля бували в посольстві у Хмельницького кілька разів...“⁵⁷) і т. д.

Все це розуміється свідочтва посередні. І трудно знайти позитивні історичні данні, „документи“ того, що мусіло відбуватись у найбільшій тайні. Знайти такі документальні сліди порозуміння православної шляхти „руської“ з козаччиною в справі підняття її організації повстання „за віру руську“ буде мабуть неможливо. Але все однак промовляє за тим, що в усіх тих поголосках, які про таке порозуміння ходили, єсть велика доля історичної правди.

Перш за все тісне порозуміння в справах, що торкалися „руської віри“, бувало між шляхтою та козацтвом і давніше. Про це я говорив ширше в іншій місці, тут для ілюстрації згадаю хоча би „протест“ в 1610 р. козака Григорія Середи з товаришами, в якому Військо Запорозьке заявляє, що воно „при стародавній вірі православної стоїть так само як і князі, панове, дигнітарі, лицарство і шляхта різних земель і воеводства київського.“ До заснованого шляхтою, духовенством і міщанством православного братства київського вписується, як відомо, в 1616 р. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний зо всім Військом Запорозьким. І „за совітом“ того-ж Гетьмана і „многих благочестивих панів шляхецького роду“ була нелегальним революційним шляхом відновлена в 1620 р. духовна гієрархія православна. На соймах 1620, 1623 і 1632 років шляхта „руська“ й козаччина виступають одночасно і в порозумінню між собою в петиціями й меморіями в обороні віри національної. А під час козацького повстання 1638 р. Острияниця й інші провідники козацькі „попів і ченців на Поділля, Покуття й Волинь послали, щоб вони за війною агітували, котрі теж в посольством і до шляхти віри грецької приходили“. Не помилявся супроти того князь Юрій Збаражський, коли він ще в 1625 р. писав, що по всій київській землі й на Білій Русі „міста королівські

й доми шляхецькі, одні явно, другі скрито козакам сприяють і їх за визволителів у своїм попеволеню вважають“ . . . ⁵⁸⁾

Для такого пороуміння між шляхтою й козаччиною в 1647—8 були ще й інші причини. В той час шляхта бачила вже виразно повну безнадійність легальної парламентарної боротьби за свою націю й повну безвихідність свого становища, як представників і членів цієї нації. Вже на соймі 1632 р. той самий Адам Кисіль на чолі всіх „руських послів“, національні жадання яких не були розуміється задоволені, грозив шляхті польській сецесією з сойму і „множеством шляхти руської від Сяну до Дніпра і Дністра“. „Коли ми вийдемо побачимо скільки вас останеться!“ — казав він, покидаючи зі своїми одnodумцями залю засідань. ⁵⁹⁾ „На соймках їх забезпечують, а на соймах їх на сміх підіймають. На соймках обіцяють, а на соймах лають. На соймках їх братією зовуть, а на соймах відступниками“ — так характеризував у 1613 р. політику Річипосполитої супроти шляхти „руської“ її земляк — сам католик, але щирій патріот „землі руської“ — Ян Щасний Гербурт. Не диво отже, що в 10 літ пізніше в 1623 р., подаючи свою „Суспікацію“ до Сенату Річипосполитої, вся шляхта „руска“ в незвичайно енергійних словах протестує проти тих кривд, проти того „страшного поневолення“, які терпить в Річипосполитій „Русь православна“. „Воля Народові Руському — каже вона, покликуючись на привілей інкорпорації Руси до Корони Польської — належиться двояка: тому Народові Руському, котрий єсть релігії римської, послушенства західного і Народові Руському, котрий єсть релігії грецької, послушенства східного. Русь римської віри при своїй волі остає, нам, Руси віри грецької, воля видерта.“ І перестерігає вона Річипосполиту перед „закушенням удил в кривавій внутрішній боротьбі“, бо тоді не буде „гіршого насильника, чим домашній“. А на передодні повстання, в р. 1646 зібрана на соймику воеводським шляхта волинська заявляє, що віра їхня „в такім поневоленю в державі християнській, в Річипосполитій вільній і свободній, знаходиться, якого навіть греки в неволі бісурменській не зазнають“ і наказує вона своїм послам, „честью, присягою й сумлінням їх обов'язуючи“, щоб вони до ніяких справ державних не приступали, поки ця „тяжка кривда не буде заспокоєна“. ⁶⁰⁾

Розуміється в такім становищі і при такім настрою шляхта православна про майбутнє повстання козацьке мусіла знати, його в певній

мірі бажати й у тім напрямі, щоб воно стало повстанням ва віру і за націю, його підготовляти. Нагадаймо ще, що напруження національної боротьби в літі 1647 р., отже перед самим вибухом повстання, було на стільки сильне, що канцлер коронний Оссолінський уважав необхідним самому виїхати в Україну на переговори „з Митрополитом Київським, Адамом Кисілем, Максиміліаном Бжозовським і іншою видною шляхтою руських країв, яко начальними релігії грецької головами“. ⁶¹⁾ В слідуєчій 1648 році цей же самий Митрополит Київський, сам шляхтич значний по походженю, приймає Богдана Хмельницького, як визволителя і спасителя національного. Думати, що робив він це без відома й згоди „шляхти руської — голов начальних релігії грецької“ — очевидно неможливо.

Патронами Київської Академії, настановленими заповітом Митрополита Петра Могили в Грудні 1646 р. на те, щоб „де одинокє забороло православної церкви Руської їхнім старанням для помноженя хвали Божої і науки діток православно-руських держалося“ — були знані вже нам Адам Кисіль, тоді каштелян київський, Олександр Огінський воевода мінський, Богдан Огінський хорунжий надв. литовський, Богдан Стеткевич каштелян новгородський, Федор Проскура Сушанський писарь брацлавський, князь Степан Четвертинський, подкоморій брацлавський, князь Григорій Четвертинський подкоморій луцький, князь Захарій Четвертинський підсудок луцький, кн. Микола Четвертинський і „інші пани православні“. ⁶²⁾ Чи можливо, щоб без відома цих панів православних і своїх патронів Академія Київська вітала в 1648 р. Гетьмана Хмельницького в Київі „ораціями і акклямаціями“, в яких величала його „Мойсеєм, оборонцем, виводителем і освободителем народу з неволі лянцької, в знак того Богданом: од Богданним — наваного“. Чи можливо, щоб без згоди шляхти, тою шляхтою власне й духовенством до Києва спроваджений Патріарх Єрусалимський Паїсій надав Гетьману титул „Князя Руси“ і під час урочистої проповіді до Костянтина Великого його прирівняв. Чи можливо врешті, щоб не було порозуміння, скажім, між вищезгаданим владикою луцьким Афанасієм Пузиною, його братом кн. Юрієм Пузиною (цей останній, уміраючи в тім же 1648 році; дітей своїх „просить і строго напоминає, аби вони при вірі святій, в якій вони породились, міцно й непорушно стояли, не даючи звести себе помші світа цього“) і вагалом усею благочестивою шляхтою волинською, а правою рукою

Гетьмана, писарем генеральним Іваном Виговським, коли згадати, що вони всі, тоді як Виговський був ще намістником староства луцького, зустрічалися в брацтві луцьким, до якого всі вони разом належали і де спільно найважливіші справи національні обговорювали й рішали...⁶³)

Шляхта „руська“ без сумніву в підготовці і в замислі повстання — як повстання національного — участь ваяла. Але цей землевласницький, політично вироблений, культурний і посідаючий державні традиції, а через те одинокий тоді до державної творчості здатний український клас був чисельно, за слабкий, щоб повстання опанувати, щоб йому від самого початку не тільки національний, а в дальшій консеквенції й державно-сепаратистичний характер надати. Зустрівшись у самім початку повстання з переможними класовими тенденціями степової, хоч і православної, але ще не землевласницької, ще не хліборобської козащини, — близька до неї вірою, але безмежно далека противенством двох ріжких економічних і політичних укладів: осілого, хліборобського, землевласницького і півкочового, добичницького, общинного (спільні уходи, пасовиська і т. ин.), — zagrożена сліпою селянською революцією, яку козацтво за для своїх класових цілей підняло і яка однаково проти всеї шляхти, як „руської“ так і польської, зверталася, — бачучи, одним словом, свою смерть там, де вона сподівалась знайти нове життя, — шляхта українська, як клас, а не як ряд одиниць, мусіла шукати оборони там, де їй не загрожувало повне знищення. І цю оборону для себе шляхта українська примушена була шукати в Річпосполитій польській — там куди той самий процес боротьби сходу із заходом — цивілізації кочовників із цивілізацією осілих хліборобів — ведений не в українських державних формах, загнав уже було давніше її предків. Слабкість наших найбільше національно свідомих, наших найбільше культурних, в європейському розумінню того слова, верхів, слабкість нашої державно-творчої аристократії, стала в цій першій добі повстання, як не раз перед тим і як ще частіше потім, причиною нашої національної катастрофи.

Коли провідники нації заслабі на те, щоб повести за собою масу, то вони мусять самі йти за масою. Коли верхи не можуть піднести до свого рівня низів, то вони мусять самі опуститись до рівня цих низів, або відірватись від нації. Спекуляція на політичній темноті народній, це одинокий політичний шлях для кожної слабої аристо-

краті. І в данім разі не зможе слаба шляхецька верства боротись за сепаратизм від Річпосполитої і за свою „осібну державу“ тоді, коли маса козацька того сепаратизму і тієї держави не хоче. Їй остається пристосувати себе до політики мас; урвати що можна для себе од цієї сліпої, темної привязанности козацтва до польського Короля, так, як її так само слабі потомки в сто літ пізніше будуть уривати що можна від токого-ж темного й сліпого стремління селянських мас „під високу руку православного восточного Царя“ . . .

Вертаючи знов до нашої внутрішньої політики в першій добі повстання Гетьмана Хмельницького, бачимо, що на тому економічному й національно-політичному тлі, яке я вище зарисував, представляється вона так:

Козаччина не буде власної держави; вона ще не бачить потреби організувати для оборони власної землі в окремих державний організм усю свою націю; вона має надію забезпечити свої класові інтереси і закріпити за собою матеріяльні здобутки революції в державі польській. І шляхта українська — безсила надати козацькій політиці няший напрям — на Річпосполиту так само покладає всі свої надії. Опинившись між молотом і ковадлом: між національно їй ворожою магнацько-шляхецькою Річпосполитою і між соціально їй ворожою одновірною українською козачиною — і бачучи перед собою дальшу політичну залежність від польської держави, шляхта українська спільністю віри з козаками і спільністю політичних тенденцій з Річпосполитою мусить рятувати своє існування. Чим більше льояльна супроти Річпосполитої козачина, тим ще більше льояльною супроти Річпосполитої стає шляхта. Вона всіма силами намагається змити із себе підозріння в політичній спілці з одновірними „своєвільниками“, які кидає на неї Річпосполита. Чим більше, в міру зросту недержавного, класового козацького повстання, „руською“ й православною заявляє вона себе національно, тим більше польською стає вона політично; чим більше завзято боронить вона словами й ділами „віру руську стародавню“, тим більше запопадливо береться вона заступати одночасно державні інтереси польської Річпосполитої.

Але-ж для цієї Річпосполитої зовсім байдужі інтереси й будучність шляхти „схизматицької“; вона боїться тільки українського сепаратизму й утрати багатих українських провінцій. Що більше — вона в тому сепаратизмі і шляхту „руську“ підозріває. Отже в найголос-

ніцім, у найзавзятішім поборюванню як раз того майбутнього, а поки що (коли говорити про тенденції мас українських) зовсім міфічного українського сепаратизму — мусить шляхта „руська“ маніфестувати свою польську політичну лояльність. „Хоч я й однаковою з козаками вірою благочестивою горжусь, але бажаю, щоби всіх бунтівників проти Річипосполитої на палю посажено“ — заявляє не раз і на всі лади Адам Кисіль . . .

Тільки лякаючи Польщу примарами неіснуючого поки-що козацького сепаратизму, тільки виступаючи в ролі оборонців єдності й неподільності Річипосполитої, зможе шляхта „руська“ добитись оборони своїх інтересів від тієї Річипосполитої, а одночасно виторгувати від неї уступки в справах національних, здобути де-які права для „руської“ віри і тим ослабити соціально-революційний розмах козаччини. Коли всі заборані церкви і владцтва не будуть повернені православним — пише Кисіль до сойму 1650 р. — коли Умова Зборівська не буде заприсяжена, коли війська польські не перестануть дратувати козаків і коли в результаті того всього „вигнані обивателі Річипосполитої (тоб-то шляхта українська) не зможуть вернутись у свої батьківські гнізда“ — то краще зразу поступитись Хмельницькому, який заключив союз із Туреччиною та Татарами і „перенести ґраницю від Очакова до Случи“, що буде кінцем для польської держави. Отже треба боронити єдність державну, покинувши „всяке недовірря одних до других“ — тоб-то шляхти польської до шляхти української, — бо „Русь це не (маленькі) Інфлянти і без нас (шляхти руської) ані отчизна отчизною, ані цілість Річипосполитої задержана бути не може“ . . . ⁶⁴)

І в тім власне була найбільша траґедія цієї недержавної, автономістичної доби повстання, що український клас шляхецький, в якому найбільше державні традиції українські задержались (мій предок — писав наприклад Кисіль до Примаса Річипосполитої — якому була доручена оборона Києва, не здав його польському королеві Болеславу, а поліг у воріт, обороняючи город), клас який найбільше був у сепаратизмі державнім заінтересований і без якого держава українська не могла бути збудована — закріплюється при польській Річипосполитій і чим раз більше польонізується, примушений до того ворожим йому, класовим і недержавним характером українського козацького повстання. Боротьба двох українських класів, ведена в рамках націо-

нально чужої їм держави і без тенденцій утворити власну державу, мусіла скінчитись для них обох політичним крахом. Коли козакі хотять винищити українську шляхту при допомозі польського Короля, якого завданням на їх думку було-б тую „шляхту стинати“, а шляхта хоче при допомозі того-ж Короля й Річпосполитої обезсилити українських козаків, то результатом такої української національної політики мусіло бути торжество польського Короля й Річпосполитої. Гетьман козацький, Хмельницький, від Зборовим — на колінах перед фактично розбитим і поконаним українськими повстанцями Королем Яном Казіміром — складаючи йому присягу вірності, і рядом з ним провідник шляхти української воевода київський Адам Кисіль, що Гетьману козацькому роту цієї присяги читає — це одна з найбільше трагічних картин у нашій і так повній трагедії історії, один із численних пам'ятоків нашої внутрішньої руйнівчої боротьби, веденої „без пуття, без чести і поваги“ в путях добровільного рабства у чужої, ворожої держави.

Але Король польський не був у стані виконати на Україні ролю такого миротворця, яку пізніше по смерті Богдана Хмельницького виконав був Царь московський. І шляхту і козаків під свою зверхню державну владу однаково приборкати він оказався не в силі. Тому державний лад і порядок, а з ним і класовий мир, який Польща на Україні заводила, був нетривалий і кінчився неодмінно новою внутрішньою різаниною й новим взаємним самовинищуванням української нації.

Наприклад по Зборівській Умові й мирі з Річпосполитою, Гетьман офіційно приймає депутацію від православної української шляхти з Миколою Кисілем на чолі. Він дозволяє цій шляхті вернутись до своїх маєтків під умовою, щоб вона „лагідно з хлопами поступала“ накааує видати їй охоронні універсали, дає їй оружну оборону козацьку і тих селян чи козаків, що проти повороту шляхти повстають, суворими езекуціями терроризує.⁶⁵⁾ Спочатку він, ідучи по лінії бажань „руської“ шляхти, надає тій політиці національний характер: за лінію козацьку на Україну мають право вертати тільки „Русини“ і цементом, який обєднає різні класи українські в польській державі, має стати спільна, національна віра православна.⁶⁶⁾ Але-ж класовий мир і порядок державний заводить на Україні не сама нація українська, а Річпосполита польська. Вона-ж наділяти особливими привілеями шляхту „руську“ і обєднувати в одно тіло націю українську не має найменшої охоти.

За шляхтою „руською“ появляется очевидно на Україні і шляхта польська. Гетьман, не бажаючи розривати миру з Річипосполитою, мусить видати наприклад такий універсал до полку білоцерківського, щоб „ніякої кривди як руській шляхті так і Ляхам, котрі під час теперішній у краях наших знаходяться, не чинити“. Мало того. За шляхтою польською появляются й польські магнати. Сам князь Ярема Вишневецький, найбільший ворог України, присилає тепер до Богдана Хмельницького своїх послів. В перших часах він звертається до Гетьмана „приятно і в атенцією“ і, прохаючи повернути йому його „городи“, обіцяє послати в ті городи „урядників християн, а не Ляхів“. Але згодом, в міру заспокоєня України і зміцнення державної влади Річипосполитої, претенсії польські ростуть. „Октября 13 дня (1650 р.) — доносять своему урядові московські агенти — у Гетмана въ Чигиринѣ были Ляхи: панъ Шподъ съ товарищи, слуги князя Вишневецкого, да староста Лубенской панъ Нагорецкой да Бедлинской (привища всі звичаєм московським перекручені), да мпогіе Поляки слуги Потоцкого, и Адама Киселя и Конецпольского, да Бориско Грязной. А всѣ бьютъ челом Гетману о листахъ, чтобъ имъ далъ листы, чтобъ ихъ въ городахъ и въ селѣхъ слушали мужики. И Гетманъ имъ велѣлъ дать листы: oprичъ казаковъ велѣлъ мужикамъ слушать.“ Не хоче признавати якихось особливих прав на Україні для шляхти православної й відомий магнат Микола Потоцький. „Способом п. воеводи київського (Кисіля) для одібрання своїх інтрат (доходів) поступити я надумав — пише він у тім самім часі до Гетьмана. — Він мав козаків від В. М. Пана йому присланих, при котрих в свіх маєтках інтрата збірав, отже прошу В. М. Пана, абсь В. М. Пан і моім урядникам, котрих я післав до Ніжина для відібрання інтрат, прислав козаків, наказавши їм, щоб вони мені в тій послугі були прихильні . . .“⁶⁷)

І все це робиться очевидно під знаком польської держави. Як польський комісар, сидить тепер у Києві Адам Кисіль; як на польську шляхту, дивиться на найбільше православних і найбільше національно свідомих українських панів уся „чернь“ українська — „чернь“, що Гетьмана й козачину тепер проклинає, бо її ошукало, бо проти панів піднявши, назад її під владу цих панів, під владу польську віддано . . .

Але головне завдання Річипосполитої: встановлення на Україні прав релігії католицької (тоб-то реставрація панування польського) і

підданство з користю для панів, скоро — кажучи словами Кисіля — не могло бути виконане.⁶³⁾ Два зовсім відмінні й ворожі собі уклади — польсько-маг'нацький і українсько-козацький — на одній території поруч себе існувати не могли. „Поляк і спокій не можуть у купі перебувати на Русі“ — як пізніше сформулував ці відносини Хмельницький. І знов неминуче вибухає конфлікт, знов на Україну йдуть польські війська, знов козаки звертаються за допомогою до своєї правої руки — „черні“, знов починається війна й повстання і знов жертвою падає в першу чергу шляхта „руська“. „Черні“ дозволяється знову розправа з панами — те саме, за що пару місяців раніше їй голови козаки рубали. І таке „хитання“ повторюється мало не що року на протязі перших кількох літ повстання. Політична деморалізація українських нарсдніх мас і такаж деморалізація української шляхти; ослаблення і тут і там довіря до провідників нації — козаків; змарнування великої частини фізичної революційної енергії мас і звищення великої частини духової інтелектуальної енергії нації, захищеної в українській шляхті — ось були результати нашої національної політики в першій, автономістичній добі козацького повстання.

Не диво отже, що після Руїни, яка ці помилки першої доби гетьманування Хмельницького повторила, Волинь, кажучи словами відомого історика Яблоповського, стала „польською і католицькою.“ Польським і католицьким у своїй шляхецькій верстві стало це гніздо „руських“ панів, опора й надія всеї України православної і осередок, від часів татарського лихоліття, всіх наших культурних, національних і державних традицій. Але це сталося вже по Хмельницьким. Бо великий Гетьман зумів перші помилки козацької політики направити, процес внутрішньої руїни своєю міцною рукою зупинити, і в другій половині свого панування показати, в який спосіб могла була сформуватись, скріпитись і вільною стати велика Українська Нація.

Розділ VI.

Основні зміни у внутрішній структурі Війська Запорозького під впливом революції. — Європеїзація козаччини, як головна причина перемоги українського державного сепаратизму і як підстава українського державного будівництва. — Взаємовідносини між козацькою державністю і українською непокозаченою шляхтою. — Форма правління в Українській Державі за Гетьмана Богдана Хмельницького. — Переміна внутрішньої політики гетьманської під впливом державного унезалеження України по Переяславській Умові. — Не в боротьбі Москви з Польщею на українській території, а в сполученю східних і західних цивілізаційних впливів у незалежній Українській Державі формується Українська Нація. — Видатнічі представники нової української аристократії.

Козацька революція в межах польської Річипосполитої скінчилася з хвилиною, коли Військо Запорозьке, покинувши безнадійну боротьбу за свої права в Річипосполитій, ступило на прямий шлях повного відділення від Польщі. Скінчилось разом із тим хитання козацької політики в залежності від внутрішньої політики польської і нищення української нації в ціх постійних хитаннях. Від тієї хвилини внутрішня політика правлячої козацької верстви відносно інших класів української нації приймає національно-державний, а не козацько-класовий характер. Досі вона кермувалася неясними плянами зреформувати Річипосполиту відповідно до козацької идеології, жертвуючи за для цього інтересами інших класів — то інтересами української шляхти, то українського селянства, — тепер вона ставить перед собою виразні завдання будови української козацької держави, обєднучої всі українські класи.

Під впливом яких причин відбувся цей перелом в козацькій політиці? Які зміни у внутрішній структурі Війська Запорозького забезпечили в кінці перемогу державному сепаратизмові супроти Польщі? Такий сепаратизм серед мас козацьких в початку повстання не мав, вдавалося, ніякого ґрунту.

Без розв'язання ціх питань не можна зрозуміти не тільки цілої нашої дальшої історії, але навіть і нашої сучасности. Процес народження українського державного сепаратизму за часів Гетьмана Хмель-

ницького я думав було представити в кількох розділах моєї „Історії України“. Тут обмежений місцем і іншою темою, постараюсь зазначити тільки головні моменти того процесу, аналізуючи їх в загальних основних рисах.

Матеріальний зріст, політичне скріплення і в кінці політична перемога осілої військово-хліборобської верстви в козацькій Україні — ось де була перша причина перемоги українського державного сепаратизму супроти Польщі. Ця перемога означала перемогу політики цієї верстви, це був знак, що в козацькій Україні творча, будуюча сила плуга одержала верх над руйницькою стихією нерозораного степу. З довгою боротьбою був сполучений цей внутрішній процес і йшов він у парі з глибокими перемінами, як економічного так і політичного характеру, що відбувались на Україні в перших роках повстання.

„Військо Запорозьке“ — в другій добі повстання — це вже тільки титул: це традиційна, почесна, аристократична назва зі скритим під нею зовсім іншим ніж перед повстанням і в початку повстання змістом. Цей клас, що зветься тепер Військом Запорозьким, не має вже нічого спільного з дійсним Запоріжжям, із Січю, з нерозораним степом і з полукошовим укладом ловецько-уходницького і військово-добичницького старого запорозького козацького життя. Запорозький Січовий Кіш — а „кіш“ в татарській мові означає спілку чабанів — хоча й існує, але за Гетьмана Хмельницького перестає відігравати будь яку політичну роль.

Туди, перед повстанням, вигнаний зі свого Суботова, втік було покривджений польським магінатом сотник козацький. Там ховався він опанований думкою, як свою кривду — і кривду так само як він покривджених козаків — помстити, як свій власний Суботів, свою батьківщину, від зажерливої магінацької Річипосполитої відобрати. І звідтам, із Запоріжжя, рушив він на Річипосполиту, підіймаючи всіх невдоволених магінацьким пануванням, не питаючи про причини того невдоволення, бо ці причини могли бути й були дуже між собою ріжні. Він хотів відобрати свій Суботів. Низове козацтво хотіло позбутись магінатів та їхніх орендарів і вільно, без податків і прикрих обмежень, користуватись своїм промыслом козацьким на степах, що їх магінати посіли. Рядом із ними йшла шляхта „баніги“, яких — по рапортам московських гонців і розвідників — шість тисяч до Хмельницького пристало.⁶⁹⁾ Одних із них, так само як і сотника козацького, викинули

з маєтків урядовці магнацькі, вважаючи їх за „*nullo jure possessores*“; — других покривдили старости королівські, шляхецьких маєткових прав їхніх не визнаючи і до служби та повинностей нешляхецьких примушуючи. Інший врешті по суворому присуду Річпосполитої став „банітом“ за те, що збройним наїздом хотів відобрати сконфіскований у церкви православної маєток, який церкві цій його діди й прадіди „на помин за свої душі“ подарували . . . Там знов підіймалась проти всієї шляхти, проти всякого економічного й державного примусу анархічна „чернь“ українська. Готовилось — за для ненависти до „католиків і уніятів“ — відчиняти повстанцям брами городські, зорганізоване разом із духовенством і шляхтою в своїх брацтвах православних статочне, хазайовите міщанство. А запоруку перемоги мав їм усім дати козацький „брат, душа рідна, єдиний сокіл у світі, що готов усе для козацтва зчинити, з котрим вічна приязнь козацька і її ніщо в світі не розірве“ — Тогай-бей з усією ордою і дикими своїми Ногайцями, що кочували на Саврані.⁷⁰) Йому-ж тому соколові й рідному братові козацькому одного тільки треба: щоб степ як найдалі поширити, щоб усі ці ненавистні новозасновані замки й городи знести, щоби знов більше випасу стало для кінських табунів та овечих отар, щоб Божу землю від ненавистного плуга врятувати і по її нетрах розкошувати, за звірем диким, за рибою, за птицею, по гонам, річкам та плавням упадаючи.

Січковий Запорожський Кіш дав покривдженому сотникові булаву гетьманську, дав лицарське благословенство, дав доказ своєї лояльності до Короля „червону з білим орлом“ хоругов королівську, два бунчуки й під ними свої кадри військові. Із Запоріжжя разом із козацтвом січковим і його братом рідним Тогай-беєм, оточений покривдженими польською Річпосполитою збігцями із цілої Русі, вийшов на „волость“, на городову Україну Хмельницький . . .

Але по триумфальнім візді до Київа, по урочистій зустрічі представниками цілої нації, як од Бога даного визволителя, по благословенню Патріяршім і одержаню од нього титулу „Князя Русі“ — для Богдана Хмельницького не могло вже бути повороту назад до Січового Коша, до товариства степових чабанів, ловців та рибалок і до вічного побратимства в Тогай-беєм. Та й зрештою він, козак реєстровий, властитель Суботова, унаслідованого від батька шляхтича — і тим батьком в найкращих у ті часи, езуїтських школах вихований

— із Січовим Кошем був зв'язаний тільки своїм станом лицарським, військовим. „Перше я воював за свою шкоду і за свою (козацьку) кривду, тепер буду воювати за віру православну нашу“ — вириваються у Гетьмана щирі знаменні слова, радісний висказ перевороту, що під впливом київського національного триумфу відбувається в психіці козацькій. І цей глибокий психічний переворот — переміна боротьби за козацькі кривди в боротьбу за цілу націю, „за віру православну нашу“ — йшов у парі з не менше глибоким переворотом економічним і соціальним.

Боротьба за віру, за націю, вивела козацтво з диких луків Дніпрових на плугом розорані простори української землі „по Львів, Холм і Галич“. Вона поставила її око в око з європейською культурою цієї землі: з мурованими городами, церквами й монастирями, — з величними палатами „панів руських, голов начільних віри православної“, — з брацтвами по городах, їх школами, бібліотеками, друкарнями, де укріплялась і боронилась віра православна, — з богацтвом хлібородної, а не степовою тирсою покритої землі, на якому вирости всі оці церкви, монастирі, палати й брацтва — вся „руська“ православна національна культура. „Визволити з ляцької неволі руський нарід увесь“ — ось велике нове завдання поставлене перед собою козацчиною в лиці свого Гетьмана. Але як визволити? Чи показавши всю оцю Русь, внести її муровані городи, на степ запустити її хлібородні поля і всю її європейську культуру назад в одно велике, безкрає, непооране „Запоріжжя“ замінити? Чи самій козащині, зєвропеїзувавшись, на віки про свій Кіш Січовий забути і вибрати та включити в себе всю оту європейську культуру, серед якої Русь по татарським лихоліттям відродилась і зміцніла?

Перше, незважаючи навіть на надзвичайно щирі в тім напрямі татарську допомогу, було неможливе, а для другого сил та хисту в першій добі повстання у степовій козащині не стало. І в тім треба шукати нерішучості Хмельницького під Замостям, під Зборовим, під Львовом . . . Тим пояснюються всі хитання політики козацької в добі її автономізму . . .

Низова, дійсно запорожська козащина, що в першій добі повстання головну роль грала, боїться величі національного завдання, яке перед нею ставить Гетьман і старшина. По корсунській перемозі вона не хоче йти далі „на волость“. Скликана тоді Гетьманом рада

козацька гуде „щоб вертати на Запоріжжя зо всією здобиччю, коли не буде мира і звідти переговорювати з Річипосполитою і з Турками“. Гетьманська залізна рука веде її далі. Але під Пілявцями, на переходній рішучої перемоги над Річипосполитою, побачивши всю силу й багатство війська польського „чернь козака вже хотіла старшину видати й милосердя просити“. ⁷⁴) І поваливши навіть Річпосполиту, козацтво хоче, щоб „король королем був“ — тільки не таким, як давніше „в неволі у шляхти“, а щоб він „був вільний, щоб стинав шляхту, дуків і князів...“

Чотири перші тяжкі роки повстання борється Гетьман не тільки з польською Річипосполитою, а й зі своїми степовими січовиками. Він хоче визволити „всю Русь“, про яку йому безнастанно говорить духовенство, шляхта й міщанство, — а запорожці претендують тільки на магнацькі землі й на королівщини „на Україні“. Гетьман обурюється перед польськими послами в Переяславі, що Потоцький „на Бар, на його власне місто напав, на його Поділлі кров християнську проливає“, і мріє він про „своє князівство по Львів, Холм і Галич“, хоче „Ляхів за Вислу загнати“, а низова козачина найдалі „по Случ“ вважає можливим поширити грядиці Запоріжжя...

Ця низова козачина тільки в магнацьких та королівських „українних“ землях свої „уходи“ мала: звіря й рибу ловила, пасіки розводила, численні табуни коней, волів та овець випасала. З того всього вона ріжні податки маґнатам, орендарям і старостам королівським платила. Тепер ціх маґнатів та орендарів позбувшись, вона тільки на ціх землях може й хоче користуватись добутою волею. Тільки на ціх землях вона може завести свій общинний устрій „запорожський“ з щорічними переділами уходів, з нерозораними степами, що, неподілені на плугові гови, не до поодиноких хліборобів, а всі до всіх разом козацьких полків, сотень і курінів належать.

В північно-західній Україні: на Волині, на Поділлі, на Пидляшії, в Галичині коло Львова, одно слово „на Руси“ бачить козачина низова поділ розораної землі під впливом хліборобської культури і бачить тодішню форму тієї хліборобської культури: господарку фільваркову, шляхецьку. Але-ж це для неї устрій ворожий і більш небезпечний ніж були урядники маґнацькі. Ці тільки безправні податки й повинности з козаччини стягали, самого верстака її праці — уходів, говів і випасів — не зачінаючи; панування-ж плуга грозить їй „занапащенням степу

широкого, краю веселого“, грозить повною руйною для її ловецької та скотарської общинної господарки. Власне, проти завоювань того плуга підняли низові запорожці повстання. Реєстровик, покозачений шляхтич Хмельницький, утік з волости на Запоріжжя, бо йому його власний хутір, коли він розорав його, засіяв і в доходну хліборобську культуру привів, зажерливий магіацький слуга відібрав. Але запорожці вийшли разом із Хмельницьким та Татарами із Запоріжжя на волость не тільки за тим, щоб того слугу магіацького викинути, але заразом також, щоб усяке поширювання хуторів, усяке розорювання степу припинити. Тому вони підняли всю „чернь“ українську і Тогай-бея при-согласили, щоб шляхту знести й усю хліборобську культуру на Україні зруйнувати. І тому то вони не хочуть прилучати до Запоріжжя хліборобської шляхецької „Руси“: хай вона собі „за лінією козацькою“ буде і хай тільки той Король, що візьме тепер від свою оборону вірне йому Військо Запорозьке і не пустить на його королівські й запоріжські землі ані жадного шляхтича та магіната, дасть цій Русі однакові права в своїй „польській“, не козацькій, а хліборобській шляхецькій Річпосполитій. Ось які були економічні підстави козацького автономізму, політики низового Запоріжжя, що розвалило Річпосполиту, але не будши в стані нічого кращого від неї, або принаймні рівного їй на тім порожнім місці збудувати, вклонилось у ноги позбавленому війська Королеві і вернулось назад у свої степи, на свої уходи.

Перемога плуга над нерозораним степом — це була стихійна, економічна konieczність. Велич і геніяльність Хмельницького була в тім, що він зумів з тим стихійним економічним процесом, з живою хліборобською „городовою“ Україною, а не із засудженим на смерть низовим общинним, уходницьким і добичницьким Запоріжжям свою політику й будову держави української звязати. Збудована Хмельницьким хліборобська Гетьманщина, хоч і обкарнана його недотепними наслідниками і здавлена ланцюгами московської держави, буде ще сотню літ пізніше крок за кроком, степ для плуга й для культури здобуваючи, уходницьку нехліборобську Січ Запорозьку витіснити, аж поки не зруйнує її разом і одночасно з кочовою татарською ордою. І не з вини нашого Великого Гетьмана повстане згодом наша пізніша трагедія національна. Не він винен, що його нерозумні нащадки велику політичну ідею європеїзації козащини а з нею і цілої України — ідею, яку він, Богдан Хмельницький, со-

творив і в життя перевів, передадуть потім з легіонами Феофанів Прокоповичів у руки московські. Не він винен, що пізніші „руїнники“ українські його велику ідею на європеїзацію й на будівництво Петровської російської держави віддадуть, а свою власну національну справу, в супереч бажанням Великого Богдана, зв'яжуть з прекрасним, романтичним, але засудженим на смерть низовим Запоріжжям, зв'яжуть із гайдамацьким руїництвом і всяким антидержавним, анархічним, антикультурним і безцутнім бунтарством . . .

Доки в цій боротьбі між плугом і степом головну роль з українського боку грає низова нехліборобська козаччина та її права рука, анархічна „чернь“ українська і допомога татарська — доки Богдан Хмельницький, „самодержець руський“ репрезентує руїницьку силу степу, а польська Річсполита творчу хліборобську цивілізацію плуга, доти про „визволення Русь“ і який будь державний лад на Україні не може бути й мови. Бо в цій „Русь“ культури плуга вже знищити не можна, і на цій тільки культурі, а не на степових „запорожських вольностях“ можна визволення цієї „Русь“ будувати. В польській державній формі — зненавидженій політично, завдяки самоволі непотрібних, адегенерованих магнатів — європейська хліборобська культура на Україні розвинутих і укріпитись не може. Так само не може вона укріпитись і в українських державних формах доти, доки ці форми репрезентує нехліборобська, общинницька низова козаччина.

Дошпру сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежної від Польщі Української Держави. Держава Українська могла бути збудована тільки силою, яка всередині змогла побороли степове руїництво і перевести економічно необхідні завоювання плуга, а зовні змогла протиставити на європейський лад зорганізований політичний силі польській, на такий же лад зорганізовану політичну силу українську. Тою силою стало нове, зєвропеїзоване, осіле Військо Запорозьке. В який спосіб виростало й окріпло воно ?

Перш за все територіяльне поширення політичної влади козацької на цілу тодішню „Україну“ — воєводства Київське, Брацлавське й Чернігівське — ввело в ряди Війська Запорозького масу хліборобського землевласницького елемента, як реєстрового „городового“ козацького, так і близького до реєстрового козацтва елемента шля-

хецького. В иншій місці, в своїй студії про участь української шляхти в Хмельниччині, я представив процес боротьби між великим екстензивним землеволодінням магнацьким і дрібним та середнім, інтензивним, хліборобським землеволодінням шляхецьким. Відсилаючи до цієї студії цікавого читача, тут зазначу тільки факт, що не у одного Богдана Хмельницького був свій власний, од батька унаслідований хутір Суботів і не у одного тільки Хмельницького Чаплинський, слуга магната Конецпольського, той хутір одібрав. Ось як просто і ясно оповідає про цю подію реляція секретаря королівського Піночі'ого: батько Хмельницького за заслуги дістає хутір Суботів. Богдан „боніфікував його (удобрив), млини будував, стави ставив, хлопів оселив, нову осаду осадив, де горілку, мед і пиво шинковано. Завидували йому слуги пана хорунжого (Конецпольського) цієї осади й шинків. Віднято її йому. Хотів його Чаплинський убити“. В розумінню Чаплинського Хмельницький, як каже польський хронікар Темберський, „неправно користує в шляхецьких прав: має млина, цегельню, корчує ліс, гонить горілку, варить меду й пиво“...⁷²⁾

Від часів Криштофа Косинського, який так само за свою пограбовану у нього кн. Острожським Рокитну, підняв було повстання козацьке, ведеться ця боротьба між великим і дрібним землеволодінням на Україні. „Великі лятифундії — пише заслужений український історик польської школи Олександр Ябдоновський — розростались і залюднювались також і найедами на слабших сусідів.“ І завзята, не перебіраюча в засобах боротьба за землю між дрібним слабшим землевласником і його сильним сусідом магнатом, це найбільш характерна риса часів перед повстанням Хмельницького. Поруч цієї анархічної збройної боротьби за саму землю ведеться не менше завзята політична боротьба між королівськими старостами і тимиж „городовими“ козаками та осілою дрібною шляхтою за повне, вільне й дідичне право володіння своєю землею. Такого володіння своїми хуторами по повному праву шляхецькому і еманципації з під влади старостів добиваються осілі козаки в староствах Київським, Черкаським, Корсунським, Чигринським, Брацлавським і інших. Проти обмежування старостами повноти своїх шляхецьких прав бореться дрібна шляхта, нащадки старого „руського“, ще князівського боярства, що живуть коло Бару, Овруча, Шаргороду, Хмельника, Остра, Білої Церкви й інших замків королівських та головних пунктів старої оборонної системи краю. І всі ці

покривджені в своїх правах дрібні землевласники масово кинулись до повстання проти старостів та магнатів, яке підняв за свій Суботів Хмельницький.

Повне возстановлення в правах цих дрібних земельних власників по перемозі повстання, тоб-то закріплення їхнього права на необмежене приватне землеволодіння, було річчю зовсім природною. Воно не муляло очей і не викликувало опозиції нехліборобської, низової общинної козаччини і усеї „черні“ української, що за цю козаччиною стояла. Хоч ці городові козаки, а також осіла шляхта по своїх хуторах „хлопів“ оселяють, ліс корчують і землю орють, але це право вони добули собі своєю шаблею, добули його революцією. А ця шабля геть усі попередні, ненавистні і для козаків „уходників“, магнацькі й старостипські порядки „скасувала“ і спільну всім віру національну оборонила. Отже коли Гетьман наказує наприклад у Липні 1654 р. універсалами, „аби ся жаден з товариства нашого козаків і вшелякої кондиції людей, так мимоїздом, яко і самим найздом в місті Настасці шляхті там зостаючій найменшої кривди і пренабагання чинити не важив“ — то нікто з того товариства козацького за зле цього Гетьманові взяти не може. Бож усім відомо, скільки тієї шляхти в повстанню за „вольности козацкі і за віру православну“ загинуло і відомо, що „нанове шляхта настаская пі в чому стародавньої приязні своєї противко Війська Запорожського не нарушали“, як це підкреслював теж у своїх універсалах ще в р. 1667 Гетьман Петро Дорошенко...”⁷³)

Оці хуторі революційного городового хліборобського козацтва і приватна земельна власність так само революційної дрібної покозаченої шляхти — це була перша стежка, якою ввійшла в козацьку Україну і в козацьке Військо Запорожське європейська хліборобська цивілізація, оперта на римським праві індивідуального володіння землею.

Другою — були надзвичайно численні маєтки Церкви Православної. Частина їх за польського панування перейшла — неправно, як думали православні — в руки церкви уніятської, а навіть церкви римської і іноді в руки приватних осіб. Тепер коли перемогло повстання й „боротьба за віру православну“ скінчилася триумфом, першою річчю було сконфісковані маєтки назад Церкві Православній повернути, решту, що були в її володінню, за нею закріпити, і нові, поконфісковані у вигнаних повстанцями дотеперішніх властителів, її на-

дати. „Попеваж всемогущою своєю рукою десною Бог і Створитель неба і землі — читаємо в однім із численних універсалів Гетьмана, видаваних церквам і монастирям — сподобив мні неприятелей і гонителів всходной православної церкви, Матки нашої, Ляхів з України в Польщу далеко прогнати, старане маю пильне около благоліпія церквей Божіих і о монастирях для розмноженя хвали Божої. А яко іним многім церквам і монастирям для поправи і виживеня придаваєм маєтности лядськіє і млини, так монастиреві Богоявленському Братському Київському домініканськіє маєтности, а особливо село Мостища зо всіми приналежними ґрунтами, полями, сіножатями, борами, лісами і всіма млинами і пожитками подалем во владу і спокійное уживанє“. ⁷⁴⁾

Не самі монахи очевидячки ведуть у цих маєтках господарство. Найчастіше здаються митрополічі, єпископські й монастирські села в оренду шляхті православної, якої так багато підчас повстання козацького й революції селянської в монастирях власне переховалось. „Багато шляхти і шляхтянок під час тієї заверухи при життю ми заховали“ — підкреслює зовсім слушно в своїм меморіалі з 1651 р. до Річипосполитої духовенство православне. Такий шляхтич православний Яким Єрлич у монастирі пише свої спомини; Максиміліян Бжозовський, каштелян кпівський „до ченців склав своє добро на переховає“. Тепер же Гетьман дає накази, щоб до монастиря Густинського наприклад, „штокольвек церковного було і которогокольвек, люб шляхецького в Монастирі побрано, теди би все до Монастиря було поодавано“. ⁷⁵⁾ Ця шляхта має спромогу тепер, під охороною універсалів гетьманських і спільної віри національної, вийти з монастирів і ваятись у характері орендаторів церковних маєтків знов до хліборобської та громадської праці, побільшити число тих, що в козацькій Україні творчу цивілізацію європейську, культуру плуга й державний порядок репрезентують . . .

Таким чном зростала в силу й значіння на Україні осіла хліборобська верства. Але її зріст віщує низовому Запоріжжю біду. Коли по Зборівській Умові число шляхецького хліборобського елементу на Україні зразу значно збільшилося, на Січі закипіло. Якійсь невідомий нам з назви запорожець задумав підняти проти Гетьмана повстання. Горючого матеріялу ще так багато на Україні і вся вона кипить ще тою стихією, що її вивів з берегів сам Хмельницький. І коли йому при допомозі тієї стихії, при допомозі правої руки козацтва „черні“

української, вдалось повалити Річипосполиту, то чому-ж тепер при її-ж допомозі не можна повалити самого Гетьмана. Тим більше, що тепер — як думають нові репрезентанти „черні“ — віп сам, шляхецький син, із шляхтою влигався і знов на народ старе ярмо накладає. Для кожного революціонера, що при допомозі народних мас знищив старий державний лад і думає новий будувати мусить наступити такий критичний мент. Його-ж зброєю проти нього самого все захоче покористуватись конкурент. Наступив такий критичний мент і для Богдана Хмельницького.

Але він був уже занадто покозачений на те, щоб свого козацтва й товариства низового не знати. Це не був, як більшість наших пізніших провідників нації, мягкотілий вождь, що запобігає ласки й любови народної, в глибині душі цим народом до краю погорджуючи. Гетьман поважав свій народ не менше ніж себе — його Гетьмана — і до ніяких попускань тому народові, во ймя поблажливої любови і погордливої вирозумілості, він по природі своїй не був здатний. „Тому, котрий на Запорожжю проголосив себе гетьманом — писав у Марті 1650 р. до Короля воевода Кисіль — приказав Хмельницький шию урізати і чернь трохи заспокоїлась. Проте він хоче ще твердіше поступити і збирається на Запорожжя, щоб іскорінити кубло своєвільства та вірною й певною старшиною Запорожжя обсадити. Полковникам наказав границь пильнувати і до бунтів ніяких не допускати“.⁷⁶) Тому Січ, яка потім буде під час великої Руїни колотити Україною, тепер за Хмельницького перетворюється в пограничну твердиню на татарській межі. Тому перестає вона грати за його панування будь яку політичну роль. І це був національний триумф Гетьмана не менший від триумфу київського. І був це удар для польської держави більший від удару шлявецького.

Для Гетьмана Хмельницького це був триумф тому, що він зумів удержати в своїх руках „Богом даву“ йому владу, а дану йому народом любов і довірря вжити не тільки на зруйнування старого, але й на будову нового життя. Для Річипосполитої польської здавлення самим Гетьманом внутрішньої української анархії було пайтяжчим ударом тому, що існування польської держави на українських землях ставало після того зайвим і непотрібним. Всі державно-творчі, всі спрагнені організованого ладу і спокою українські елементи побачили, що повстала на Україні нова сила, яка може цей державний лад

і спокій дати; що не на польську Річпосполиту, а на Гетьмана Війська Запорозького слід їм усі свої надії покладати.

Тільки спіраючись на городову, осілу хліборобську Україну, зміг Гетьман приборкати анархічне низове Запоріжжя і вірною та певною старшиною його обсадити. Тільки спіраючись на цю саму силу, зможе він вивести „всю Русь з неволи лядської“, повалити остаточно на землях українських польську державу. Збільшувати цю силу, приєднуючи до осілого реєстрового козацтва й покозаченої шляхти все нові співзвучні їм українські елементи і виривати з під ніг Річпосполитою той ґрунт, на якому вона „на Русі“ держиться — ще непокозачену „руську“ шляхту: ось завдання, яке ставить собі Гетьман після того, як першою перемогою над внутрішньою анархією він заклав перший камінь в основу будови Української Держави.

Перемога над низовим Запоріжжям і приборкання Січи Запорозької йде поруч з надзвичайним зростом Війська Запорозького. Шість тисяч того поневоленого старостами й орендарями війська бачимо ми перед повстанням. Дванадцять тисяч має його бути відповідно до перших жадань Хмельницького по перших перемогах повстання. Сорок тисяч списано по Зборівській Умові. Шістьдесят тисяч зареєстровано по Умові Переяславській. В десять разів побільшилось Військо Запорозьке за час шести літ страшної кривавої війни! Хто вони ті нові товариші Війська Запорозького тепер, коли Січ обсаджена гетьманською старшиною і коли на Низ „за пороги“ ніхто вже з України не втікає...?

Ми знаємо вже їхні верхи: це старе реєстрове осіле, хліборобське козацтво й покозачена дрібна шляхта на чолі з Гетьманом, що на короткий спочинок до свого Суботова, до наймилішого свого господарства, так любить иноді із близького столичного Чигрина заглядати. По образу й подобию тих хліборобських верхів, а не по ваірцям добичницького запорозького Низу формується вся нова козалька верства. Її соціальне положення і економічний стан ясно представить нам оцей короткий уступ переяславських статей: „маєтків козацьких і земель, які мають для прожитку, аби відбирати від них не вільно було; також аби діти вдів, які зістаються після козаків, мали права такі, як діди й батьки їх“. Отже повне, вільне й дідичне землеволодіння козацьке таке саме, яким з боку правного було і єсть землеволодіння

пшяхецьке. Воно мусіло бути окремим уступом у переяславських статтях загварантоване, бо общинницька Москва такого землеволодіння, особливо серед козацтва, не знає і для неї воно — незвичайна нова новина.

Новина воно й для України, але така новина, яка вже довгим попереднім економічним розвитком підготовлена і яка тепер, коли повстання розторошило старі форми життя, шириться з силою гурагану. Особливо вдарає в очі мандрівця по Україні в 1654 р. Павла Алепського те, що „козаки скрізь ліси рубають, коріння випалюють і землю між собою ділять“. Уходи і звірині гони переміняються в розорані поля. Перемога плуга над нерозораним степом і над пралісом дала економічну підставу й силу новому Війську Запорозьському.

Політично воно завдячує своє існування побідам Гетьмана Хмельницького. Тільки перемога над державою польською, магнацькою і народження нового ладу й присуду козацького, українського дали політичну силу тим шестидесяти тисячам козацтва, дали йому право повного володіння землею. Але-ж право це воно одержало за заслугу, за оборону свого козацького присуду, за оборону нової української держави. І тому воно являється опорою тієї держави, тому його зріст іде рівнолегло зі зростом держави, тому воно єсть силою, при допомозі якої Гетьман небезпечно для держави внутрішню анархію поборе і зовнішні наскоки Річипосполитої одібе, все більше й більше „Русь“ з під її влади визволяючи. Але поки що ці дві ворожі і небезпечні сили — і сила внутрішньої анархії, і сила Річипосполитої — ще далеко не знищені і з ними весь час мусить боротися Гетьман.

Щоб побороти Річипосполиту йому треба фізичну силу свого многотисячного Війська Запорозького зорганізувати, йому треба творити з того Війська Запорозького державу, а для держави потрібні не тільки шаблі, а й голови, розум, знання. Трохи людей освічених єсть при Гетьмані з посеред старої старшини реєстрової, з посеред показаної шляхти, міщанства й синів православного духовенства. Але цього замало навіть для зорганізування козацької території, а щож допіру, коли хто мріє про „всю Русь“. Тимчасом тут-же, побіч з новоповсталими на землях магнацьких та королівських численними козацькими хуторами, пустками стоять понижені селянським повстанням маєтки православної шляхти. До цих старих родових маєтків козацтво не претендує, бо воно на шляхецьких землях не жило й уходів та

винасів на них не мало. А між тим властители цих маєтків, що досі своєю традиційною і споконвічною боротьбою за віру вславились, тепер власне своєю культурою, своєю освітою могли би Гетьманові в його державнім будівництві в пригоді стати. Тільки-ж, покликавши їх до державної праці, треба їм дати так само як і козакам „прожиток“. В часах коли нема державної скарбниці, в часах примітивної натуральної господарки, гріш державний це приватна власність голови держави і цей гріш розходується тільки в надвичайних випадках — переважно на потреби війни й міжнародних зносин. А „прожиток“ за нормальну і звичайну службу державну дається „натурою“, тоб-то працею людей, що натуральні багатства продукують. Хто-ж захоче тепер працею своєю шляхту „живити“, коли повстання козацьке всі права шляхецькі скасувало. Коли „чернь“ і так невдоволена, що замалий реєстр козацький списали, коли всі хочуть бути вільними козаками, навіть і ті, що за тую волю й краплини крові не проливши, тільки грабунками займались, або в хвилиах небезпеки козацтво значне в польські руки видавати збирались. Коли обсаджений старшиною запорожський Низ тільки й жде хвилини, аби на волості знов „чернь“ піднялась, аби можна було знов на ту волость кинутись і всіх цих „нових Ляхів“, що ліси корчують та поля ділять, упень іскорипити і знести. Спіраючись на своє реєстрове, осіле і лицарсько-хліборобське Військо Запорозьке мусів шукати Гетьман компромісу між неписаною до реєстрів „черню“, піддержаною руйнівницькою силою нехліборобського степу, і шляхтою, без якої було неможливо сотворити української держави. І багато пролилося крові на Україні, поки врешті той компроміс був Гетьманом знайдений і в життя українське проведений . . .

В часах шукання того компромісу — в перші чотири роки повстання — становище непокозаченої шляхти української ставало з кожним днем чим раз тяжче. Багатшу її частину, кажучи словами Юрія Немирича, „доля в над Дніпра аж над Вислу загнала“ і на ринки Варшави та інших польських міст викинула. Бідніці, або більш до гнізд батьківських привязані, поскільки не загинули, або в монастирях собі притулку не знайшли, таборами коло військ польських кочують, вижидуючи, поки Річпосполита дасть собі раду з „бунтарями“. ⁷⁷⁾ На польську державу, поки там у котлі українським невідома стихія ще кипить, покладає всі свої надії непокозачена, нереволуційна шляхта.

Повпо її скарг та слізних прохань, до Річипосполитої адресованих, в листах і документах тогочасних. На соймі конвокаційнім її провідник Адам Кисіль „плакав і гірко плакав — як каже один із самовидців — і умовлявся, і дякував, і говорив найменше тридцять разів, а за кожним разом широко“. „Останню худобу — скаржився він — ці зрадники мені під Володимиром сплюндрували. Не маю тепер до чого повертатися. Будучи паном, маючи півтораєста тисяч доходу, тепер прийдеться мені під старість за джуру до кого небудь пристати“. „Хіба панам верхнім (тим, що сидять вгорі, тоб-то польським) сенаторам за джур служити будемо, а того наша вдача не зуміє“ — повторяє він ту саму думку в листі до князя Сангушка.⁷⁸⁾ „Рачте вірити, що тяжко жиги в біді й поневірці“ — пише в тім самім часі до Примаса Річипосполитої зруйнований, як і всі інші, Немирич.⁷⁹⁾

Отже не диво, що на соймі елекційнім шляхта українська починає рішучо домагатись порятунку від Річипосполитої. Князь Сангушко, воевода волинський, „заявив, що не приступить до елекції Короля, поки всі вигнанці, що все втратили в теперішній війні, не будуть задоволені“. Микола Кисіль, хорунжий новгородський просить, щоби „принаймні їх жінкам захотіла Річпосполита притулок забезпечити, а саме в тутешніх (тоб-то польських) вакантних маєтках“. Ще більше енергійно домагались одшкодування за втрати інші представники шляхти „руської“ на соймі: той же Адам Кисіль, Филон Єловицький війський володимирський, Огілський воевода мінський, Юрій Немирич подкоморій київський, Конець в імени воеводства Бересть-Литовського і загалом усі, як каже автор соймового дневника, „Волинці, Кияне й Брацлавяне“.⁸⁰⁾ Знов на соймі 1650 р. „воеводства Брацлавське, Клівське і Чернігівське, поставили внесок, що тільки тоді про загальну оборону почнуть говорити і до дискусії пад цею справою допустять, коли їм самім оборопа буде придумана. Вони, яко вигнанці, ані домів, ані хліба не мають . . . і пропонують, щоби Король кілька своїх економій дав до часу, поки їм їхні маєтки повернуті не будуть...“⁸¹⁾

Для Річипосполитої польської льояльна „шляхта руська“ була дуже мила, поки вона була зряддям проти „реbelізуючої Русі“. — Цінна була для неї Україна, поки там був терен експансії для голодної шляхти мазурської і поки це було місце, де роздавались землі людям для Польщі „добре заслуженим“. Але перевернути навпаки ці відносини і роздавати коронні маєтки в Польщі вигнаній шляхті укра-

інській — на те Річпосполита польська пристати ніколи не могла. Це й дано зрозуміти льояльній і віручій в Річпосполиту шляхті українській зараз же на початку повстання на соймах 1648 і 1649 років.

„Що до нагороди для Їх Милостей, неприятелем покривджених — відповів Кисілеві і його товаришам соймовий посол шляхтич польський, хоружний сохачевський — то хто їм шкоду зробив, той і повинен Їх відшкодувати, або той, хто тієї шкоди був причиною. Ми (шляхта польська) і в однім і в другім невинні. До того сталася шкода така велика, що нам її покрити неможливо, і навіть колиб ми хотіли, то не могли би тому ради дати“. І нічого не допомогло обурення Немирича на соймі елекційнім, що „не по братерськи собі з нами поступили: обіцювали нам ретельну консоліацію, аби ми тільки на елекцію Короля дали згоду, а тепер уже Короля маємо і нас ошукали“. Не помогли нарікання суді володимирського, що „дуже нам наша скромність пошкодила: дуже ми на шкоду свою були уступчиві, бо на елекцію ми свій дозвіл дали, а оборони для нас немає і притулитись нам немає де“. Не помогли навіть гострі погрози Адама Кисіля: „коли ви хочете тільки Повисля оставити собі, а нашою згубою собі мир забезпечити, то ми волимо битись смертним боем з Вашмостями“ — кричав він на соймі до братів шляхтичів із земель польських. Але їх ці скарги, крики і погрози не зворушали зовсім. Бо „гостра шабля Пана Богдана“, на яку шляхта українська скаржилась, поставила перед ними — дійсними представниками держави польської — справи багато важніші, ніж скарги і плач усеї тієї „братії з поза Буга“ . . . ⁸²⁾

І в результаті не знайшлося ні одної політичної групи польської, яка-б за шляхту українську заступилась. Сторонників безпардонної війни з козаччиною і остаточного приборканя України неприємно вражав її мировий настрій в душі Кисіля, вражали побоювання шляхти української, що безконечна війна на ній передовсім відібеться, що вкінці війська польські „будуть більше грабити чим козаки“ — кажучи словами Філона Єловицького. ⁸³⁾ Знов сторонники мирової політики і найдальших уступок для козаччини, аби тільки Україну при Польщі і цілість Річпосполитої задержати, бачили в шляхті українській найбільшу перешкоду для миру. Ізза повороту цієї шляхти в давнім характері до своїх маєтків розбивались усякі спроби польсько-української угоди і польські стороники тієї угоди готові були шлях-

тою українською в інтересі тієї угоди пожертвувати.⁸⁴) А коли до того додамо вище представлену національну боротьбу за віру між православною шляхтою „руською“ та її „братією“ польською, то зрозуміємо, чому тогочасні Поляки винохували серед шляхти української „зраду“, підозріваючи, що вона стратить вкінці надію на Річпосполиту і „до останньої розлуки доведена, почне — кажучи словами Кисіля — сама дбати про себе“.⁸⁵)

І дійсно „дбати самій про себе“ — стало незабаром основою політики непокозаченої шляхти української. На таку політику могла вкінці рішиться молодша, більш енергійна її частина. Ті, у кого терпцю не стало вислухувати підозріння й обвинувачування польські; кому соромно було ждати пасивно перемоги Річпосполитою; ті, хто глибину перевероту українського зрозумів і побачив, що в хаосі й пеклі революції родиться на їх батьківській землі новий лад, для них від старого ладу Річпосполитою ближчий і рідніший. Старе покоління соймових льояльних оборонців Русь на такий перелом рішиться не могло. Його найвидатніший представник, один з найвизначніших наших політиків і патріотів Адам Кисіль незабаром сходить зі сцени. Сходить від молодого українського покоління далекий, а для польської Річпосполитою все чужий, підозрілий і непевний. „Дуже зле думають про П. Воеводу Київського; міркують з його листа, що цей новий наступ Хмельницького стався за його порадою, а це тому, що, бачучи нас ще не готових і не вкупі, зміг він у той спосіб переговори прискорити й виторгувати у Річпосполитою більші уступки“. Так писав Поляк сучасник 21 Лютого 1651 року. І це був один з послідніх образливих ударів, яких так багато дісталось від польської Річпосполитою тому, хто для неї, по його-ж власним словам, майже в той самий день, бо 23 Лютого того-ж року сказаним, — „стратив фортуна, стратив здоровля, а так я тут, і умру при Річпосполитій, а не при Хмельницьким“.⁸⁶) В дійсності помер Адам Кисіль ані при Річпосполитій, ані при Хмельницьким. Віп покшув у 1652 р. своему народові, відданий Річпосполитою під його воеводську оборону Київ⁸⁷) і від справ публічних зовсім відійшов. В початку 1653 р. помер цей глибоко нещасний, а великий розумом і серцем чоловік, одна з найбільш трагічних постатей нашої історії і одна з многих жертв нашого історичного лихоліття. — Помер так, що ніхто з сучасників смерті його навіть не зауважив . . .

Першою стала на шлях повного розриву з Річпосполитою та непокозачена шляхта українська, що жила у воєводствах Київським, Чернігівським і Брацлавським, на території зайнятій Військом Запорозьким, де почала формуватись нова українська державність. І весь такий процес формування цієї державности, всі болі й муки при її народженню, мусіла ця шляхта на собі відчувати і разом з рештою України перебувати.

По триумфальній зустрічі цілою нацією Гетьмана козацького у Києві і благовіщенню нової Української Держави, шляхта українська масою стала горнутись до Війська Запорозького. Йй, як і Гетьманові, здавалось тоді, що „Русь знов запанує пeбаром“, що відродилась на Україні стара слава князівська і що під міцною рукою українського Гетьмана повстане па Україні новий лад і новий державний порядок. Досі далека від того козацтва, яке для неї було синонімом степового добичництва і своєвільства, тепер, коли сам Патріярх і сам Митрополит назвали Гетьмана „Князем Руси“, вона за честь уважає стати під його прапори, вступити в козацькі ряди, носити національно почесну тепер назву „Війська Запорозького“. „Не змогли нам і зрадники до доброї посольської одправи — запише в своїм „дневнику дороги до Переяслава“ під днем 26 Лютого 1649 р. один із польських послів до Хмельницького, Мясковський. — Передаються в посеред кївської шляхти обоєго пола і панни навіть ідуть до козаків“ А цієї „шляхти кївської — як писав він 1 Лютого в листі з Новосілок — пустилося було з нами в дорогу пe мало.“⁸⁸⁾

В початку 1649 р. поворот непокозаченої шляхти в Україну і її прилученя до Війська Запорозького не могли ще прибрати міцних і сталих форм нормального соціального процесу. На те ще було за рано. Ще Січ не була обсаджена вірною Гетьману старшиною; ще Січ, а не осіле Військо Запорозьке, головну ролу на Україні грає; ще ухидники козацькі сподіються при допомозі польського Короля свою степову волю закріпити, свій степ од плуга оборонити і шляхту за лінію козацьку не пустити. І між благословецтвом на Голову Держави та здобуттям влади тому Голові належної — в державі, що допіру творилася, мусіло пройти багато часу. Поки його влада не укріпиться, Гетьман мусить хитатись поміж своєю правою рукою „черню українською“ і шляхтою, що йому до будови „князівства по Львів, Холм і Галич“ потрібна. І в залежности від політичного менту, він — як

вище було сказано — мусить жертвувати то одною то другою стороною.

Шляхта, яка в 1649 р. „передалась“ до козаків, тільки в частині на Україні при Війську Запорожським залишилася, а то гинула, або мусіла знов з України до Польщі втікати. Потім під охороною універсалів гетьманських і відділів козацьких вона знов у 1650 р., як ми вище бачили, на Україну вертається. Але нова війна більшість її з України викидає, а новий мир „всю шляхту — як писав на початку 1652 р. Кисіль — до її маєтків впроваджує“. І знов, коли Гетьман не може справитись з анархією, коли, щоб опанувати цю анархію, він мусить дозволити себе вести — кажучи словами Кисіля — „per multitudinem irrationabilem“, ⁸⁹⁾ і коли він ще не в стані розрубати гордієвого вузла політичних взаємовідносин з Річпосполитою, — жертвою тієї внутрішньої й зовнішньої боротьби української знов падає непокозачена шляхта.

Але в цих приливах і одливах бушуючого українського моря, в цій боротьбі між українським плутом і українським степом внутрі, і поміж державністю українською та державністю польською зовні, державна сила українського плуга стає поволі з кожним днем що раз більша. І хоч страшна хвиля анархії з Півдня, і уперта влізлівість Річпосполитої з Півночі нищать здавалося все, що досі збудовано на Україні, але в дійсності, попри викинутих на беріг камінців, тяжчі, все кріше сідають на дно і все вище підіймають ту підводну скелю, об яку руйнуюча хвиля степової стихії і заборчі потуги Річпосполитої в кінці кінців розіб'ються. По кожному повороті на Україну культурного хліборобського й державного елементу, багато його лишається, хоч і багато новою хвилею революції викидається разом із польськими військами за межі України. І той елемент, що залишається, збільшує силу Війська Запорожського, а воно, хоч кров кругом і льється, ліс далі корчує, землю ділить і росте не днями а годинами, росте цілими тисячами, для галасуючих над ним руйників і для необачних політиків польських тихо й непомітно.

Ось кілька прикладів процесу наростання на Україні державно-творчого, антипольського й антиреволюційного, культурного елементу, кілька фактів повороту до своєї батьківщини української непокозаченої шляхти. Ці факти завдяки тому чи іншому щасливому випадкові, писаний слід по собі в документах тогочасних полишили. Як фрагменти

широкого процесу, вони дають нам змогу цілий образ того процесу собі представити і його зроуміти.

З посеред тих, що в початку 1649 р., підчас першого повороту шляхти на Україну при Війську Запорозьким лишилися, де-кого історичні джерела дозволяють нам пізнати трохи ближче. Так наприклад, шляхтич Соболев, перед тим секретар воеводи Кисіля, „людина немолода і досвідчена в справах і ділах Річипосполитої“ — як його характеризує Мясковський, „persona molt'accorta“ — як пише про нього в 1650 р. в своїх звідомленнях венецький посол на Україні Віміна — по переході тоді на бік Богдана Хмельницького станув на чолі особистої канцелярії гетьманської.⁹⁰⁾ Про його освіту, незвичайну працездатність і відданість ділу державному свідчить величезна, ведена в різних мовах переписка Гетьмана, якої тільки та частина, що досі збереглась і що досі історикам відома, зайняла б не один том, колиб знайшовся хтось, хто-би нарешті схотів її для науки сучасним поколінням українським видати. Одночасно з Соболевим лишився в Переяславі при Гетьмані Юрій Ярмолович, знаний і поважаний між волинською шляхтою православною „ревнитель благочестія“, перед тим „дворянин королівський“, якого в попереднім році королевич Ян Казимір посилав перед елекцією до Хмельницького, для звязаних зі справою вибору нового Короля важних і драгливих переговорів. Пізніше він виконує дипломатичну службу при Війську Запорозьким, займаючи в його „канцелярії“ — по словам московського посла Кунакова — високий уряд. Між инчим бере він посередню участь (як недопущений до нарад представник козацький) в переговорах віленських підчас заключення польсько-російського миру, при чім польські дипломати зі злостью його „давним всеї Руси subjectum“ називають.⁹¹⁾

В тім самім часі по боці Гетьмана стає Михайло Стеткевич, син знаного вже нам соймового оборонця „Руси“ й одного з „готов релігії грецької“ Богдана, каштеляна новгородського (потім воеводи мінського) і княжни Соломерецької. Його рідна сестра Олена вийде згодом за писаря генерального Військ Запорозьких Івана Виговського, а брат у других Юрій, як про це буде мова низче, дошпру в 1655 р. його слідками піде і до Війська Запорозького пристане. Великий, так як і батько, „ревнитель православія“, фундатор Борколабовського монастиря, „людина вимовою і дотепом велика“, Михайло Стеткевич весь час непорушно стоїть при Гетьмані України, і Король

польський за те, що „він добровільно при реbelieзанті Хмельницьким оставав, добра дідичні: Погост і Новийдвір, у повіті пинським лежачі“, йому конфіскує і своєму полковникові Криштофу Сапізі надає. По смерті Великого Гетьмана, на руїну його праці дивлючись, Михайло Стеткевич у ченці постригся і в монастирі помер.⁹²⁾

Тоді-ж таки, не зважаючи на тяжкі умовини життя і всю небезпеку, що грозить шляхті з боку повстанців українських, опиняються серед них: шляхтич Шапка-Хотольський, син Василя, військового вітебського, який у Липні 1649 р. разом із полковником Кричевським під Лоевом поліг; і Харкевич, хорунжий сіверський, який у 1648 р. війська козацькі до Новгороду Сіверського впустив; і Остафій Виговський, батько писаря генерального, власник Гоголіва, і його зять Іван Боглевський, власник Глинська і Княжої Луки, і цілий ряд інших, що, кажучи словами тогочасного польського проповідника, ксьондза Цецішевського, „вродженну цноту шляхецьку покинувши, до неприятеля пристало“, та принесло, додамо від себе, во імя національної ідеї тому „неприятелеві Річипосполитої“, в його тяжкій визвольній боротьбі, своє життя і своє значня в допомогу.⁹³⁾

Для слідуючих етапів повороту до своєї батьківщини ненокозаченої шляхти української, від 1650 р. почавши, може типовим прикладом служити Прокін Верещака, коморлик грядичпий чернігівський, власник села Грушок на Київщині і части села Затурець на Волині. Перед повстанням, як один із видатніших представників національно-активної „шляхти руської“, він бере участь у виборі єпископа Сильвестра Коссова на Київську Митрополію. Коли почалось повстання, Верещака, як і вся шляхта „руська“, всіми силами піддержує мирову акцію Адама Кисіля. В Серпні 1648 р. ми бачимо його в оточеню воеводи, висланого до Хмельницького для мирових переговорів. Коли в Острозі прийшлося комісарам Річипосполитої дати козакам, що там стояли і далі їх пропустити не хотіли, своїх заложників, то першим між тими заложниками був посланий Верещака. В той самий час відділ польського війська, на злість Кисілю, напав на козаків і ті, не знаючи в чім річ, кипулись убивати заложників. Тільки трое із них — Верещака, Сосницький і Братковський чудом од смерті врятувались, бо їх — як доносив Кисіль — „перед черню старшина козацька заховала“

Не зважаючи на свою лояльність супроти Річипосполитої, попадає Верещака в якусь підозріння у шляхти польської і для охорони

його особи Король у Січні 1650 р. окремиї „глейт“ видає. Під охороною того „глейту“ приїздить він з рамени Кисіля на сойм до Варшави, але там, підчас загального обурення на тодішню мирову політику Кисіля, Верещаку арештують і, яко зашідозреного в зносинах із козаками, засилають у Мальборґську фортецю. У вязниці пробув він майже два роки. Визволившись, кидає він Річпосполиту, їде на Україну і разом з Військом Запорозьським та иншою українською шляхтою протекцію царську приймає. З того часу він служить Українській Державі разом зі своїми братами у перших: Василем, який, володіючи латинською мовою, виконує обовязки перекладача при посольствах козацьких і Павлом, якого бачимо в числі „дворян“ архимандрита печерського Йосифа Тривни. Про трагічний кінець Прокопа Верещаки ще буде мова далі. *)

Подібно як Прокіп Верещака, не покине вже України по смерті Адама Кисіля і другий видатний помішник воеводи, частий посередник між ним і Гетьманом, чернець Гоцьського монастиря, от. Петроній Ласко, людина розумна і освічена зі значного волинського шляхецького роду Ласків-Черичицьких. Лишиться вже при Війську Запорозьським і брат писаря генерального Костянтин Виговський, якого пред тим ми так само в оточеню воеводи Кисіля бачили. Переходить у тім самім часі до Війська Запорозьського значний шляхтич Семен Богушевич, якому за кару в р. 1653 Король польський маєток на Київщині Кердани конфіскує. Але позаяк Кердани, як і ціла Київщина, від влади королівської фактично вже в тім часі не залежать, то Богушевич своїм маєтком володіє під охороною Війська Запорозьського так само, як своїм селом Усте Бершаді володіє знов Іван Бірецький, як у своїх Мазепинцях знов живе підчаший чернігівський Степан Мазепа-Колединський зі своєю дружиною Марією з Мокієвських і двома синами: Адамом, що в Війську Запорозьським займає уряд отамана білоцерківського і маленьким Іваном, в якому ще тоді піхто будучого Гетьмана не підозріває. До своїх маєтків на Чернігівщині вернувся потомок московських емігрантів, шляхтич Річпосполитої, ловчий новгородсіверський Борис Грязний, відомий вже перед повстанням своєю активною участю в українських національно-релігійних справах. В своїй Шандарівці знов хозяйює, як і перед повстанням, син завязаного ревнителя благочестя Артема, молодий Остап Федкевич, займаючи одночасно уряд „підписка“ в канцелярії Війська Запорозьського; — в Демидові, по смерті батька Михайла, приводять в порядок хозяйство молоді Василь і Кирило

Іскрицькі, а старий Микола Даїк, перед повстанням поборця воеводства брацлавського, тепер, повернувши на Україну, берє в оренду великі добра кн. Корецького і хозає в них сам тоді, коли старший син його Петро служить у Війську Запорозьському, як полковник хвастівський, а молодший Михайло Мелетій, пізніщий ігумен братського монастиря і ректор Могиланської Академії, тепер у Цій Академії готується до своєї духовної й наукової карєри . . . ⁹⁵⁾

Оттак на ново розпочати хозаїство в маєтках, що від початку повстання пустокою стояли, повертаюча на Україну шляхта має змогу між иншим і тому, що вже розпочалось на ново хозаїство і економічне життя в маєтках, які до реєстрового козацтва або до пскозаченої шляхти належать. Московський гонець Федор Зиков, ідучи в Польщу через Україну, пише в своїх записках, що в Чигрині Гетьмана він не застав, „а былъ онъ въ своей маєтности — на хуторе отъ Чпгирина пять верстъ“ ⁹⁶⁾. По прикладу Гетьмана часто заглядає до свого родового Товстолісу на Київщині полковник миргородський Григорій Лєсницький; до своєї Неширівки полковник київський Антон Жданович; до звоїх Зарудинець судя генеральний Самійло Богданович-Зарудний. Братанич Гетьмана Павло Янович Хмельницький, пізніщий полковник київський, дістає надання гетьманське не тільки на „двір у Києві“ — а й на села: Берків, Богаївку, Борщагівку, в якіх він розуміється зараз же заводить хозаїство. Так само дістав від Гетьмана маєтки (Великий Брусилів і ин.) тодішній полковник черпигівський, пізніше паволоцький, Іван Абрамович, під призвищем Поповича більше знаний. В своїй Гляшівці на Брацлавщині хозає сотник тимоновський полку брацлавського Михайло Махаринський. Так само у своїх Мельниківцях хозає инший сотник того-ж брацлавського полку Степан Байбуза; в Петранах Ярема Петрановський, пізніше полковник чигринський і найвидатніщий військовий поміщик Гетьмана Дорошенка; в Дубровиці судя полковий кальницький Филон Немира; врешті в численних своїх маєтках — в містечку Клебані, і в селах: Холодівці, Захаріяшівці, Кришаницях і Мервинцях — так само хозає заможний полковник брацлавський Михайло Зеленський (деякі польські історичні жерела звуть його: Зеленецький) і т. д., і т. д. . . ⁹⁷⁾

Ця давно вже, від самого початку повстання покозачена шляхта, тепер високі уряди у Війську Запорозьськїм займає, своїми маєтками спокійно по новому в уже праву козацькому, а не по старому

праву Річипосполитої володіє і вона власне служить головним посередником між Військом Запорожським і своїми, повертаючими тепер на Україну, ще непокозаченими братами, родичами, сусідами, знайомими. З такою її посередницькою роллю рахується навіть уряд московський, який, наприклад, вище згаданому Михайлові Махаринському, значному шляхтичу по походженню, видає, підчас його побуту в Москві в р. 1654 (по заключенню Переяславської Умови) увіверсал до шляхти „підгірської (галицької), брацлавської, волинської, подільської, до Арсенія Желиборського єпископа львівського і Ангона Винницького єпископа перемиського“ з закликом, щоби вони всі до війни з Почтьцею в оборону віри православної готовились і... своїх послів до Царя прислали...⁹⁸) Розуміється використання такого роду універсалів робилось тільки з відома і по наказу Гетьмана. Він же за свого панування Москві втручались до внутрішніх справ українських не дозволяв, тим більше, коли під покришкою спільної віри православної проводилось розбивання української нації і шукання серед неї таких сторонників, які-б, свою владу гетьманську обійшовши, безпосередно до влади царської зверталися.

Другим таким посередником між новим українським державним ладом Війська Запорожського і повертаючою шляхтою служить — як було вже вище згадано — духовенство православне. Воно рекрутується з різнородних верстов української нації: зі шляхти, з міщанства, з селянства — і при тодішній повазі, якою користується ще не аденационалізована Москвою і Петербургом українська Церква православна, воно грає роллю культурного цементу, воно наново вяже розпорошені, різними чужими впливами покалічені й культурно собі далекі частини української нації. Може завдяки впливові свого брата Феофана архімандрита овруцького монастиря, пристав зразу до козацького повстання, один з найкращих, найчесніщих і найбільш завязятих його провідників Іван Креховецький, зразу писарь полковий корсунський, потім наказний полковник ніжинський, полковник корсунський і врешті судя генеральний, а перед повстанням поборця жидачівський, поручник польської панцирної хоругви і властитель села Креховець у Землі Галицькій. Належав він, здавалось, до зовсім уже спольщеної і, як багато інших, для рідної нації страченої шляхти, тим паче, що був оженений з Анною Цемержинською, а по її смерті з Ядвігою з Ксеяжополя Менжинською, отже і родинні звязки лучили його з чужою і ворожою його рідній

„Руси“ національною стихією. Відомий проповідник і полеміст православний Григорій Мужилівський має так само в рядах повстанців рідного брата Силуяна писаря головної військової канцелярії, згодом судю полкового ніжинського, одного з більш видатних тогочасних дипломатів. *) З полковником Григором Гуляницьким, шляхтичем волинським, споріднений Артемій Гуляницький пресвітер луцької Афанасовської церкви. З полковником Прокопом Бережецьким споріднений протопоп київський Федір Бережецький. Софрон Жеребило Лабунський, ігумен монастиря кирилового київського, має широкі родинні звязки в київських міщанських і козацьких колах. Олександр Тусталовський, пресвітер церкви св. Миколи в Києві, подібно як і вище згаданий Феофан Креховецький, виходець із Землі Галицької.

Митрополит Косів усе заступається перед Гетьманом за шляхтою „руською“, бо це-ж не тільки одновірці, але й родичі й знайомі: бож він сам з посеред тієї шляхти вийшов, подібно як багато інших високих достойників Церкви, його сучасників: як Діонісій Балабан, єпископ перемиський, як вище згадані єпископи Желіборський і Винницький, як Афанасій князь з Козельська Пузина і Йосиф Чаплич Шпанавський єпископи луцькі, і їх наступник на тій єпископії кв. Г'едеон Четвертинський; як Гораїн архімандрит мелський, братанич кв. Степана Четвертинського, як Йосиф Нелюбович-Тукальський тоді архімандрит лещинський, як Олександр Мокосій Дениско, єромонах печерський, потім архімандрит Жидичинський і т. ин.

„Дворяне“ вищого духовенства, теж переважно шляхта в роді вище згаданого Павла Верещаки, або Опанаса Предримирського, давнішого „слугв“ Митрополита Петра Могили, а тепер сотника печерського, служать так само лучником, що вяже кола духовні з іншими верствами української нації. Який дух панує в тих колах, у тому „лістечку печерському“, де сотникує вище згаданий Опанас Предримирський, свідчить факт, що один з найбільш голосних і непримиримих провідників повстання, в думках ушавлений полковник брацлавський Данило Нечай, дістав для свого полку „од київських черниць хоругв богату, шовкову, щирим золотом гаптовану“. А тодішні ігумені й черниці в цих монастирях жіночих це-ж дуже часто представниці найбільш аристократичних родин православних, як наприклад княгиня Курцевичева, везадовго перед повстанням померша ігуменя „монастиря паянського Печерського“; як Атаназія зі старинного шляхецького роду Солтанів,

вдова по Самійлі Юдицькім, в часах гетьманства Богдана Хмельницького „ігуменя монастиря стариць київських печерських, храму Вознесенія Господня“; як Марія Магдалипа, вдова по Степані Мазеці, мати Івана пізнішого Гетьмана, „ігуменя монастирів наняньських печерського, київського і глуховського“¹⁰⁰⁾ і т. д., і т. д.

Гетьманові цей поворот у козацьку Україну непокозаченої шляхти йде розуміється на руку. Він побільшує собою верству, яка силу держави й опору влади гетьманської представляє. Не дарма ще в 1650 р. Хмельницький вимагав, щоб „та шляхта, котра хоче при своїх маєтках лишитися, зараз туди і то сама особисто на мешкання їхала і з нами тут мешкала, бо инакше доходів мати не буде“.¹⁰¹⁾

Отже повертаючи шляхту Гетьман радо приймає і універсали, як бачили ми вище, на охоропу її осіб та її маєтків видає. Іноді навіть, коли того правні відносини вимагають, своїми наданнями їх маєткові права підтверджує і відповляє.¹⁰²⁾ Але політично-правне становище шляхти в козацькій Україні він зможе відповідно до своїх плянів определити дошйру тоді, коли влада його гетьманська зміцніє і незалежною, як від польської Річпосполитої, так і від внутрішньої української анархії, стане.

Бо не входило в пляни гетьманські видавати ту шляхту на винищення степовим ухадникам і зрєвольтованій українській „черні“. Не лежало так само в його намірах з неї опору Річпосполитої в козацькій Україні робити. І коли власне одно і друге ми бачимо в політиці козацькій у першій автономістичній добі повстання, то ми знаємо вже, які були для цього, сильніші від волі гетьманської, внутрішні й зовнішні причини. Тільки перемога над внутрішньою анархією і визволення з під державної влади Річпосполитої дали змогу Гетьманові свої державні пляни перевести і в тім числі права та обовязки верстви шляхецької в державі українській устанувити. Але це стало можливим тільки тоді, коли в кількालітнім процесі революції витворились і зорганізувались десятки тисяч дрібних козацьких землевласників, коли зміцнилось і „зарєструвалось“ осіле „городове“ Військо Запорозьке.

„Захоче хто зі шляхти з нами хліб їсти, хай Війську Запорозьському послушний буде і на Короля не брикає“ — казав Гетьман в початку 1649 р., коли ще самому місце того „Короля“ зайняти й „самодержцем“ в Україні стати йому

була не сила. „Ви бідолахи, що тепер шляхтою навиваєтесь — будете боярами“, розвиває він ту саму думку в самих початках повстання.¹⁰⁸⁾ Перетворення розбріканої, шляхецьким демократизмом Річипосполитої та її маг'нацькою оліґархією розбещеної, зледачилої й паразитарної шляхти на Україні, однаково як православної так і католицької, в верству не тільки лицарсько-хліборобську, але й верству службову, від влади Гетьмана Війська Запорозького вповні залежну — ось була ідея творця козацької Української Держави.

Ідея ця могла зародитись у Богдана Хмельницького під впливом абсолютистичних намірів Короля Володислава IV, який, для здійснення цих намірів і приборкання шляхецького „народовластія“ в Річипосполитій, міг власне на поміч козацьку, зокрема на особисто йому знаного самого Хмельницького рахувати. Можна в ній бачити ще абсолютистичну традицію Короля Степана Баторого, якого імя все з великою похвалою серед козаччини української згадувалось. Велику роль відіграв тут вплив і приклад сусідньої московської держави, де верства „служилого дворянства“, поставлена в умови залежності від самодержавної влади царської, чим раз дужчу й могутнішу державну організацію творила. Та й у самій південній Україні готовим взірцем для сформування такої лицарсько-хліборобської, але варазом службової верстви могла служити шляхецька земельна власність ленна, з певними сталими державно-службовими обов'язками зв'язана. Врешті серед видатніших і більше далеких державних мужів тодішньої Річипосполитої — між якими було багато знайомих Гетьмана — обмеження „шляхецької свободи“ вважалось за для врятування держави необхідним.

„Свербить здається комусь голова і шапки князівської йому треба, а власне бритви, котраб шляхту потихеньку голила та в бояри її постригала“ — так скаржився один із свободолюбивих шляхтичів на князя Януша Радзівілла.¹⁰⁹⁾ На думку иншого такого-ж шляхтича, Беневського, сторонники покликания на польський престол Ракочого (до них належав між иншим той самий кн. Радзівілл і в початках повстання сам Хмельницький), „обмераивши собі рівність, хочуть до власти абсолютистичної хилитись“.¹⁰⁵⁾ Більше „мерзкою“ чим для Богдана Хмельницького, Чаплинським із Суботова вигнаного, оця „рівність шляхецька“ нікому бути не могла і ніхто більше від Гетьмана — що,

повстання проти магнацько-шляхецької Річипосполитої підняв, — до такої влади обсолютистичної, яка-б як бритва привілеї шляхецькі „поголила“, не хилвся.

Та й яка-б інша влада була в силі ту верству шляхецьку, що привикла трясти Королем і цілою Річпосполитою, в службу „боярську“ верству перетворити? При якій іншій формі правління ті, що привикли старою польською державою правити, захотіли-б новій українській державі служити? Яка форма правління могла помирити і врешті усунути ті всі страшні соціальні, культурні й релігійні противенства, що за сотні літ недержавного існування в лоні самої української нації накопичились? . . .

„Рачиш нас В. Кн. Милость питати — писали в Січні 1649 р. до кп. Корецького зі Звягля, перед тим звичайні тамошні мешканці, а тепер „полковник Війська Запорозьського“ Іван Донець і „сотник“ Михайло Тиша, досі кушнір звягельський — які ми козаки: реєстрові, або ні? Того ми й самі не знаємо, бо нас ЙМ. Пан Гетьман не реєстрував. Тільки то знаємо, що ЙМ. Пан Гетьман кожного з нас за однакового має і не відділяє нас від давних реєстрових“.¹⁰⁶⁾ Одного з покозачених шляхтичів, Петра Забілу, перед повстанням королевського урядовця в Борзні, а в повстанню зразу сотника, а потім полковника борзеньського, так характеризували пізніше січовики запорожські: „старий Забіло постарів, а на Запорозжі ніколи не бував, сини-ж його й поготів“.¹⁰⁷⁾

Яка отже влада мусіла стояти на чолі того нового шотидесятитисячного Війська Запорозьського, що до своїх шости тисяч давних реєстрових прилучило на основах рівності не тільки запорожських січовиків, а й міщан з далеких від Запоріжжя північно-західних городів українських, і селян, і шляхту, що на Запорозжі всі з роду й віку не бували. Яка влада могла вдержати в одніх рамах отого Війська Запорозьського і шляхту, що на запорожців звикла дивитись, як на степових своєвільників і бунтарів, а на селян, як на своїх підданих — і запорожців та селян, що на шляхту дивились як на ненависних гнобителів і ласих на землю „Ляхів“; — і хазайовите, працьовите міщанство, на поняттях маґдебургського, європейського права виховане — і „чернь“ низову, що у відношеню до мійської культури і тоді гаслом — „китайку драти та в онучах топтати“ — кермувалась. При якій формі правління могла удержатись держава.

язва формувалась на території, де од віків панувала європейська цивілізація, де римське право, на основі приватної земельної власності побудоване, увійшло до обов'язуючого на тій території „Литовського Статута“ і де-б мало тепер правити побідне низове козацтво, що виховалось у примітивних громадах добувників, ловців і рибалок, з їх виборною на короткий час старшиною, примітивним судівництвом і браком поняття про приватну земельну власність. В який спосіб треба було правити Україною, щоб засимілювати її унешкодити в ній ці ріжні культурні, язикові й релігійні впливи, які з Заходу через Польщу і зі Сходу через Москву та Тартарію йшли, і тут зустрічаючись, готові були стати кожної хвилини до оружної поміж собою розправи.

Ось кілька Війська Запорожського полковників. Станіслав Мрововицький, покозачений від початку повстання шляхтич з воеводства руського, передтим, вихований в університетах Кракова і Падуї, паж „покоєвий“ королівський — увесь розуміється проінятий формами західної цивілізації. Старий, вихований на Січі запорожець, Федор Вишняк, що наприклад підчас прийому польських послів у Переяславі, образившись, кидається па одного з них, ксьондза Лентовського, з булавою і кричить: „ходи йно, поне, на двір! научу я тебе полковників запорожських шанувати“ Письменник, мандрівник по Європі, вільнодумний аріянин, пан багатший від воеводи Кисіля — Юрій Немчирич. Бувший підданий Кисіля з лівобічного містечка Носівки, потім полковник чернігівський Степан Подобайло, що панів ненавидить і на всякі „секти лютерські“, як на антихристову віру дивиться. Абсолютно неграмотний Бурлай, прославлений своїми походами на Чорне Море і сміливими підпалами Сипонн. Іван Виговський, досвідчений у всіх тонкостях тодішнього права юрист, що провів свої молоді літа серед актових книг луцького староства. Джулай. Г'анджа і Шангірей, для котрих Тогай-бей був не тільки братом по духу, але й найріднішим братом по крові. Примітивний і глибоко обмежений Пушкар, боярин любецький, вихований на рубежах московських під впливом понять, по яким київський щиро-православний шляхтич і також полковник Іван Нечай усе був „Ляхом“, підозрілим в ісповіданні віри католицької, „не християнської“.¹⁶⁹⁾ Яка влада мусіла над усіма оціми полковниками сягати, щоб вони не кинулись з шаблями одні на других і не розвалили державу, що їми-ж власне правилась і держалась?

„У Хмельницького развились широкіє плани о независимости Малороссіи и деспотическія мечты“ — пише І. М. Каманін, заслужений український історик московської школи — пояснюючи цим фактом, як причини „подозрѣній Московскаго правительства въ искренности и вѣрности ему Гетьмана и казаков“, так причини „тяжелой душевной драмы, которая ускорила смерть Хмельницькаго“. ¹⁰⁹⁾

Плани про державну незалежність України мусіли йти у Великого Гетьмана поруч не тільки з „деспотичними мріями“, а і з твердим і непохитним проведенням в життя принципу абсолютистичної гетьманської влади, бо тільки така влада була в стані державу українську збудувати. І коли-б вони мали прискорити смерть Гетьмана, то він би мусів умерти на порозі свого панування, зразу підчас квівського триумфу, бо тоді ці плани вже ясно й виразно були у нього сформувавшись.

Глибоке переконання про необхідність для України абсолютистичної монархічної влади було у Гетьмана зараз на початку повстання. „Зичили бхмо собі самодержця Господаря такого в своїй землі, яко Ваша Царская Вельможность Православный Христіянський Царь“ — пише Гетьман до Царя в Червні 1648 р. ¹¹⁰⁾ А „Єдиновладним Самодержцем руським“ називав він себе сам через сім місяців пізніше перед приїхавшими до нього польськими послами. В намірі збудувати незалежне від Польщі „Князівство Руське“ і „Монархію Руську“ обвинувачує його вся сучасна Річпосполита. ¹¹¹⁾ З тими намірами Гетьмана „стати самому Королем“ бореться внутрі України анархічна частина старшини з посеред січового козацтва і тієї покозаченої шляхти, що своїх польських антимонархічних і республіканських наравів позбутися ще не змогла. ¹¹²⁾

„Дипльом на Князівство Руське“, виданий Гетьману Султаном турецьким, був під Берестечком польськими військами разом з іншими державними документами здобутий. „Славою Монархів христіянських“ титудує Богдана Хмельницького в своїй урочистій віручній грамоті з 1650 р. Султан Мохамед IV, приймаючи цією грамотою Гетьмана під свою протекцію і кафтан дорогоцінний йому, як і іншим голдующим Норті володарям христіянським, посилаючи. Титул „Князя Русь“ одержує він по триумфальнім вїзді до Києва від Царгородського Патріарха Паїсія, а другий Царгородський Патріарх Макарій в р. 1654

привозить йому чашу зі святим мирром, яке він сам освятив і яке — треба думати — для коронації призначалося, бо йначе Патріархові не було чого його самому святити і з собою везти.¹¹²⁾ Коли-ж, замість сподіваної коронації, мусіла в найтяжчий для Гетьмана рік прийти Переяславська Умова, то для свого наслідника сина буде він під кінець свого життя добиватись усіма силами благословенства на Гетьманство від Патріарха московського Никона, щоб оцим благословенством, однаковим як для Гетьмана так і для Царя, зрівняти українську владу гетьманську з московською владою царською.¹¹³⁾ В тім самім часі Король шведський запропонує Гетьману титул „Князя Київського і Чернігівського і Гетьмана Військ Запорожських“ з тим, що коли Хмельницький захоче свій титул і свою владу „правом дідичним передати“, то відносини між Королем Шведським а Князем Київським і Гетьманом Запорожським мають бути такі самі, як між Королем Польським а Князем Пруським і Курфїрстом Брандєбургським. Але Гетьман на „голдовничу залежність“ від Швеції не погодиться, ніяких вагань в справі дідичности своєї верховної влади не допустить і незабаром, через нового посла шведського Лілієнкрону, одержить нову пропозицію союзу, скріпленого взаїмно заприсяженою „ассекурацією“ і опертого на загварантовану повної державної незалежности „цілої України“, визнаню законним наслідником гетьманського сина Юрія і забезпеченю за Гетьманом Білоруси по Смоленськ з дідичним титулом Князя.^{113а)} Своїй дружині Ганні він дасть вправо її власні універсали в справах культурно-релігійних видавати, право, яким тільки дружини Монархів могли користуватись.¹¹⁴⁾ І забезпечить він себе чужоземною, переважно татарською, а в другій половині свого гетьманування німецькою гвардією,¹¹⁵⁾ бо тільки тверда як залізо влада „деспотична“, тільки влада обсолотистична, яка стоїть понад всіма і супроти якої всі різні стани однакові і рівні, зможе страшні історичні нерівности українські звівелювати, державу й націю українську збудувати.

Тільки така влада змогла пристосувати козацький устрій, що виріс у степу, серед промислів рибальських, скотарських і ловецьких та серед наскоків на кочовища татарські й городи турецькі, до устрою хліборобської, культурної городової України, з її складним господарством і високою європейською цивілізацією. Устрій козацький виріс у землю — так можна коротко сформулувати той глибокий, рішаючий

для всього нашого дальшого життя переворот, який відбувся під єдиновладним пануванням Великого українського Гетьмана.

Гетьман Війська Запорозького це вже не ватажок, якого вибірають перед походом на шумливій січовій раді козацькій, і скидають, або просто вбивають, коли той похід не вдався. — Тепер це „Землі нашої Володар і Начальник“, якого поблагословив Патріарх, якого визнала вся культурна „Русь“ православна, з яким зносяться як з рівним, сусідні Монархи. Полковники, сотники й отамани, це вже не вибрані на короткий час старшини степових січових громад, які що року переділяють поміж собою уходи, визначаючи де кожний полк, сотня, курінь мають рибу ловити й табуни випасати. Вони тепер начальники розмежованих окремих округів і порядкують не оточуючими Січ нерозораними Дніпровими луками, а правлять великими й багатими городами, густо заселеними хліборобськими краями. Їх владі підлягає не тільки нове, осіле в тих полках, хліборобське козацтво, а всі мешканці, всі стани української людности: Військо Запорозьке, духовенство, шляхта, міщанство, селянство. ¹¹⁶⁾

Шістьнадцять таких полків бачимо ми на Україні, зараз по Зборівській Умові. На правім боці Дніпра: Київський, Брацлавський, Кальницький, Уманський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський (15 сотень на правім березі і 3 на лівім), і полк центральний, а разом із тим столичний: Чигринський, з 11-ю сотнями на правім і 8-ю на лівім березі. І по лівім боці Дніпра полки: Переяславський, Кропивенський, Миргородський, Полтавський, Прилуцький, Чернігівський і Ніжинський. Пізніше, зі зростом людности і ускладнюванням адміністрації, число полків, особливо на незруйнованім лівім боці Дніпровім зростає. Повстають полки: Торговицький, Хвастівський, Лисянський, Павлоцький, Овруцький, Чорнобильський, Винницький, Подільський, Звягельський на правім, і Лубенський, Борзенський, Ірклівський, Гадяцький, Зінківський, Стародубовський, Новгород-Сіверський, Глухівський і вясні на лівім березі Дніпра. Повстають розуміється нові полки і в міру поширення території казаської української держави. Полки Могилівський, Чаусський, Гомельський бачимо по прилученю до України південної Білоруси; полки Пинський, Туровський, Мозирський і козацькі полки на Волині зустрінемо по прийняттю ціми північно-західними землями влади й „протекції“ українського Гетьмана.

Всі ці численні полковники і сотники не вибираються вже на Січи крикливою юрбою „молодців“, що готується до походу „на вохость“ чи на море, або ділить поміж собою уходи, а призначаються і змінюються вони самодержавною владою гетьманською і виключно від Гетьмана, а не від влади народної залежать. Так само від влади гетьманської залежать дорадчі та помічні органи, що яко генеральна старшина при Гетьмані, а яко старшина полкова й сотенна при кожнім полковнику й сотнику урядують. „З чернею — казали в Січпі 1648 р. взяті в польський полоп козаки — Гетьман тепер ради не має. Чого перед тим не бувало, бо завжди чернь того домагалась, щоб з ними-ж на раді бути, а тепер з самою тільки своєю старшиною раду має.“⁽¹⁶⁶⁾)

Не забуваймо при тім, що повстала та нова, залізною владою гетьманською спаена державна організація українська на землі, в якій представники попередньої державної влади: гетьмани й воеводи Річпосполитої, старости й урядовці королівські, стали були — вживаючи вислову козацького — „дітьми в залізо поубираннями“; де під впливом ослаблення державного організму Річпосполитої буйно розрослась анархія, де, як мовила приказка, „кожний шляхтич на своїй загороді рівний воеводі“, де демократичний і республіканський устрій шляхецький — з його воюючими поміж собою при допомозі шляхти магнацькими партіями, з його вічними соймами й соймиками, зі зведеною до нуля королівською владою — глибоко вріс не тільки в усю шляхецьку верству, а пройшов і у ворожу до неї степову козачину. Перетворення свободолюбвих анархістів: шляхтичів і козаків — сторонників „рівності та свобід“ шляхецько-республіканської Річпосполитої і заступників запорожського народовластія „черні низової“ — в слуг і оборонців твердого державного ладу — ось було велике діло „Богом Україні даного“ Гетьмана.

Держава українська була збудована тою гетьманською „самодержавною владою“; котру „прежні Гетьмани привлащити собі дерзали над слушність і право і котрою були значне надвередили давні порядки, права і вольности войсковис“ — як скаржились своїм звичаєм у 50 літ пізніше, знов по смерті Хмельницького відроджені низові січовики,⁽¹⁶⁷⁾ що, з під його дужої руки звільнені, цю гетьманську „владу самодержавну“ повалили, а разом із нею діло державне Великого Гетьмана зруйнували та й занастали . . .

Акт Переяславської Умови, як символ відділення України від Польщі і її державного унезалежнення, став можливим тільки тоді, коли нова державна організація осілого Війська Запорозького була вже Гетьманом на Україні наладжена. Україна відпала від Польщі, як зріле яблуко, що оставшись при яблуні мусіло-б зогнити й пропасти. І в дозрілій уже до самостійного державного життя по-переяславській Україні її внутрішні міжкласові відносини прибрали виразні, новою українською державною організацією окреслені форми. Ці нові форми українського життя почали були складатись задовго до вибуху великого козацького повстання. Ідеологічно зарисовувались вони в усіх перипетіях довгої попередньої українсько-польської боротьби, а процес їх реалізації і переведення в життя йшов у парі зі страшними, повними збочень і хитань змаганнями, що в першій автономістичній добі, під кермуванням і проводом Гетьмана Хмельницького на Україні відбувались. Тепер уже хитань і вагань у внутрішній політиці гетьманській немає. Правно-державне становище і взаємовідносини всіх класів окреслені вже ясно й виразно . . .

Приняття протекції „восточного Царя“ і розрив із західною Річпосполитою йшли в парі з узахідненням і європеїзацією козацьчини. Переяславська Умова прийшла тоді, коли Україна вже перейняла і у своїх власних державних формах закріпила, як поняття так і уклад західного, хліборобського, осілого життя, вироблені в попередніх віках під впливом західної європейської цивілізації. Але одночасно Умова в Переяславі була союзом України з Московською, зверненим проти Польщі. Вона, захищаючи Україну перед натиском польським, одночасно відривала її від Заходу і ставила в залежність від Сходу. Забезпечити тодішню європейську цивілізацію Української „Малої Русі“ від знищення, яке мусіло їй грозити з боку тодішньої азійської цивілізації „Руси Великої“ Московської — а разом із тим скріпити союзом з Русю Московською відпорність Русі Української супроти польщення, яке вела за собою європеїзація Русі Української — ось було завданням будівничих Української Держави — велике історичне завдання, без здійснення якого саме існування пації української було неможливе.

Опорою Гетьмана для виконання того завдання служило — як уже сказано — осіле, хліборобське Військо Запорозьке. Це воно

своєю силою творило українську державу в постійній боротьбі на два фронти. На одному: відбиваючи від Польщі не тільки українську землю, а й снольщені, а разом із тим найбільше культурні й найбільше європейські частини української нації і запрягаючи їх у службу Українській Державі. На другому: побиваючи внутрішню анархію, яка головним чином з опозиції полукочових, нехліборобських елементів Сходу проти хліборобської цивілізації Заходу внутрі самої України повставала. Переяславська Умова принесла для території козацької України деякий спокій на першому, польському фронті. Ті культурно європейські, козацько-шляхецькі, міщанські й духовні верхи (під переможним впливом польської — а через Польщу заїдної — культури була тоді вся грамотна частина української нації), які по Переяславській Умові опинилися і осталися на території ними-ж збудованої козацької держави, були вже від антиукраїнських політично-руйнуючих польських впливів одрізані й забезпечені. Але за те союз зі східною, азіатською, ворожою європейській цивілізації Московою скріплював внутрі України співзвучні Москві такі-ж азіатські і антиєвропейські українські елементи. Забезпечити від зруйнування Московою того, що в тяжкій боротьбі здобула Україна від Польщі — стає тепер найважливішою справою Гетьмана. Боротьба з Польщею, яка творила вісь усеї зовнішньої і внутрішньої політики гетьманської в добі автономістичній, до-переяславській, тепер відходить на другий плян, пересувається за кордон козацької держави, стає боротьбою з неспокійним і докучливим сусідом, а не з внутрішнім руйнуючим ворогом. Натомість на плян перший виступає стремління закріпити внутрі України здобутки повстання і захистити європейську форму цих здобутків, як від внутрішніх руйників, так і від Москви, на піддержку якої ці внутрішні руйники українські — споріднені з Московою своєю зненавистю до європейської цивілізації — починають покладати тепер усі свої надії.

В цій новій, ускладненій союзом з Московою, внутрішній українській боротьбі між Сходом і Заходом звертають на себе увагу головним чином два моменти. Перший — змагання до скріплення інституту приватної земельної власності — який являється в тодішніх часах підставою європеїзації України, ознакою прилучення її до економічного й культурного ладу Західної Європи. Другий — скріплення індивідуально-українського характеру цієї приватної земельної власності:

характеру лицарського, аристократичного, зовсім чужого поняттям і формам московським, але заразом характеру службового, що кардинально відрізняє за часів Богдана Хмельницького лицарство — козацтво українське від такогож лицарства — шляхти польської.

Інституту повної, необмеженої, діличної земельної власности козацької, якого домагається для себе в Переяславській Умові Військо Запорозьке, не знає сусідня, тепер союзна, Московська держава; не знає його теж і Січовий Низ. В правно-державних поняттях Московщини — де сформований по татарським взірцям, сцентралізований і міцний державний апарат прекрасно підійшов до примітивного комунізму московської сільської общини — вся земля належить Цареві й тільки йому. Тільки Царь може землю своїм підданам у користування „жалувати“ і так само може її кожної хвилини від них відібрати. Ніхто не сміє в Московщині на це суверенне право царське посягати і тому Військо Запорозьке, знаючи ті московські порядки, задалегідь і на всякий випадок домагається, щоб „имѣній козацких и земель у нихъ отнимать не велѣтъ, также бы и дѣти вдовъ, послѣ козаковъ остальных, поволности имѣли, какъ дѣды и отцы ихъ“. ¹¹⁸) Опці „вдови“ вставлені тут не випадково. Бо в поняттях московських царська земля „жалується“ за службу Цареві і може відбиратися тоді, коли такої служби немає. А в європейських поняттях Війська Запорозького земля, „кровю предків заслужена“, належить лицарському козацькому родові і ніхто її не має права від нього відібрати, навіть тоді, коли за малолітством дітей землю порядкує вдова і коли служби державної з землі тоді ніякої не дається.

Такого інституту приватної земельної власности не знає й український січовий Низ. Але він його не знає з інших зовсім чим у Московщині причин. Бо Низ запорозький це-ж не зкована залізною владою царською „Царська Земля“, а найвільніша й найбільш свободолюбна республіка степових уходників, що ненавидять усякий державний примус і всяку неволю так само, як ненавидять, чуже їм і їхньому нерозораному степові вороже, осіле хліборобське життя. І тільки ця одна примітивна зненависть до європейської цивілізації плуга, на праві приватної земельної власности побудованої, зненависть, тепер міцною рукою Гетьмана Хмельницького здавлена, вяже неспокойних січовиків (поки-що тільки нитками симпатії) з чужою їм зрештою

по всім іншим проявам суспільного життя, страшною для всякої „вольниці козацької“, суворою самодержавною Москвою.

Ще більш протилежні поняття панують у Москві і в Україні що до соціального характеру тих, хто землею користується й володіє. В тодішній Московщині вони — „служилоє сословіє“, якому „жадується“ земля за царську службу, за державний чин . . . І коли одна й та сама земля задержується довше в однім роді, то не тому, що цей рід має своє власне, од предків унаслідоване і неотемне право меча на цю землю, а тому, що він із покоління в покоління заслуговує собі на милість царську, постачає Цареві й Державі з покоління в покоління слуг і чиповників. В козацькій Україні, як і в Західній Європі, з лицарського родового права на землю випливають обовязки лицарського роду супроти Землі, супроти Держави. В Московщині з обовязку дворянської служби Цареві і державі випливає право дворянства до землі. З одного боку — берегти й обороняти родові, здобуті предками „права, вольности і привілеї“, а з другого — добровільно, без царського наказу, а на підставі морального імперативу традиції, виконувати обовязки супроти землі, які привілей родового землеволодіння накладає — московський боярин і дворянин не вміє, бо йому бракує самого поняття про родову земельну традицію. Така родова земельна традиція, підстава державної культури Заходу, не могла витворитись у державі московській, бо вона вся, від верху до низу, сформувалась по взірцям, взятим від великої кочової татарської Орди.

Європейський принцип аристократичний, принцип „noblesse oblige“, енергій на традиції родових прав і родових обовязків, для Московщини зовсім чужий. Крім того, „рускаго дворянства — пише в своїй „Історії руской культуры“ П. Мільков — пикогда не удалось приучить къ европейскому чувству военной чести, воспитавшему сословный духъ европейскаго дворянства“. Навіть Петровська європеїзація Московщини, що дала російському дворянству європейську одягу, не змогла перетворити самої суті того дворянства. В р. 1722 один з нечисленних „совѣтників Степановъ“, коли його побили, так пише в своїй „жалобѣ“: „я о моей персонѣ не говорю, только характеръ канцелярїи совѣтника не допускаетъ не токмо побои, но и брани терпѣть“. ¹¹⁹⁾ „Персона“, рід, імя, походження, традиція не відіграють в поняттях московського дворянства тієї домінуючої ролі, яку надає

їм аристократія західно-європейська. Тут пайголовнище оцей „характеръ канцеляріп совѣтника“, чип і ранга, службове становище в державній ерархії, що не з землі, не з роду земельного виросла, а по образу і подобию старої татарської державної адміністрації, собою землю московську зверху сильною, сцентралізованою чиновницькою системою покрила.

Зовсім не те бачимо ми в поняттях, способі розуміння себе і своєї соціальної ролі, у нашого Війська Запорожського. „Це-ж племя славного Народу Руського, з насіння Яфетового, котре державу грецьку морем і суходолом воювало. Це з того покоління війська, що за Олега Монарха руського в своїх моносіях Царьгороду добувало. Вони то за Володимира Святого, Монарха руського, Грецію Македонію, Ілірію најзжали. Їх то предки за Володимира хрещення прийняли, віру християнську від Церкви Константинополітанської взявши, і у вірі тій по сьогоднішній день родяться, хрестяться і умирають“ — так характеризувало козаччину українську в р. 1621 у своїм меморіялі до уряду Річпосполитої духовенство православне.¹²⁰⁾ Характеризувало розуміється на підставі власної козацької традиції; на підставі власного про себе думання козацького. І хоч може ця традиція де-що натягнута й у подробицях не зовсім вірна, але не те в данім разі важно. Важно те, що лицарська, військова, предківська, аристократична традиція, в західно-європейському того слова розумінню, лягла в основу мовятть і правних норм, духа й соціального укладу цілого Війська Запорожського. І ця незрозуміла для призначеного до „табелл о рангахъ“ московського дворянства — станова, класова традиція, як джерело самоповаги і патріотизму, ще колотиме його очі навіть тоді, коли вона у помосковлених нащадків Війська Запорожського вже у великій мірі забулась і вивітрилась. Ще по скасованю лівобічного гетьманства, призначений правити „Малороссіей“ Румянцев нарікає на „малоросійськихъ дворянъ“, що вони „при всіх науках і в чужих сторонах обращеніях, зістались козаками й заховали любов до своєї власної нації і солодкої отчини, як вони її називають“, і що „ця невелика купка людей инакше не відзивається, як тільки, що то вони найперші на цілім світі і що нема від них нікого дужчого, нікого хоробрішого, нікого розумнішого і що . . . все, що у них, то найкраще.“¹²¹⁾

Власне за часів і за панування Гетьмана Богдана Хмельницького лицарський, аристократичний характер Війська Запорожського дістав

змогу вповні розвинути і зміцнитись. Вростаючи в землю, обіймаючи її в своє приватне володіння, козацтво знаходить оправдання для того факту власне в своїй лицарській, військовій традиції, в своїх „крівавих заслугах“, які воно для оборони й захисту своєї землі і своєї віри-нації з діда-прадіда поклало. Боротьба „за Вітчину, за віру стародавню православну“ — це традиційний обов'язок Війська Запорозького, який воно безупинно і свідомо, не по чийому небудь наказу, а на підставі морального лицарського імперативу виконувало. „Вольности, добра і привілеї“, од Великих Князів Руських і Королів польських надані — це його крівава заслуга, це його кровю оплачене право, яким воно ніколи й нікому поступитись не хоче, якого забезпечення домагається воно так рішуче, так безкомпромісово в новій Переяславській Умові.

З хвилиною заволодіння землею по лицарському праву меча („нехай вічна буде слава, же през шаблю маєм права“) процес европеїзації козаччини був завершений. До цього, крім поданих вище причин, мусів довести стародавній „дух“ Війська Запорозького, його найбільше інтимна, найбільш глибоко в серцях козацьких захована культура, що весь час під впливом західним, європейським формувалась. Вона прийшла на Запоріжжя зразу-ж із першими козакующими українськими князями і сміливими пограничними старостами, як славний „Байда“ князь Дмитро Вишневецький, як князі Богдан, Михайло й Кирик Ружичські, як Остап Дашкович, Предислав Лянцкоронський і т. д., і т. д.; напливала вона весь час туди з такими блукающими європейськими лицарями, як Самійло Зборовський; ширилась на Запоріжжю такими предсавниками духовного, культурного світа, як вихований у Падуанськiм університеті князь Єзекііл Булига-Курцевич архимандрит запорозького монастиря в самім серці козаччини в Трахтмирові, — як квівський римо-католицький єпископ і основатель Хвастова Іосиф Верещипський, великий патріот козацької України, приятель козаків і товариш їхніх походів на Татар, що весь час про заснування на Запоріжжю лицарського ордену, на вірець ордену Мальтійського, мріяв і цю свою ідею словом і друком на Україні ширив. Вростала вона глибоко у весь устрій козацький при довгих рядах шляхецьких, козакующих Гетьманів, як Чорнинський, Чановицький, Косинський, Лобода, Самійло Кішка, Шаула, Кремський, Підвисоцький, Микшинський, Байбуза, Нечковський, Конашевич-Сачайдачний, Оліфир

Голуб, Пирський, Сулима, Кулага-Петражицький і інші, що всі зросли і виховались у поняттях шляхецьких, поняттях, що під впливом західно-європейським формувались. Приходила вона, ця лицарська західно-європейська культура безпосередно з Західної Європи з австрійськими, венецькими, шведськими, папськими й іншими посольствами, що Війську Запорозькому привозили хоругви і клейноди — братерські дари лицарства європейського для лицарства українського — ставлячи його тим самим в один рівень із собою, прилучаючи до великого братства оборонців чести лицарської, віри християнської й цивілізації західно-європейської. І врешті заносили її на Україну різні Бопляни й Маріони, будівничі українських твердинь і учителі військової техніки, німецькі та інші чужоземні військові загопи на польській кордонній службі, що разом із тою технікою військовою і зовнішніми ознаками західно-європейської військової (дрібненький приклад: тодішній запорозький військовий музичний інструмент — шоломійка, запозичена із Заходу французька дудка: *chalumeau* ¹²²) прищеплювали дух тієї військової, оце „європейское чувство военной чести“, до якого, по словам Мілюкова, ніколи не вдалося приучити східного московського дворянства.

І не зовсім помиляються наші історики московфільської школи нарікаючи, „що старшина козацька нічим від шляхти польської не різнялась“. Як що мати на увазі отой лицарський західно-європейський дух, оту станову „військову лицарську честь“, то не тільки старшина, але й останній козак Війська Запорозького був абсолютно рівним не тільки шляхті польській, а й усьому західно-європейському лицарству. „Хоч ми і не всі шляхта, але — з діда прадіда воєнні — себе за рівних Лицарству і ВМНанам вважаємо“ — так висловився сам Гетьман Богдан Хмельницький в листі, яким він в кінці 1648 р. каштеляна ельбінгського, Німця Вейера покинути службу в Польщі і перейти на службу козацьку намовляв.

І коли піаніще, по смерті Хмельницького, нобілітовані в Варшаві козаки, виходячи по нобілітації із Союму, кпили собі, питаючи, чи тепер од тієї нобілітації „їх тіні не стали часом довні“ — то це не була ще смердяковщина і „нашлевательство“, а гордість козацького лицарства, яке себе шляхецтву рівним почувало і яке нобілітації польській собі легковажило. Це ще була ота незрозуміла для бояр московських „гонорність“, яка посла Гетьмана Хмельницького в Москві Сидуяна Мужилівського примушувала завзято протестувати проти замало

почесного на його думку прийому і яка знайшла собі вираз в оціх його, сказаних здивованим боярам, словах: „ми не низького стану люде: Ляхи тільки нами, Запорозькими козаками, славу собі добували.“¹²³) Це ще була та традиція лицарська, яка перших „холопів царських“ і прислужників Москви вроді Івана Брюховецького, як „чоловічка нікчемного і непородного козака“ характеризувала,¹²⁴) що в словах козацьких: „мені дворянства не треба, я по давньому козак“¹²⁵) — Україну від перших деструктивних впливів московських боронила. І доки живий був серед синів козацьких отой західно-європейський аристократичний лицарський дух, доти „охота до урядів, а особливо до жалування“ не могла між ними „перемогти ціх поглядів старих часів“, які тому власне Катерина II наказала винищити та іскоринити так, „щоб на віки імя Гетьманів счезло“, щоб зникло „развратное мнѣніе Малороссіянь, по коему постановляють себя народомъ отъ Великороссійскаго совѣтъ отличныиъ“¹²⁶)

Хоча й лицарство козацьке по характеру своему нівчим від шляхти польської не рижнлося, бо й одні й другі па одних і тих самих західно-європейських взірцях виховались, проте Гетьман Хмельницький і „ноги шляхецької“ не бажає в козацькій Україні мати. Крім тих, що „заочуть з нами хліб їсти і Війську Запорозьському послушними бути“, він усю решту „за Вислу“ вигнати намірється і навіть там їм розправою погрожує, як тільки вони знов стануть „брикати“. Оцим обмеженням аристократичної політичної анархії і шляхецької самоволі верховною „владою самодержавною“ — обмеженням, що було провідною ідеєю Гетьмана Богдана та його козацьких і шляхецьких найближчих помішників, рижнлось радикально лицарство українське від такого-ж лицарства польського. З цього боку Україна паша за часів Великого Гетьмана випередила була значно свою сусідку Польщу. Тим вона через відстаду Річпосполиту шляхецьку простягнула руку Західній Європі, де так само „розбрикає“ лицарство феодальне починає абсолютистичній владі королівській коритися. Під сильною рукою Гетьмана Богдана вільнолюбне українське козацтво круто звертає з дороги „вільної елекції“, „золотої свободи“ і „рівності шляхецької“, по якій його польські сусіди в провалля анархії й руїни державної котяться.

Але гетьманське гасло „самодержавства“ на цьому нашому небезпечному пограниччю між Сходом і Заходом, це-ж гасло Москви,

це пряма дорога до повної залежності від „самодержавного, восточного, православного Царя“. І Гетьман це розуміє дуже добре. Тому він сам, Гетьман Війська Запорозького, хоче таким самодержцем стати; тому він так запопадливо благословення й миропомазання патріаршого забігає; тому він титулу князівського для себе в Білоруси шукає; тому він сина в пануючій молдавській роді оженив, а бажаючи видати дочку заміж за небожа московської Цариці, ¹²⁷⁾ він із родом царським поріднитись і зрівнятись хоче; тому врешті він дідичну владу гетьманську встановляє, при чім присягати московському Цареві він синові-наслідникові забороняє, одночасно всіма силами благословенства Патріарха московського для нього домагаючись . . .

І самодержавство гетьманське — це не самодержавство царське. І знов між цими одними й тими самими зверхніми формами лежить безодня глибокої різниці їх змісту: непримирима протилежність Сходу й Заходу, така сама, яка була між дворянством російським і козацтвом українським. Бо хоч Гетьман і каже: „ви, що темер шляхтою називаетесь — будете боярами“, але не московських бояр він із лицарства українського поробити береться, бо така переміна була-б навіть і йому не під силу.

Дворянство, на якому спірається самодержавство московського Царя, позбавлене поняття власної лицарської, аристократичної, класової й земельної традиції, не думає й не може забезпечити свої права перед владою царською, бо воно-ж появилось тільки завдяки Цареві, залежить цілковито від Царя і на поверхні царської країни тільки владою того Царя держиться. Лицарство козацьке, на якому спірається самодержавство українського Гетьмана, не з його влади, а зі своїх власних „заслуг кривавих“ виростало; не з гетьманської ласки, а власною шаблею воно права до своєї власної землі здобуло. Під впливом страшної зовнішньої небезпеки, що грозить йому з боку Річпосолиитої, і не менше страшної внутрішньої небезпеки, що грозить йому з боку власної анархічної „черні“ — українське лицарство прийняло обмеження своїх „прав і вольностей“ і хоч із опозицією і з жертвами (напр. казнь за непослух Гетьманові в 1652 р. шляхтича Адама Хмелецького, полковника паволоцького і козаків Матвія Гладкого, полковника миргородського, Лукіяна Мозирі, полковника білоцерківського і т. д.) передало верховну владу в руки Великого, Ясновельможного Гетьмана. Але поробити з того лицарства „персона“, яких одиноким титулом

до самопошани був-би „характеръ канцелярії совѣтника“ — перетворити свідоме своїх прав горде лицарство козацьке на подобиє рабського й безправного, од царського „жалування“ залежного, московського дворянства — такий переворот українському Гетьманові не міг-би удались. І власне в цьому європейському сполученю абсолютизму верховної влади з традиційним лицарським аристократизмом і самоповагою правлячої земельної державної верстви, на якій та верховна влада спіралася, лежали завдатки нашої великої будуччини, коли-б діло Богданове було вдержалось і окріпло.

Вже він сам — хоч правив Україною „единовладно“, хоч був самодержцем у повнім значінню того слова, хоч авторитет влади спочивав виключно в його руках — скликає, як ми бачили вище, в важних випадках козацькі сойми в Чигрині; забезпечує він, як побачимо далі, українським станам їх суди і самоуправу на місцях. І в цих соймах, де бере участь і козацтво, і духовенство, і шляхта, і міщанство, — в цих зачатках дорадчої репрезентації українських станів, і в становій місцевій самоуправі спочивав зародок такого самого конституційно-монархічного ладу, який дав державну міць Англії, Франції і Німеччині, і який був-би дав таку міць державну й Україні, тим більше, що сусіди наші — і занадто вільна республіканська Польща і невольницька самодержавна Москва — були тоді не в силі такого ладу у себе сотворити . . .

До цих основних різниць між характером російського дворянства, українського козацтва і польської шляхти, треба додати ще й ті глибокі різниці, що були між Сходом і Заходом у відношеню людей вільних до людей невольних, людей, що користуються повнотою громадянських прав даної держави і людей з обмеженими правами.

В Московщині в принципі всі піддані царські супроти особи Царя рівні і взаємовідносини їхні регулюються царськими наказами. Дворянин має право до кріпаків по стільки, по скільки воно йому дається Царем, але раз він його від Царя одержав, то розпоряжається він своїми кріпаками, як йому заблагнеться, по тому самому принципу, по якому Царь розпоряжається ним. Селянство не привязане до землі, бо земля вся царська, а до осіб, і єдиним порятунком являється для нього втеча до іншого дворянина, право переходу, яке в Московщині існує, хоч зрештою тоді вже обмежується. На Заході селянство привязане до землі, а позаяк земля належить там не до голови держави,

а до лицарства, то й селянство від того лицарства залежить, і його становище міняється відповідно до того, як лицарство свої обовязки супроти держави, супроти землі й супроти привязаних до неї своїх підданих розуміє. Це становище краще в країнах західних, де влада лицарська королівською владою обмежена, де абсолютизм зрівнює всі стани супроти особи монарха і де традиційна взаємна пошана і впливаюча з неї певна звичаєва конституційність у відношеннях монарха до лицарства родять таку-ж традиційну взаємну пошану і таку-ж конституційність у відношеннях лицарства до селянства. Гірше воно значно в таких аристократичних республіках, як Польща, де лицарство править державою необмежено і де повна його самоволя у відношенню до позбавленого реальної сили монарха йде в парі в такою-ж самоволею у відношенню до позбавленого всяких прав селянства. Оця то „магнацько-шляхецька свобода“ й підняла була проти Польщі всю „чернь“ українську. Вона стала причиною, що ця „чернь“, „свободу панську“ ненавидячи, до самодержавія царського хилилася, воліючи однаковий для всіх закон рабів, чим те повне беззаконня, яке польські шляхецько-селянські відносини характеризувало.

І коли до всього вищесказаного ще наш український січовий Низ з його психольгією вільних нехліборобів-степовиків додамо, і коли вгадаємо, яку колотнечу він свсею боротьбою з цивілізацією плуга, веденою під гаслами „оборони черні“, в життя України вносив, то навіть із цього короткого нарису зможемо скласти уяву про той страшний вузол соціальних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних супротивностей, що мав перед собою на Україні творець козацької української держави. Від часів занепаду нашої клівської княжої могутньої Русі тільки один Богдан Хмельницький зумів цей гордієвий вузол розрубати. Тільки він один єдиний по сьогоднішній день зумів у часі свого панування ті смертельні протиріччя між Сходом і Заходом на Україні побороти і зумів обернути на будову української держави ті небезпечні центробіжні сили, що потім за його невдалих наслідників, знов внутрішнього українського регулятора позбавлені, між собою стерлися, пожарищем великим спалахнули, Україну Війська Запорожського в часах Руїни спалили і попіл її по вітру на Схід і Захід розвіяли . . .

* * *

Шукаючи в Переяславській Умові даних для пізнання нашого тодішнього внутрішнього соціального ладу, все треба твердо пам'ятати про її тогочасний характер, впливаючий з тих умов життя, серед яких вона повстала, а не з пізніших наслідків, які вона за собою потягнула. Про ті наслідки творці її навіть здогадуватись не могли. Для них Переяславська Умова була, як уже вище сказано, мілітарним союзом у першій мірі — це раз, і означала прийняття необхідної тоді для державного унезалежнення України від Польщі протекції царської — це два. Ті її пункти, що відносяться до внутрішнього устрою України, ще не означають майбутньої залежності того устрою від державної влади московської (бо в таким разі вони мусіли-б бути зрадаговані значно ширше, так принаймні, як це зробить пізніше у відношенню до Польщі Умова Гадяцька), а вони підкреслюють тільки ті засадничі ріжвиці, які існують між внутрішнім ладом українським і внутрішнім ладом московським. І уведені вони в Переяславську Умову на той випадок, коли-б, супроти тяжкого тодішнього воєнного положення України (викликаного союзом польсько-татарським), прийшлося Гетьманові зі своїх суверенних, самодержавних прав перед протектором Царем де в чому поступитись, і не тільки на зверхне-маніфестаційну протекцію царську, але й на більш реальну залежність від влади царської погодитись.

Яскравим показником отакого іменно характеру тих пунктів служать жалуванні грамоти царські, видані одночасно з переяславськими статтями Гетьману на город Гадяч „со всѣми угоды, въ вѣчность ему и потомкамъ ево“, а послам гетьманським, Самійлу Богдановичу-Зарудному і Павлу Тетері на інші маєтности на Україні.¹²⁸) Гетьман ніколи до кіпця свого життя Гадячем по пожалуваному йому праву царському не володів, до права того ніякої ваги не прив'язував і його навіть синові своєму не передав. А коли його послы задумали було серйозно свої грамоти царські трактувати і пожалувані маєтки в посідання обняти, то тверда рука гетьманська так ясно їм показала, чие право і чий надання зобов'язують на Україні, що вони з переляку свої жалуванні грамоти царські в землю позакопували і про них ніколи за панування Гетьмана Богдана пі одним словом і згадати не зважились. Але коли-б, у разі програної війни з Польщею, треба було Гетьманові на лівий бік Дніпра одійти і своєю ослабленою тоді „владю самодержавною“ перед Царем поступитись, то царське надання на Гадяч

могло-б йому тоді у великій пригоді стати. Воно узаконювало ту приватну земельну власність, що творила основу нового соціального ладу козацької України, ту власність, на якій спіралось матеріальне існування козацької старшини, в тім числі самого Гетьмана, і яку треба було заздалегідь забезпечити, бо її в тій формі не знала в своїй державі влада царська.

Оцей, хай мені вільно буде його так назвати, асекураційний характер Переяславської Умови робить її надзвичайно цінною для дослідів над внутрішнім устроєм України. Він дозволяє нам пізнати засадничі риси того устрою, іменно ті риси, до яких Військо Запорозьке привязувало найбільшу вагу, які найбільше ріжнили Україну від Москви і які необхідно було через те на випадок катастрофи, на випадок нещастя забезпечити.

Отже підчас пактів з Москвою домагаються послі Війська Запорозького „чтобъ Царское Величество пожаловалъ, велѣлъ имъ дать свои жалованные грамоты на пергаментѣ одну на волности козацкіе, а другую на волности шляхецкіе, за своими государскими вислыми печатями, для того, что они то получивши, сами смотрѣ межъ себя учинятъ: кто козакъ, тотъ волности казацкіе имѣтъ будетъ, а кто мужикъ, тотъ будетъ повинность обыкшую Царскому Величеству отдавать, какъ и прежъ того бывало“.

Ми вже знаємо, нащо були потрібні Війську Запорозьському такі урочисті грамоти царські на „волности“ (це слово означає в данім разі перш за все права маєткові) козацькі і шляхецькі. Але які реальні відносини на Україні між шляхтою й козацтвом з одного боку, а селянством із другого, хоче забезпечити собі Військо Запорозьке в оцьому пункті „Переяславських статей“? Бо розуміється цей „смотря межъ себя“, що має нібито колись потім відбутись, треба розуміти як звичайну дипломатичну чепність, зроблену самодержавним звичаям московським, які на все наказу царського вимагають. Цей „смотря межъ себя“ відбувся на Україні вже давно: козацтво вже зареєструвалось; шляхта, що признала владу гетьманську, вже до своїх маєтків повернула; а що до селянства, то, вживаючи слів одного з численних універсалів гетьманських, на церковні маєтки видаваних: „так як і перед тим подданні повинности звикли були отбувати . . . аби і тепер, кром жадного сопротивлення, они всі, крім козаків, котрі завше до Війська ходить звикли, ти-ж повинности і послушенство отдавали“.¹²⁹⁾

Виходить, ніби-то повна реакція, повний поворот до порядків, проти яких „чернь“ була на зазив Гетьмана піднялась і які, здавалось, вона, поваливши Річсполиту, раз на завжди скасувала. Але-ж у таких разі чому не підіймається проти Гетьмана таке саме повстання, яке він зі степовим козацтвом і на спілку з Татарами підняв був проти Річсполитої? Чому зі всіх бувших українських Гетьманів тільки імя одного Хмельницького користується серед народніх мас не лишень популярністю, але, що важніше, пошаною? Правда, „кубло своєвільства“ — січовий Низ — обсаджений вірною Гетьману старшиною. Але-ж єсть ворожі до України зовнішні сили, єсть задрі сусіди, що все раді-б завирюху в Україні підняти, щоб Україну обесилити та пошматувати.

Ось тепер власне, по Переяславській Умові, Король польський, коли Гетьманова влада на Україні укріпилась, хоче супроти Хмельницького відограти таку саму роль, яку Хмельницький відограв було раніше супроти нього. Він заключив союз і вічну приязнь з Татарами і видав універсал до українського селянства. „Людей мійських і сільських, господарства пильнуючих, обіцюємо — каже цей широко розкиданий по Україні революційний універсал королівський — від робіт і повинностей на віки увільнити, на самих тільки легких чиншах, по виході слобід, їх установивши. Шинки, вільне вареня пива і куреня горілки при них оставляємо, до чого і панів діничних конституцією коронною приведемо“. ¹³⁰)

Татари радо йдуть на союз з Польщею і приязнь королівську. Вони побачили, що плуг український у стократ страшніший від плуга польського. Бо коли раніше, під владою Річсполитої, його в степи кількох магнатів невмілою рукою запускала, то тепер, мов якась страшна навала починають ворюватись в „Дикі Поля“ десятки тисяч озброєного козацтва. І смертельно переляканим Татарам на руку все, що силу того українського плуга руйнує, хочби це й був далекий та чужий ім Король польський. Але чому на ці універсали королівські не підіймається проти свого Гетьмана українська „чернь“? Чому за Гетьмана Богдана не проявляє вона цієї великої охоти до розправи зі своїми „людьми начальними“, яку пізніше вона все на послуги чужих урядів віддавала і їм нищити свою власну українську землю помагала?

Той новий устрій український, який склався під єдиновладством Великого Гетьмана — це не реакція, це не поворот до зненавиджених

і неприємлемих вже для України старих порядків. Гетьман Хмельницький зумів знайти для стихійних потреб українського економічного життя, однакових як перед вибухом революції, так і по її перемозі (бо економічний розвиток таких наглих перескоків, як політичні революції не знає) нові, впливаючі з перемоги революції, соціальні зверхні форми. Економічно необхідний факт примусової роботи селянства, нестерпимий для того селянства в старих польських соціальних формах, став для нього приємлемим, законним і зрозумілим у нових соціальних формах українських.

Без тих примусових селянських повинностей не можна собі уявити життя тодішнього культурного суспільства, що вже вийшло в примітивної полукочової комуністичної громади, вросло в землю, витворило цивілізацію плуга — і разом із нею державу, що ту цивілізацію від кочових грабіжників і від зажерливих сусідів охороняє. Диференціація суспільства вміру більше скомплікованого життя, поділ на професії й поділ на стани — це конечний наслідок стихійного економічного процесу. І коли таке, вже адіференціоване суспільство веде ще господарство натуральне і не знає ще капіталістичного грошового господарства, то постачання натурою, примусовими „повинностями“, одним станом людности засобів життя, „прожитку“, для другого стану, являється в ньому явищем необхідним і неминучим. Отже і в данім разі українське суспільство, витворивши свою державу і свою культуру, витворило і стани, що тій державі і тій культурі служать. І тому поруч тих станів — стану державного: лицарського та стану культурного: духовного — які виключно державною й культурною працею заняті, мусить бути ще й стан, який цим двом першим „прожиток“, матеріальні засоби життя, своєю працею фізичною постачає. З хвилиною нового наладження на Україні державного й культурного життя, селянство повернулось до своїх старих повинностей „так, як і перед тим бувало“. Соціальні взаємовідносини, як і той економічний підклад, з якого вони вирости, осталися в данім випадку ті самі, але їх зверхні форми, їх правна свідомість, стали в новій українській державі за Гетьмана Богдана Хмельницького зовсім інші.

Ця нова правна свідомість знайшла вже собі вираз у перекладавських статтях, які кажуть, що свою „повинність звичайну“ віддає селянство тепер не панові-магнатові, чи шляхтичеві, а „Царському Величеству“, тоб-то, в його особі, державі. Перед особою того

„Царського Величства“ всі стани і всі люде рівні, тільки обовязки їх і, впливаючі з тих обовязків їхні права, різні.

Старшина війська Запорозького — „что на услугах войсковыхъ завсегда обрѣтаются и хлѣба сами пахать не могутъ“, кажучи словами тих же переяславських статей — одержує цей хліб від селянства, від „пашенного крестянина“. Але одержує не так, як давня шляхта польської держави — за якісь ненавистні для українського селянства свої окремі права, не на підставі чужої і незрозумілої для того селянства польської традиції і не під примусом ворожої тому селянству „данської“ Річпосполитої. Нова старшина українська дістає свій хліб від селянства за реальний обовязок служби Війську Запорозькому, служби українській державі. Ця держава не тільки Війську Запорозькому, а й селянству українському потрібна та необхідна, бо вона забезпечує його і від повороту старих зненавиджених магіятів і захищає його від страшних татарських вагонів. Повага для нової держави і потреба тієї держави роблять в очах селянства його повинности супроти слуг цієї держави законними й зрозумілими. І поки „Царським Величством“, фактичним самодержцем і головою держави був Гетьман Війська Запорозького, доти того Війська Запорозького Україна була у мас народніх в пошані, доти вона була їм рідна й потрібна і доти нація українська — всі стани суспільства обєднуючи — фактично, а не тільки в споминах, піснях та літературі істнувала.

Та сама стара, зненавиджена було шляхта, тепер підчас пактів переяславських одержала урочисту царську грамоту, а в ній підтвердження всіх своїх давніх прав і привілеїв. Під охороною влади гетьманської вона знов у своїх маєтках оселилась, знов „повинности звичайні“ від селянства одержувати стала. Але селянство проти цього не протестує, бо це вже не шляхта старої й непотрібної Річпосполитої. Це тільки ті, що „служать у Війську Запорозькїм“, як виразно підкреслює грамота царська і як розуміє її становище український Гетьман, під якого диктандом і на жадання якого ця грамота царська для шляхти була написана й видана.

Не посередників між степовим козацтвом і польською Річпосполитою бачить тепер Гетьман у шляхті українській, як це він мусів робити в першій періоді повстання. Він має тепер у ній слуг свого Війська Запорозького, тоб-то слуг козацької української держави,

так само цій державі, як і ціле Військо Запорозьке необхідних. Здійснилась нарешті стара гетьманська ідея. Хліб український ідять тільки ті, що „Війську Запорозькому послушні“, що державі українській потрібні і що на верховну владу державну не „брикають“. Тільки ті шляхтичі маєтками своїми на Україні володіють, що до яких Гетьман в 1649 р., по словам московського посла Кунакова, від Польщі домагався, щоб вони „пріїхавъ служили въ Запорозжкомъ Войску за присягою . . . и которые изъ нихъ, по Богданову отпуску Хмельницького, учнуть пріїзжать опять въ королевскіе войска съ его Богдановыми листами, и Королю и панам Радѣ и всей Рѣчипосполитой за то и вдрайцами ихъ не звать, и впередъ имъ не мстить николи“.¹⁸⁴⁾

І тому селянство українське тій шляхті, що присягою свою спільність з новою національною („православною“) українською державою ствердила, і що на помсту Річпосполитої була через те наражена, не жалує своїх трудових повинностей, не жалує своїм кривавим потом запрацьованого хліба, бо та шляхта йому потрібна, бо вона виконує корисний для селянства державний обов'язок, бо вона перейняла рідну й зрозумілу цим масам селянським, витворену в боротьбі зі старим та непотрібним польським державним ладом і небезпечними татарськими кочовниками козацьку лицарську традицію. Давніше шляхта вимагала від селянства повинностей і хліба на підставі якихось законів, що вона сама для себе в своїх соймах установляла і сама-ж силою своєї держави виконувати примушувала. І це був у розумінні селянства акт односторонньої волі, акт самоволі, акт беззаконня. Тепер шляхта, так само як і селянство, верховній владі державній, владі гетьманській кориться. А для Гетьмана однаково: „согрішить князь, урізати йому шию, согрішить козак, теж саме йому учинити“. І ця рівність супроти символу Держави, супроти особи Монарха, робить неоднаковий супроти тієї держави лицарський обов'язок шляхти і трудовий обов'язок селянства законним і зрозумілим.

Врешті й сама психологія тієї шляхти під впливом нового українського державного ладу радикально перемінилась. Вона почуває тепер над собою авторитет міцної верховної влади. Вона повернула до своєї давньої аристократичної земельної традиції і володіння землею знов стало на неї накладати моральний обов'язок, що впливав з тієї традиції. Службою в Війську Запорозьким наново зв'язана з рідною своєю країною, вона поводить не так, як поводитись розгнуждана,

позабавлена зверхніх законних обмежень і внутрішнього морального аристократичного примусу, стара паразитарна й колонізаторська шляхецько-магпацька олігархія. „Тихо скромно і ласкаво, наче чирякові догоджаючи, з підданими своїми поступають“ — так із великим здивованям характеризує поведження шляхти, „що — по його словам — у Хмельницького в Україну впрошувалась“, ворожий до України і до цієї шляхти польський мемуарист Еміоловський. ¹⁸³)

Високий мур недовіри, зненависти і взаємного нерозуміння, який поставила була на Україні між шляхтою і селянством стара здегенерована польська шляхецька держава, упав з хвилиною зформування нової держави української, не на старім фундаменті шляхецьким, а на новім фундаменті Війська Запорозького побудованої. Не шляхта тепер творить державний, лицарський, аристократичний стан, а творить його Військо Запорозьке, що десятками тисяч власне з народньої маси виросло. Обєднання в цій новій аристократії національній, старій аристократичної шляхецької верстви і тих нових аристократичних сил, що маса народня із себе на поверхню життя виділяє, творить нову відроджену націю українську, дає той міжкласовий цемент спільности і родства, без якого само існування нації неможливе. Все що єсть лицарського в селянстві, все що вміє жертвувати життям і не боїться тягостей „постійного на услугах воєнних перебування“, пишеться в козаки і на отій службі, як рівні з рівними, зі старим дідичним лицарством шляхецьким зустрічається, переймаючи його старі традиції, його звичаї і культуру. А ті, що волять спокійну працю біля землі і тягостей воєнних не несуть, не почувують себе своїми трудовими повинностями покривдженими і ображеними, бо доступ до аристократії, до Війська Запорозького, в дійсности підчас війни ні для кого не обмежений і тільки по скінченю війни реєстри військові дуже щільно й акуратно замикаються.

Крім того Військо Запорозьке своєю шаблею і своєю державною політикою нові широкі простори земельні для України придбало. „Дикі Поля“ січові і татарські одсуваються далі на південь. На сході стає доступною для української людности майже незаселена слобожанщина. Відкриваються нові простори для колонізації української і розворушена революцією, як у тих бджіл перед вироєм, енергія фізична народніх мас має змогу розкинутись у ширину на нові, нерозорані землі,

так само, як їх моральна енергія має змогу рости безупинно в гору, в ряди аристократичного, оточеного загальною пошаною запорожського лицарства. Через це все й не було селянських повстаннь проти влади Війська Запорозького за панування його самодержавного Гетьмана Богдана Хмельницького.

Але крім хліборобських селянських мас єсть на Україні ще Січовий Низ, єсть нехліборобське ухадницьке, общинницьке козацтво, що не то хліборобських повинностей, але взагалі ніякого поділу землі, ніякого заорювання степу не хоче знати. І хоч Гетьман прибрав низове козацтво міцно до рук, але кому-ж, як не йому краще знати, яка страшна деструктивна для хліборобської цивілізації сила таїться в цих степах українських, як „плодна єсть мати козацькая і як міцна єсть своїми помочними потугами чернь дніпровая“.¹⁸³) Дразнити цю руйницьку силу небезвечно. І той, хто її за свій хутір проти Річпосполитої було підняв, а тепер, поваливши Річпосполиту, знов у свому хуторі осів, знає, що її треба взяти в береги. Він усе зробить для того, щоб два потоки — один із Заходу: цивілізації плуга, другий зі Сходу: оборони неподіленого степу — які в бурхливім виру українським зустрічаються, цих берегів держави української не прорвали...

На західній цивілізації плуга буде Гетьман будучину України. Забезпечення в Умові Переяславській прав дрібної приватної земельної власности козацької, це перша і головна перемога його політики. Друга — це ота окрема „жалованная“ грамота царська для шляхти, що шляхті українській — а під тим треба розуміти всіх, хто по шляхецькому праву. землю володіє —¹⁸⁴) це право шляхецьке на повне приватне й дідичне землеволодіння заховує. Затверджені також тою грамотою окремі шляхецькі суди, ґродські і земські, тоб-то окремі цивільні закони і цивільне судівництво, власне до права приватної земельної власности пристосовані.

Старе звичаєве право козацьке лягло в основу нового українського права публічного — державного і карного, якому і вся шляхта підлягає, бо вона „служити у Війську Запорозьким“ має обовязок.¹⁸⁵) Але це старе звичаєве право козацьке не знало приватної земельної власности й тому не встигло ще виробити відповідних цивільних законів. І Гетьман розуміє, що коли не забезпечити стихійному процесові поділу землі на Україні законних україн-

ських норм, то він приведе до руїни української держави. Він штовхне всіх старих і нових властителів землі або в обійми Москви за жалуваними грамотами царськими, або-ж, що правдоподібно, потягне їх за нобілітаціями шляхецькими назад у Польщу. Польща саме тепер, по Переяславській Умові, таких нобілітацій — які єсть нічим иншим, як тільки узаконеним переходом на повне приватне шляхецьке володіння землею — цілі тисячі, і то кожного року нові, козацтву обіцює і таким чином його до повороту назад в Річпосполиту спокушає.

В формі окремого шляхецького цивільного права і цивільного судівництва, що під впливом західного римського права виробились — була сотворена українська законна підстава для приватного володіння землею. І це була та перемога політики Великого Гетьмана, що всі руїни і бурі українські переживе. Вона зараз по смерті Хмельницького уведе в пакти гадяцькі жадання, аби „шляхта вся і козаки трьох воеводств: київського, чернігівського, брацлавського — в Київі всі суди і справи іміди отпра-вовати, не їздячи до Люблина (де був головний трибунал цих земель), ані теж до Варшави на сейм“.¹³⁹) Вона, оце окреме право цивільне українське сотворивши, тільки одно це право від усіх обмежень московських оборонить. Вона врешті за сотню літ пізніше, в формі окремого „малоросійського“ законодавства, власне на тім старім шляхецькім праві цивільнім побудованого, себе закріпить і, давши правну підставу існування мільонам українських землевласників, дасть народові українському ту єдину силу, об яку всі наскоки азійських кочових орд і всі підбої Заходу розбилися і розбиваються

Це окреме, шляхецьке, а разом із тим своє власне українське цивільне судівництво обіймає за Гетьмана Хмельницького ті маєтки, що належать до старої шляхти, церков та монастирів, і поширюється воно зараз-же на ті володіння „городового“, переважно правобічного й північно-українського козацтва, що на шляхецьке право приватне цілими масами власне за часів Хмельницького переходить. Але поза тими приватно-власницькими землями в лісовій півночі і в Україні правобічній єсть велічезні простори давніх володінь магнацьких ва стеновім півдні і в Україні лівобічній. До тих земель претендує їх споконвічний дідич і заразом праотець Війська Запорозького: низове,

січове козацтво. Воно споконвіку на цих землях свої уходи має і ними по спільному, общинному праву всім Кошем Запорозьським володіє. Йому байдуже, що там, на городовій Україні, його козацькі парости, під старою назвою Війська Запорозького,¹³⁷⁾ землю між собою ділять, шляхту земельну і городове міщанство до себе приймають, що забувають вони про давні звичаї вільного уходницького життя і до старости літ своїх на Запоріжжя навіть не заглядають. Але цих земель, що поблизу Січи лежать, тих уходів, які ще йому залишились, воно тим новаторам, тим одступникам од старого козацького закону, під плуг і під хуторі нізащо в світі не віддасть. Гетьман Богдан Хмельницький, хоч сам старий реєстровик і хutorянин, знає ці предківські общинні козацькі звичаї і знає, що касувати їх зразу не тільки неможливо, але й небезпечно.

Тому він на території, до якої старе Запоріжжя свої споконвічні права заявляє (січовий Низ і сусідні землі: сучасна південна Київщина та більша частина Полтавщини), шляхецькому праву володіння землею ширитись не дозволяє. Тільки козакі можуть там свою власну землю „для прожитку“ мати. Першими піонерами приватного землеволодіння на цих общинних землях буде поки-що дрібне козацтво що на шляхецьке право ще не перейшло, але вже з під общинного козацького права вибивається, забезпечуючи собі переяславськими статтями дідичне право землеволодіння. Це ще січовикам сильно очей не муляє, бо й між ними єсть багато таких, що поза уходами, спільними рибними та звіриними гонами, поза Січовим Кошем раді-б десь на узбіччю, в спокійніших краях свою власну пасіку, свій власний зимовищок посідати. Але більшому, старшинському, на шляхецьким праві опертому, приватному землеволодінню вступ на територію старих „вольностей запорозьких“ за Гетьмана Богдана Хмельницького поки-що заборонений.

Характерно, що коли до Чигрипа на службу Війську Запорозьському прибув Юрій Немирч, то Гетьман радо того бажаного гостя, того так освіченого сина України прийнявши, проте маєтків його — що власне на території земель січових, коло Кременчука і Переволочни лежали — йому не віддав. І тоді, коли шляхта правобічна та чернігівська — на підставі даного їм Гетьманом і закріпленого грамотами Переяславської Умови права — в своїх маєтках хозяє; коли так само володіє там спокійно своїми хуторами по праву

шляхецькому городове козацтво, то Немирича, як запротоковували пізніше зі слів представників української „черні“ московські урядовці: „Гетманъ принялъ и давалъ ему скарбъ, а маеностями оуб не владѣлъ“. ¹³⁸) Цікавий приклад нагороди за державну службу „скарбом“ не землею і характерний показчик, як умів Гетьман шанувати ті права та звичаї, що хоч і пережиті, хоч засуджені на смерть, повинні були не в кривавій руйнуючій боротьбі (як це потім у нас сталося), а поволі, в дорозі еволюції завмірати.

І тому між иншим, коли по Переяславській Умові хитрі московські бояре пропонують Виговським царські надання маєтків власне на тій січовій общинній території, то ці не менше хитрі українські юристи у відповідь заявляють, що вони раді-б дізнати царської милости в формі маєтків, але тільки не на Україні, а в „литовських краях“, бо в Війську Запорозькiм їм „владѣть ничѣмъ нельзя“. ¹³⁹) І дійсно вся привагна — шляхецька і городова козацька — земельна власність знаходиться вже в посіданню у своїх властителів (в тiм числі мали свій родовий Гоголів і Виговські), а вся решта земель по волі гетьманській зберігається в спільному ще не поділеному „військовому“ користуванню. „Которые напередъ сего въ той всей Украинѣ были города и мѣста королевскіе и кляшторскіе (церкви католицької) и панскіе (магнацькі, не шляхецькі), тѣми всѣми нынѣ владѣеть и доходы собираеть на себя Гетманъ и всё Войско Запорозжское“ ¹⁴⁰) — в той спосіб бояре московські описували порядки, що на тих спільних, ще не поділених землях панували. Як бачимо Москва вже тоді дуже пильно й дуже уважно, наче щупальцями якогось поліпа, досліджувала чужі для неї і дивні відносини в багатій хліборобській Україні . . .

Але поруч Виговських, що мають свій Гоголів, і поруч такої-ж як вони старшини козацької з посеред покозаченої земельної шляхти та старого родовитого землевласницького городового козацтва, яким зрештою байдуже, що їм на спільних військових землях нічим володіти не вільно, появилася вже тепер ціла маса нової старшини безземельної. Ця безземельна старшина власне з поміж низового козацтва, з поміж мас народніх на верх вибилася і в ряди старої української аристократії увійшла. Звідки-ж для неї взяти оту землю „на прожиток“? Звідки буде Гетьман надавати їй маєтки, якими вона по прикладу своїх земельних товаришів так само володіти хоче і які — при виконуванню полковничих, сотницьких, писарських, судейських і т. и.

обов'язків — дійсно для неї необхідні? Ці маєтки можуть наділятися тільки з того неподіленого земельного запасу, що ним спільно Гетьман і все Військо Запорозьке володіють. Та в який спосіб ці маєтки надавати? Як цю неподілену землю ділити, коли тільки на одну згадку про те, що на старих „вольностях запорожських“ має бути землевласницьке шляхецьке право заведене, буриться й грізно гуде все січове запорожське брацтво.

„На писаря и на судей войсковыхъ: на 2 человекъ — и на всякого полковника и на асаудовъ войсковыхъ и полковныхъ, чтобъ по мельницѣ было для прокормленія, что расходъ имѣють великой“ — читаємо ми в Переяславських статях. Крім того Гетьману „на булаву“ potwierджено одночасно особною царською грамотою давнє чигринське староство. Оці — млини а при млині згодом і земля і піддані, щоб ту землю обробляли, — це і єсть та нова форма землеволодіння, що заводитьься на спільних козацьких землях за Гетьмана Богдана Хмельницького. ^{140*)} Це ще не єсть землеволодіння приватне, воно ще не зв'язане з родом, з дідичним правом шляхецьким, а зв'язане зі службою, з особою, з рангою. В тім воно наближається до сумежного, східного землеволодіння московського, з тою кардинальною різницею, що там спільна земля — це земля царська, а тут — військова. Там роздає її Царь своїм слугам, тут буде її роздавати наказами свого Гетьмана запорожське брацтво лицарське своїм-же братам лицарям. І буде воно роздавати землю українську не за службу Цареві чи Гетьманові, а за службу всьому Війську Запорозьському, за службу цілій Землі, цілій Нації.

Знов таки в західно-європейському характері українського лицарства захована була небезпека для прийнятої їм, на цих спільних військових землях, східної форми землеволодіння: для установи неродових, неділичних маєтностей рангових. Бо володіння землею може носити характер часовий, не традиційний, з кожноразовим способом правління державою, а не з органічним життям нації зв'язаний, тільки тоді, коли земля дається за службу, залежну від понаднаціональної волі кожноразового правителя держави, залежну від примхи царської („тотъ только у меня вельможа, на кого я гляжу, и до тѣхъ поръ, пока я гляжу“ — казав наприклад Царь Павѣл Петрович). Але як земля дається за службу „Війську Запорозьському“, за службу гро-

маді, одно слово за службу сталому і традиційному, родовому і дідичному колективові: нації — то тим самим вона має нахил перейти у володіння так само стале, так само традиційне дідичне, тоб-то в володіння родові і аристократичне. І дійсно це сталося пізніше зо всіма українськими ранговими маєтками на території Гетьманщини. Всі вони згодом перейшли на дідичне, родове право шляхецьке. І таким чином українська земля не була там роздана московським боярам за царську службу і за ранги, а залишилась у родовім володінню нащадків старшини козацької, у володінню української нації.

Натомість спільні землі Січи Запорозької всі опинились згодом у чужинецьких руках. Січ Запорозька родового шляхецького земельного права Гетьманщини допустити до себе не схотіла й через те по смерті Хмельницького руйниціку внутрішню війну почала. Знесливши сотворену Богданом Хмельницьким Гетьманську Україну, вона сама війну в кінці програла, крок за кроком, все далі в степи перед цивілізацією плуга, перед тією Великого Гетьмана одступаючи.

По упадку гетьманства і скасуванню російським урядом Січи, послідні її обцинні „нічві“ „вольности запорозьські“ були роздані за вірну царську службу тим, хто Січ зруйнувати допоміг. Січовики, не звязані із землею тисячними нитками приватної, індивідуальної власности, були виселені в над рідного Дніпра. І не сотворивши у себе законної підстави для дідичного, родового володіння землею, вони не тільки не одіичили предківської, національної землі, але навіть, не зважаючи на свій героїзм і завзяту боротьбу за свої вольности, самого поняття нації витворити у себе не змогли. Нація українська почала відроджуватись не поміж січовиками, а там, де рукою Великого Гетьмана були заложеші фундаменти національної культури, там, де з родовим, дідичним і традиційним володінням землею збереглась і родова, від предків одіичена, традиція національна . . .

Поки що, за Гетьмана Хмельницького, наші степові обцинники цієї сумної будуччини розуміється не передбачають і годяться тільки на оту компромісову між Сходом і Заходом — між шляхецьким землеволодінням родовім і січовим володінням обцинним — форму землеволодіння часового: на маєтности службові й рангові. „Коли хто по милости Військовій знаходиться в старшині генеральній, такому можна й підданих мати, нікому не досадно, так і при небіжчику Хмельницькому

було“ — писав у 1692 р. до Гетьмана Івана Мазепи січовий опозиціоніст і революціонер кошовий Гусак, часи Гетьмана Хмельницького згадуючи і висловлюючи ту повагу, якою на Січі було оточене імя Гетьмана, що один тільки зумів Січ приборкати і своєю мудрою політикою та твердою рукою її деструктивний і руйніницький вплив угамувати. ¹⁴¹⁾

Два світи зустрілись на Україні; дві відмінні культури і два інші протилежні закони. Але взяті за Гетьмана Богдана в міцні карби української держави, вони взаємно себе запліднюють і родять ті нові форми людського життя, що своєю оригінальністю і своєрідністю надають окремий, індивідуальний, — ріжний від Москви і від Польщі — характер відродженій Українській Нації. Запозичивши від Сходу міцну, державну, абсолютистичну форму правління і прицепивши її на ґрунт, вироблений під впливом індивідуалістичної, свободолобивої, аристократичної культури Заходу, Гетьман Хмельницький зумів боротьбу між Сходом і Заходом на території українській асимілювати й унешкодливити. „А нам — пишуть у своїй чолобитній до Царя вище згадані послы українські Зарудний і Тетеря — хай буде вільно або в реєстрі Війська Запорозького бути і в Війском службу віддавати, або під присудом Гроду і земства воеводства київського будучи, службу таку, як земляне і шляхта київська одправувати і нарівні з ними тим самим правом (шляхецьким), згідно з потвердженими Його Царським Величеством привілеями, судитися“. ¹⁴²⁾

Оце „або, або“ в такій компромісовій згідливій формі можливе тільки тепер під міцною самодержавною владою козацького Гетьмана. Бо доки існує ця міцна українська влада, доки в особі єдиновладного Гетьмана існує персоніфікація Української Держави і Української Нації, доти служба чи по обциницькому закону січовому, чи по індивідуальному закону шляхецькому — чи в реєстрі військовому, чи в присуді воеводському — єсть службою Українській Нації і Українській Державі. І тому боротьба між цими двома законами не прибірає за Гетьмана Богдана таких гострих деструктивних форм, які прибере вона пізніше підчас Руїни. Тепер це внутрішня українська справа: по якому закону, схільному чи західньому, мають жити і судитись усі, однаково від Гетьмана залежні, українські стани. І це внутрішня українська справа, який з цих законів у кінці кінців на Україні перемаже. Але коли пізніше в законі східнім вважеться панування

Москви, а з західнім панування Польщи, то Україна згине, і це „або, або“ між Заходом і Сходом, позбавлене зверхньої української влади і поваги, розсадить Україну на ворожі, чужі і взаємно себе не розуміючі частини.

Крім шляхецького права західнього і права січового східнього, так само україніається під присудом нового українського Війська Запорозького за Гетьмана Богдана право міщансько „магдебургське“. „А быти-бъ урядникамъ въ городѣхъ: войтамъ, бурмистрамъ, райцамъ и лавникамъ“ — кажуть ці самі переяславські статті. Але й ці окремі мійські уряди не творять ще за Богдана Хмельницького держави в державі. І вони, так само як шляхта, як козацтво, як духовенство, від самодержавного присуду гетьманського, від міцної влади українського Війська Запорозького залежать. Навіть у Києві, де за згодою Гетьмана сидить царський воевода, роля його, як уже вище було сказано, чисто репрезентативна, призначена для закордону, щоб чужим державам незалежність України від Річпосполитої показати. До справ внутрішніх українських, до міщанства київського наприклад, він ніяк доступитись не може. „Которые де (із міщан київських) было хотѣли ѣхать къ Тебѣ, Великому Государю, челомъ ударить, а безъ Гетманского велѣнія ѣхать не смѣютъ“ — скаржився він у своїх рапортах до Царя.¹⁴³)

Бо ці міщане знають, що їх чекає за непослух владі українській, владі Гетманській. Так само знали це й ті нікчемненькі одиниці з посеред шляхти, що вже тоді задніми дверима, підчас переяславських пактів, до воеводи московського Бутурліна бігали і грамоти собі у Царя випрошували, але одночасно „горячо челомъ били, чтобъ Гетману про то не сказывать“. ¹⁴⁴) Знали це й низові січовики, які за Гетьмана Хмельницького прав на верховодство Україною „привлащити собі не дерзали“. Знала це й городова старшина козацька, яка польських агентів, що її привілеї на шляхецтво „з віконцями“ (пусте місце, де вписувалось імя козака, скаптованого таким привілеєм для Польщи) привозили, тут-же на очах у Гетьмана — як Смяровського наприклад — шаблями своїми рубала.¹⁴⁵) Знало це врешті й духовенство, яке без відома Гетьмана з чужими урядами зноситись не сміло і своєю великою повагою його самодержавну владу укріпило. „В супереч Гетьманові говорить ми не важились, а хто й сказав, той живий не був“ — такою була за Богдана Хмельницького ота гетьманська, українська влада.

Союз українського Гетьмана в Московю не означає тоді політичної залежності України від Московщини. Культурна і соціальна близькість України до Польщі не пхає Гетьмана в обійми польської Річносполитої. І в той спосіб, не в боротьбі Московщини із Польщею на українській території — боротьбі, що пізніше, підчас Руїни, Україну розвалила — а в сполученю східних і західних цивілізаційних впливів у міцній, так від Москви як і від Польщі незалежній Українській Державі, формувалась і дійсно відроджувалась за Великого Гетьмана Богдана велика Українська Нація.

Тільки повна пізніша денационалізація, повне здеклясування і відірваність від реального життя всієї грамотної, думачої частини української нації, тільки повне знищення нашої національної аристократії Війська Запорозького, а разом з нею знищення і самої нації — стали причинами того факту, що історична роля Гетьмана Богдана Хмельницького тепер у нас неznана й призабута. Ми забули вже, що в нації нашої вийшов один з найбільш геніяльних державних мужів Східної Європи, який для України зробив більше, ніж слушно прозваний „Великим“ Петро зробив у пятьдесят літ пізніше для Московщини. Бо Петро Великий тільки реформував готову вже державу, тільки європеїзував готовий татарський державний поміст, який покривав пасивне, стояче й омертвіле в своєму поневоленню московське море. А Богдан Хмельницький творив нову європейську державу і відбудовував націю серед гуркоту падаючих румовищ старої, ним же розваленої Річносполитої. Він усував ті румовища й одночасно укріплював західню культуру на Україні в обличчю постійної татарської й московської небезпеки зі Сходу — і серед української громади, яка вся від верху до низу носила шаблі при боці, яку ділили глибокі різниці протилежних цивілізаційних впливів і яка кожної хвилини готова була кинутись до оружно́ї боротьби сама поміж собою.

Як не європеїзувати Московщину — вона Московщиною й останется. А тут на Україні — на пограничю двох культур — європеїзація все могла перейти в польщину, а боротьба з польщиною все могла довести до московщини. І коли ми ще й досі живемо надоруйнованими останками Хмельниччини — нічого до них за той для нас, як слушно його Драгоманов називає, „пропащий час“ не додавши — то це може доказ не так дрібно́ти пізніших українських поколінь, як

геніяльності й величі Того, до кого й досі на протязі двох із половиною століть ніхто на Україні не доріс.

Хмельницького розуміли у нас доти, доки жива ще була сотворена ним козацька державна аристократія. Розуміли його наші козацькі літописці, мемуаристи, історики. „Отчество над вся паче возлюбивий — і его ради нивочто вмінивий — роскоши, покой, корпести, інтрати і всі привати“ — так наприклад характеризувала його „драма, на незабвенную толіких його щедрот память репрезентованная в школах київських 1728 літа“.

Для сучасних українських поколінь він став далеким і чужим; став якимось театральним „батьком козацьким“, який од інших таких же „батьків“ різниться тільки тим, що ті волили під царя турецького, або короля польського, а він волив під царя московського, православного. На сором нам тепер нашого Величтя краще від нас розуміють чужинці.

„Чужоземці — пише сучасний польський історик Кубаля — порівнювали Хмельницького з Кромвелем. Таке порівняння приходило само собою тоді, коли цих двох людей звертало па себе всю увагу Заходу і Сходу Європи. Проте Хмельницький мав багато трудніше завдання. Простір його влади мав скрізь одверті межі. Не розпоряджав він, як Кромвель, вишколеною інтелігентною верствою і засобами старої, могутньої держави. Військовість, фінанси, публічне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все це треба було сотворити, все це лежало на його голові. Він мусів добирати й поучати людей, заглядати в найменші подробиці. І коли його військо не вмірало з голоду, коли він мав зброю, гармати, амуніцію, добрих шпигів і зручних агентів, коли йому ніколи не забракувало грошей, то це його особиста заслуга, якої йому можна позаздрити і то не тільки у нас, в Польщі. Була це людина, з якого боку на неї не дивитись, надзвичайна. Він до такої міри переростав людей високо талановитих, що сягав до меж неувловних. Можна-б сказати про нього, що він народився володарем: умів скривати свої наміри, в рішучих хвиликах не вагався — скрізь могутня воля й залізна рука.“¹⁴⁶)

Це розуміється тільки нарис, але більшого від чужих трудно вимагати. Повну характеристику особи Богдана Хмельницького і повний образ його великого діла зможе дати тільки сама українська нація. Але це зробить тільки те українське покоління, яке на Богданів шлях,

на шлях визволення всієї нації української і збудування власної держави поверне. Тільки таке українське покоління зможе оцінити діло Великого Гетьмана, для якого це діло стане його власним, рідним йому, а через те й зрозумілим ділом . . .

Тут — вертаючи до теми моєї студії — зазначую для тої майбутньої характеристики Богдана Хмельницького тільки одну її дуже важну рису. В цих моїх коротких замітках хочу підкреслити його ґеніяльне уміння добирати собі помішників, хочу дослідити методи його національної політики і з'ясувати його ролю, як провідника, учителя та творця нової української державної аристократії. Це одна з найменше досі досліджених, а разом із тим одна з найважливіших сторін його діяльності.

Пригадаймо собі ще раз, що перед повстанням 1648 року нація українська була вже у великій мірі в своїх верхах зденаціоналізована. До того та горстка аристократії, яка заховала національну свідомість, була, витвореними життям у чужій польській державі, глибокими соціальними противенствами між собою поділена й собі взаємно ворожа. Шляхтич, козак реєстровик, низовий „виписчик“, міщанин, священник — все це були в польській Річсполитій тільки розбиті, розпоршені, органічно між собою не зв'язані обломки української нації. Сотворити з цих обломків нову, одним духом національним споєну, міцну українську аристократичну верству — це було завдання, без виконання якого не тільки існування козацької держави, але й існування самої нації української не було можливе.

Один із приятелів української козаччини, а zarazом глибокий знавець її внутрішнього життя, Князь семигородський, Бетлен Ґабор, бажаючи використати козацьку силу для своїх намірів зайняти польський престол та роздумуючи над слабими сторонами своїх майбутніх козацьких союзників, прийшов ще в р. 1628 до таких висновків. „Що до народу козацького — пояснював він тоді шведському послові Страсбургерові — то знаний єсть погляд Замойського, який предсказував, що ця зґрая затопить колись Польщу, як що тільки знайде вона для своїх змагань розумного та шляхотного вождя і ініціатора . . . Багато розважних і визначних людей обмірковували питання, чи не може вапорожський народ, доведений до крайнього одчаю постійними утисками, що по послідніх козацьких заворушеннях запанували, одділитись від Польщи, визнати протекторат

сусідніх володарів, збудувати окрему Річпосполиту, підпорядкувати себе точно означеним законам і управлятись новою владою. Де хто думав, що з тим розпущеним і не визнаючим ніякого права народом нічого певного вирішити і постановити не можна; що всі спроби переговорів до нічого тривкого не доводять; що треба берегтись і уникати цієї юрби і цієї многоголової, бурхливої та безладної гидри, яка часго кидається в різні боки. Вона ненавидить рабство, але не вмів користуватись волею. Вона заплямувала себе нечислими злочиннями, звикла жити грабіжем і злочином; вона не здатна до вірності і сталости і все кермується в один і той же час то страхом то зненавистю. Знов інші, навпаки, думають, що нарід запорожців це нарід знаменитий по своїй походженю і по своїм предкам; що навіть у теперішнім століттю він дав докази великих чеснот; в найтяжчі для Річпосполитої години він завжди вірно помагав їй проти Московитян, Турків, Татарів і скрізь перший видержував найлютіші наскоки ворогів. Тому не тільки треба використати сучасну нагоду але й у будучині притягнути до спільного діла (тут Бетлен мав на думці антикатолицьку, антиавстрійську і антипольську лігу протестантських держав, в справі якої й приїхав до нього посол шведський) так видатних і хоробрих лицарів . . . Двадцятилітній гнет і послідня різня Конєцпольського (мова йде про куруковський погром) розлютували козаків до краю. Тому саме тепер треба-б ужити всіх засобів, щоб козаки повстали проти Польщі при співучасті сусідів і під проводом якого небудь значного й видатного вождя та дали тим доказ, що не счеало їх мужне рішення добитись волі, або загинути. Але-ж більшість козаків низького походження, привичаена до своєвільства, позбавлена військової дисципліни, сильна тілом, але тупа розумом. Тому перш за все треба зайнятись улучшенням їхнього безладного побуту, треба цей їхній побут і форму правління перемінити так, щоб ці неuki научились слухатись кращих людей та признавати на війні і в мирі тверді закони і засади. Тільки-ж прихилити всі ці грубі й уперті душі до послуху і під провід більше розумних людей — це діло непомірно важке . . .“¹²⁷)

Одкладаючи набік надто несправедливу гострість виразів і жовчність цього старого, розумного й досвідченого державного мужа треба признати, що його характеристика внайшла собі повне під-

твердження в фактах. По смерті Бетлен Ґабора, в двадцять літ по тому, як були сказані ним наведені вище слова, український народ зумів добитись волі. Але це сталося тільки тоді, коли він знайшов для своїх змагань великого й розумного вождя. І тільки тоді, коли цей одинокий Великий Вождь зумів знайти та вибрати найкращих людей і до послуху цим людям усю націю українську прихилити. Тільки одному Богдану Хмельницькому вдалось виконати це непомірно важке діло, яке для стороннього, але дуже пильного та уважного глядача здавалось майже нездійснимим, а без виконання якого „нарід козацький“, на думку того глядача, мусів лишитись нездатною до організованого життя, невідповідальною і необчислимою в своїх поступках „юрбою і зграєю . . .“

Крім загальної національно-політичної лінії і певної сталої політичної тактики, величезну ролю при твореню нової української аристократичної верстви відіграв особистий вплив і особистий приклад самого Гетьмана. В особистім життю незвичайно скромний (єдиною його роскошю, як кажуть сучасники, була ще рідка тоді у нас кава, бо вживання трунків, що так часто закидають Богданові, було загальним звичаєм козацьким, якого мусів в певних випадках придержуватись і Гетьман, без шкоди зрештою для державних справ), для всіх доступний і в поведженню привітний, Богдан Хмельницький уміє прищепити потребу цієї скромности новій українській аристократії. Він знає, що роскоші й пиха довели польську аристократію до пілявецького погрому, і пам'ятає, що „непомірна — вживаючи вислову того самого Бетлена Ґабора — жадність козацька“ — була головною причиною всіх попередніх українських невдач. Дисциплінований, уміючий, коли треба, поступитись і слухатись сам, він так само вимагав від своїх помішників дисциплінованости й послуху. За всяке „брикання“ він карав винних без милосердя, бо знав що брикання аристократії не буде держав а навпаки старі й міцні держави руйнує. І, що найважливіше, він свою безмежну, фанатичну відданість державній українській ідеї вміє передати цілому своєму оточенню, цілій, ним вихованій, українській аристократичній верстві. Бо коли весь довгий період нашої історії, що настав по смерті Богдана, слушно прозвано „Руїною“, то пам'ятаймо, що руйнувалось сотні літ тільки те, що він на протязі десятих літ збудував. Бо перед ним так само була руїна: шість тисяч розбитого козацтва; папіврозвалений київський Софійський собор, святиня

української нації, в якому коні жовнірські стояли; дрібна горстка фанатично своїй завмираючій нації відданої шляхти, духовенства, міщанства, і сліпа потенціальна народня енергія, з якою ніхто перед ним і ніхто по нім ради собі дати не міг . . .

По силі національної інтелігенції і національної інтуїції ніхто з ним зрівнятись не може. Ніхто так тонко й чутко як він не розумів усеї складної, різними чужими впливами покаліченої і неволею та бездержавністю адеморалізованої української національної душі. Він єдиний уміє знайти її й у напівдикого степового січовика, й у забитого неволею селянина, і у помосковленого лівобічного „сіверського“ боярина, і у спольщеного правобічного „руського“ шляхтича, і у захопленого схолястичними релігійними спорами інтелігента та духовника, і у відданого крамарству міщанина, і у зденационалізованого інтернаціональною культурою пана. Нема в ньому тієї пізніше поширеної у нас обмежености і заскорузлости, яка вовком на земляка з чужого села, де свита не такого самого покрою, дивиться і в ньому „Ляха“, чи „Москаля“, одно слово якогось чужинця й ворога підозріває. Він усіх уміє притягнути до державної й національної роботи. У всіх він гуміє искорку хочби полусвідомости національної знайти і у такий її вогонь розпалити, який їх усіх в одно тіло національне перетопить, старі розеднуючі перегородки поपालить і на жертви для України поведе . . .

Ми вже знаємо соціальний підклад, на якому виростала нова українська аристократія. І пізнали ми в загальних рисах ті методи, яких Гетьман для прискореня того! складного і многоважного процесу вживав. Тепер придивімся до самих людей, киньмо побіжно оком на славне покоління вихованих Великим Гетьманом „Хмельничан“, гляньмо хоч на верхи того покоління, на найближче оточеня й найближчих помішників Богдана Хмельницького — памятаючи, що в тодішній Україні, будованій ним на європейським аристократичнім принципі, ці верхи надають тон політичному і культурному життю цілої нації. Це не правлячі на благо народа баскаки, перед якими народ у великім страху на всі боки розбігається, у свої прадідівські нори ховаючись, а це найкращі з поміж лицарів Війська Запорозького, до яких усе це Військо а за ним і весь народ український, що в те Військо найкращих синів своїх посилає — до гори, до вищих форм людської культури й людської вартости підіймається . . .¹⁴⁸⁾

Зовсім природно, що в самім початку повстання перевагу серед нової старшини української має старе реєстрове й січове козацтво. На його території почалось повстання і воно, до цього діла навикле, зразу-ж йому надало провід і перші організаційні форми. Ось наприклад серед тих перших провідників старий реєстровик, на початку повстання осавула військовий, потім полковник кропивянський, Филон Джеджалій, який прибувши у початку 1649 р. до Переяслава польським послан, висловлюючи свої козацькі погляди, на підцитку по козацькому звичаю, заявляє: „Король як Король, але ви, королевята і князі броїте много, та й наброїлисьте. І ти, Кисілю, кість од костей наших, одщепивесься від нас та пристаеш з Ляхами!“ Два рази конкурент Хмельницького до булави — раз у самім зародку повстання, коли послані проти Хмельницького реєстрові, свою старшину скинувши, його за старшого обрали, другий раз під Берестечком обраний на місце взятого Татарами в полон Гетьмана — обидва рази зумів він свою амбіцію побороти й у дорозі Гетьманові не ставати. І далі такі-ж як і він реєстровики, перші переможці в повстанні, здобивці Кайдака: Іван Вовченко, ще старий товариш Хмельницького по посольству до Короля в 1638 році і другий такий же його товариш по посольству з р. 1646-го, Максим Несторенко. Пізніше в 1650 р. вони обидва разом з Креховецьким від імени Гетьмана новосписані реєстри козацькі до Короля в Варшаву возили. Третій здобинець Кайдака — Прокіп Шумейко, полковник ніжинський, людина до Гетьмана дуже близька. Марко Топіга, „козак старинний“, полковник черкаський. Згаданий вже вище старий Бурлай, полковник гадацький, що пізніше в характері козацького „військового“ контролю поїде в р. 1653 зі шляхтичем Мужилівським у далеке й небезпечне посольство до Швеції. І так само згаданий вже мною завятий запорожець, тепер полковник чигринський, Федір Вишняк-Якубович старший посол Гетьмана ще до Короля Володислава в самім початку повстання, разом з такими-ж як і він січовими козаками: Григором Болдартом і Лукьяном Мозирю, тепер полковником курським.

Ці козаки старинні в початку повстання займають переважно всі вищі військові уряди. По смерті Топіги полковництво черкаське одержує Ясько Воронченко. Полковником канівським а zarazом гетьманським послом до Хапа в 1654 р. єсть Семен Савич. Іван

Шангірей, перед Мозирою полковник корсунський і Баран-Худий, після Воронченка полковник черкаський. Іван Чорнота обозний, приятель Гетьмана, сторонник радикальної політики супроти Річпосполитої, якого „суворим тираном“ звуть за це польські дипломати, а zarazом на стільки Гетьманові вірний і серед козацтва популярний, що йому власне доручає Хмельницький в кіпці 1649 р. дражливу справу списання, обмеженого Річпосполитого до 40 тисяч, козацького реєстру. І такий самий старий друг Гетьмана, господар гетьманський, а zarazом отаман чигринський, Лаврин Капуста, якого Гетьман у такій трудній місії, як посольство до турецького Султана, в Марті 1657 р. посилає. „Людина великих чеснот“ — по характеристиці не тільки Виговського, але й цілої козащини — Тиміш Носач, з початку полковник прилуцький, потім обозний генеральний. І родич Гетьмана, брат його послідньої жінки, багатючий козак Яким Сомко, полковник переяславський, убитий пізніше козацькою черню на ніжинській раді козацькій в 1663 р. І ще багатший від нього представник старого реєстрового великоземельного козацького роду, сусіда Гетьмана, Іван Волевач, посол до Господаря волоського, пізніший обозний генеральний. Врешті перші емісари гетьманські в дальші некозацькі „руські“ землі Річпосполитої, як наприклад запорожець Поддубський, якого під Бобруйськом в початку 1649 р. шіймано, на палю посажено і він, „щість годин на ньому живим будучи“ одного тільки перед смертю попросив, щоб йому у всі дзвони в Бобруйську, як він буде умірати, задзвонили. Туди-ж на північ посланий, і в Червні 1649 р. під Жагалею убитий, полковник наказний канівський, Ілля Голота і брат його Григор, що полковництво по смерті брата перейняв, та й багато інших, яких тут усіх перечисляти нема й місця й потреби.

Але поруч зі старим реєстровим і січовим козацтвом зразу-ж у самим початку повстання починає вибиватись на його чоло инша група. Вже зараз по втечі Хмельницького на Низ і під час його перебування на Січі від грудня 1647 року, коли він мусів переховуватись там від помсти Чаплінського та його могутнього патрона магната, хорунжого коронного Конецпольського, до нього „въ лукоморье — пише в своїх рапортах московський посол Кунаков — учали прїѣзжать Черкасы многіе, и шляхта, и вольные люди.“¹⁴⁸) В порозумінню з ними Хмельницький заключив у Марті 1648 р.

союз із Татарамі і повстання проти Річпосполитої стало вирішеним ділом.

Для старинного козацтва це було діло звичайне. Ще одна спроба помірятись силами з Річпосполитою, звичайний похід козацький „на волость“. І воно ставиться до цього діла спокійно, обчисляє свою „гармату“, оцінює ворожі сили польські, одно слово робить своє козацьке діло так, як його личить робити тому, для кого це діло єсть звичайним „рукомеслом військовим“. І навіть перші надзвичайні перемоги не виводять того козацтва з його філософічної рівноваги. „Бути нам на морі цього літа, або воюючи Турків, або на службі турецькій“¹⁵⁰⁾ такі розговори веде поміж себе після Жовтих Вод і Корсуня старинна старшина козацька, міркуючи собі, що може вийти з такого небувалого погрому польських військ. І спокійне це старинне козацтво ще й тому, що нічим особливо воно не ризикує. Воно може тільки придбати, а трапити йому нема чого. Більше відобрати від нього, ніж досі відібрано, Річпосполита, навіть у разі нового погрому козащини не може. Чи виграна, чи програна — козак усе козаком останеться, він тут у далекій Україні все у себе вдома — таке панує серед того старинного козацтва загальне й тверде переконання.

Зовсім не таким духом динє инша категорія повстанців, перш за все ота шляхта, що по словам Купакова до Хмельницького на перші звістки про його повстанчі замісли збіраться почала. „Не маючи де справедливости шукати — читаємо в реєстрі кривд козацьких, врученим представникам Річпосполитої в початку повстання — подався Хмельницький на Низ до инших, так само як і він покривджених, яких дуже багато в тих низових країнах і які собі його за вождя обрали.“¹⁵¹⁾ Все це люде перш за все глибоко подразнені, розлютовані. Це збігці зо всіх українських земель Річпосполитої, викинуті зі своїх домів, відірвані від своїх родин, або через переслідуваня релігійно-національні, або, як сам Хмельницький, через боротьбу за своє право, боротьбу соціяльну, якої коріння в самім устрою Річпосполитої лежали. „Людей через унію зі своїх домів і маєтків викинутих, ледве вже Низ і Україна помістити можуть“ — так скаржиться ще в р. 1623 в своїй Суплікації до Сенату Річпосполитої українська шляхта православна. „Єсть сила в Війську Запорозьським таких, котрих предки в церквах так коронних як і литовських лежать, а церкви ті уняти позабірали. Вони, бажаючи, щоби офіру там, по звичаям старої релігії своєї, за

душі тих предків чинили, доти все суплікувати будуть, доки церков тих до рук наших православних не достануть“ — так писав Гетьман до Короля Яна Казіміра в Марті 1650. р.¹⁵²⁾

В дійсности не в просьбах і суплікаціях тепер діло. Цей елемент шляхецький — якого, по словам Гетьмана, „сила єсть у Війську Запорозькїм“, якого кілька тисяч по рапортам Кунакова і по звісткам польським, зразу в самім початку до повстання пристало — доведений до посліднього одчаю, взявся за послідній засіб, за зброю. І зброї цієї він уже не покине доти, доки „церков тих“, доки своїх національних і соціяльних прав він „до рук своїх не дістане“. Повстання проти Річпосполитої це для нього діло незвичайне, це крайній крок, на який рішившись, треба загинути або перемогти. Шляхта, що пішла до козацького повстання, жертвувала всім. Амністія, яку обіцювала Річпосполита тільки тим з посеред неї, хто докаже, що нехотячи, під примусом у Війську Запорозькїм опинився, підкреслювала, що повороту для неї вже немає. І звідси — не кажучи, розуміється, про глибшу національну свідомість і більшу культурність — оця, в порівнанні з настроєм старинного козацтва, більша нервовість, більша енергія, більша політична далекозорість, більший темперамент повстанчої покозаченої шляхти. Звідси та її фанатична завзятість, та її безмежна відданість справі національній, яка кидається в очі тогочасним стороннім глядачам повстання.

„Шляхта паче всѣхъ Богдана Хмельницького къ войнѣ на Польщу наговариваютъ: такіе де намъ поры николи не будетъ; тепер-то де и смиритъ, покамѣста не справились“ — так пише в 1649 р. уважний, пильно українські справи студіюючий московський посол, Кунаков.¹⁵³⁾ Йому вторить, сидючи в Заславлі та важніші українські події нотуючи, багатий Жид український Ганновер. „Багато шляхти польської — пише він у своїх споминах — бачучи, що цей муж Хмель має щасливу руку, заключили з Хмелем союз і ствердили присягою, що вони йому будуть служити вірою й правдою, так як перед тим служили Королеві польському“. І далі, характеризуючи одного з тих шляхтичів писаря військового Івана Виговського, він каже: „Цей писарь був людиною дуже здібною, він внав докладно спосіб воювання війська польського. Це він разом з иншою шляхтою були дорадниками Хмельницького: це вони були дьяволами Хмеля і цькували його на

Польщу, яко бо сказано в Тальмуді: з його самого, з його лісу вийшов топір на його згубу.“¹⁵⁴)

Польські джерела говорять те саме. Наприклад, що в Марті 1651 р. оточені в Винниці повстанці нізащо не хотіли піддатися Полякам, то ці останні обвинувачували в такій завзятості „або ченців, які там пробувають, або шляхту, якої кажуть єсть із ними коло семидесяти осіб.“ Отже нічого дивного, що стереотипне жадання: „шляхту видати, чернь розпустити“ — ставиться козаччині яко умова і повторюється польськими політиками кожний раз, коли Річпосполита з козаччиною помиритись хоче.¹⁵⁵)

Ще більше ненавидить покозачену українську шляхту Москва. Для неї ці традиційні й найбільш завзяті оборонці „Руси і православя“ в Річпосполитій — це підозрілі і ненавистні „Ляхи“. „Ляхи“, бо з них же вийде Виговський, Мазепа, Орлик, з них вийде й останній кошовий запорожський, а як значиться в російському Своді Законів, „шляхтич подільський“ — Кальнишевський . . . Покищо за життя Гетьмана Хмельницького нарікають московські воеводи на гетьманового зятя Івана Нечая. „В старім Бихові — пишуть вони в 1656 р. Цареві — живе той зрадник і душогубець. І випадючи з города зі шляхтою, такими самими, як і він зрадниками, людей наших побивають. А найбільші між ними зрадники і до всього непокою підюжувачі — це зі шляхти мстиславської: Іван Суходольський, Братишовський і Секлицький.“¹⁵⁶)

Дві такі повстанчі родовиті шляхецькі семі — Виговські і Нечайі — особливо вславились у тих героїчних часах. Обидві родом із серця України — Київщини — обидві зараз від самого початку опинились в самім серці повстання. Споріднені з Гетьманом: Данило Виговський одружився з одною із дочок Гетьмана, Оленою — Іван Нечай з другою — Степанидою — ці дві шляхецькі семі дуже близько до особи гетьманської стояли, великий вплив на весь провід тодішнього національного життя мали і вони у великій мірі тон усьому оточенню Гетьмана надавали.

П'ятеро рідних братів Виговських — не рахуючи їхнього старого батька Остафія й цілого ряду братів у перших і інших родичів — взяло участь у великому національному повстанню. На чолі їх стоїть розуміється Іван, пізніший Гетьман, тепер писарь військовий генеральний: канцлер, як звуть його завжди шведські й інші західно-європейські тогочасні реляції. Те, що він зразу був призначений Геть-

маном на такий високий і відповідальний пост, свідчить, що він належав до тих конспіраторів, що підготували і зорганізували повстання. Учень Могилянської Академії, пізніше юрист при гроді Луцьким, член брацтв православних і великий ревнитель благочестя, Іван Виговський, не зважаючи на зроблені ним потім політичні помилки, останеться все одним з найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів України. Він зрештою життям заплатив за те, що ціллий свій вік, кажучи словами тогочасника: „відважно Ukrainensem Rempublicam захищав.“¹⁵⁷⁾ І коли його 16 Марта 1664 р. розстріляли під Вільхівцем біля Лисянки Поляки, то одним із головних мотивів обвинувачення було те, що він прирікав своїм землякам „бути батьком України й Ляхів воювати, прохаючи тільки, щоб його Москві не видавали“ . . .

За ним іде брат Д а н и л о, полковник биховський, зять гетьманський, гетьман наказний в українсько-московським поході 1655 р. проти Польщі, потім по смерті Богдана засланий Московю в Сибір і по дорозі замучений страшними тортурами на смерть під Калугою в листопаді 1659 року; мастки-ж його на правім березі Дніпра сконфіскувала у його дітей Річпосполита. Далі К о с т я н т и н, оженений з княжною Мещерською — в перших часах повстання дворянин воеводи Кисіля, потім козацький полковник пинський і туровський і врешті обозний генеральний, який від пропонованих йому під час Руїни, по розстрілі брата Івана, урядів Річпосполитої рішуче відмовився й закінчив життя своє, відійшовши зовсім од світа. Врешті два наймолодші брати. Ф е д і р дипломат, частий посол то до Москви, то до Польщі і В а с и л ь, пізніше в р. 1658 полковник овруцький, помер у московській тюрмі.

Рядом із п'ятьою Виговськими стоять чотири брати Нечайі. Найстарший, бандуристами козацькими прославлений Д а н и л о, „полковник воеводства брацлавського“, як він себе титулував, „чоловік багатий, уважають його рівним Хмельницькому, але більшого бунтівника над нього немає“ — як його характеризував Кисіль — був представником і провідником найбільш радикальної і найбільш вороже до Польщі настроєної старшини козацької. Польські дипломати скаржились, що він, зайнявши Київ на початку повстання, „шукав Ляхів і під землею“, а Калиновський, пишучи листа до українського Гетьмана, парікав, що „Нечай Королеві ЙМилости, який місце Творця на землі займає, повинне підданство і послушенство виповів“. Обороняючи від Польщі західні граніці України, він загинув під Красним в Лютім 1651 року

і там же коло села Черемошного під високою могилою похований. Його брат Іван, зять гетьманський, спочатку старшина під командою брата в полку брацлавській, потім від 1650 до 1653 року посол-резидент у Криму. Заступлений при ханській дворі Семеном Савичем, по повороті звідти він був посланий Гетьманом на місце помершого полковника Івана Золотаренка стерегти північну, тепер сильно від Москви загрожену грядицю і 29 січня 1656 р. універсалом гетьманським був призначений на полковництво білоруське. Цей надзвичайно важкий і тяжкий пост, де перші московсько-українські конфлікти треба було полагоджувати то зброєю то дипломатією, займав він до смерті і ще якийсь час по смерті Гетьмана, обороняючи Україну від Москви з півночі так, як його брат обороняв її з заходу від Польщі. Вище я вже згадував про відносини до нього московських політиків, про „обыски“ в його полку, про розсліди, чи він часом не „Лях“ і не „католик“. Але поки живий був старий Гетьман, полковника білоруського рушити з місця Москві не вдавалось і вся зненависть до нього тільки причіпками, доносами та інтригами кінчалась. Допіру по смерті Хмельницького й бавкроцтві плянів Виговського був Іван Нечай у Грудні 1659 року Московю під Биховим спійманий і в Сибір у Тобольськ засланий. Разом з Іваном заслано в Сибір і третього Нечая Юрія, сотника полку білоруського, уживаного часто братом полковником до різних дипломатичних функцій. Врешті доля четвертого брата Матвія, в р 1653 наказного полковника уманського, нам невідома. Натомість знаємо, що син його Данило, сотник полку брацлавського, загинув разом зі своїм іменним дядьком під Красним.

Крім цих двох найбільше видатних українських шляхецьких сімей, з посеред тих, що жили на території козацької України, опинилась зразу в таборі повстанців і вибилась на чоло повстання та українська шляхта, що або служила в розставлених на Україні польських військових відділах, або на степовім Низу від переслідувань Річпосполитої ховалася. І в однім і в другім випадку воїна, приставши до повстання, дала з поміж себе найбільш свідомих і найбільш завзятих його провідників.

Перше місце серед них займає кум, приятель і права рука Богдана Хмельницького і „другий після нього — як кажуть польські джерела — принципал“, перед повстанням старий і досвідчений жовнір, полковник військ Річпосполитої, улюбленик польського коронного гетьмана

Конецпольського, а в повстанню козацький полковник київський — Станіслав Михайло Кричевський. По походженю своему належав він до старого шляхецького православного роду з воєводства берестейсько-литовського. Ще в р. 1516 Стецько і Васько Федьковичі Кричевські представляють Королеві Жигмонтові старинні грамоти на їхній родовий маєток Кричев. Потім рід цей, як більшість шляхти в тих далеких північно-західніх землях українських, спольщився та перейшов у католицтво. І Станіслав Кричевський був охрещений у католицькій вірі. Зі шляхтою свого воєводства бере він участь в елекції Короля Володислава IV, але будши жовніром по фаху, в своїм ріднім гнізді не сидить. Перед повстанням бачимо його на чолі гусарської хоругви в різних війнах Річпосполитої, а в р. 1643, як „шляхтич родовитий і в лицарських ділах досвідчений“, відповідно до ординації з р. 1638 (що знесла виборну старшину козацьку і вводила урядові призначення) був він призначений по наказу коронного гетьмана Станіслава Конецпольського козацьким полковником чигринським на місце Закржевського, усуненого Конецпольським за різні надужиття й поспійні на нього скарги козацькі. Сотником у тім самім полку чигринським був тоді Богдан Хмельницький. Порядки, що в тих часах на Україні панували — своєволя магнатів, утиск козаків, упадок влади й поваги королівської — не могли подобатись глибоко до Короля привязаному, статочному й льоаяльному жовнірові. „Українські замки Жидами адміністровані — писали в своїй просьбі до Короля ці вірні йому жовніри — у вічну руїну обернулися, з необчислмною шкодою для В. Кор. Милости і Річпосполитої. Старости там жадного не видко, бо того мають багато, а беруть ще більше з милостивої ласки В. Кор. Милости. Береже своїми руками убогий жовнір отой замок, йому од В. Кор. Милости в оборону доручений, а власне Жида робить він учасником добродійств В. Кор. Милости і кривавих своїх заслуг“ . . .

По смерті дуже любленого польським військом гетьмана коронного Конецпольського, по упадку, завдяки магнацькій опозиції, воєнних плянів Короля Володислава IV, в які Кричевський, як і Хмельницький були обидва втаємничені і яких обидва мусіли бути гарячими сторожниками, в настроях не тільки Кричевського, але й усеї кращої частини дотепер льоаяльного, консервативного, ворожого до новомодних республіканських тенденцій, монархічного офіцерства Річпосполитої на Україні

наступив глибокий перелом, зародилось сильне невдоволення й остра опозиція супроти нових порядків Річпосполитої.

Новопризначений гетьманом коронним Микола Потоцький був серед військових сфер на Україні надзвичайно непопулярний. Його ненавиділи, як типового репрезентанта нового „модерного“ магнатства: мяккотілого, розпещеного, утопаючого в розкошах, не здатного до твердого лицарського діла, а разом із тим опозиційного супроти Короля, самовпевненого, задиркуватого, деспотичного й жадного. „Нема чого на козаків, старостами покривджених, фукати; нема чого їх шукати по льохах і Задніпровку“ — такими словами все частіше промовляли військові Річпосполитої до свого нового вождя, до найвищого репрезентанта польської державности на Україні. Ось як характеризували його ці „польські ротмістри й поручники“ на Україні, складаючи якраз перед самим вибухом повстання в своїй рідній українській мові, правдиві змістом, хоч неграбні по формі, жовнірські таборіві вірши:

„Глянь, обернися; стань, а задивися, котрий маєш много,
Же ровний будеш тому, в котрого немає нічого . . .
Глянь, обернися; стань, а задивися, котрий високо
Умом лігаєш, мудрости знаєш широко, глибоко!
Не псуй мозку, мудрий по трошку, в собі обачайся,
І тих рада не лиха, що ходять зтиха, і тих поражайся . . .
Глянь, обернися; стань, задивися і скинь з серця буту,
Наверни ока, котрий з Потока ідеш ку Славуту (Дніпрові).
Невинні душі береш за уші, вольность одеймуєш,
Короля не знаєш, ради не дбаєш, сам собі сеймуєш!
Гей поражайся! не запалайся, бо ти рейментаруєш
Сам булавою всім польським краєм, як сам хочеш, керуєш!
Мій Бога в серці, а не май в легці шляхецької крови,
Бо світ чорніє, правда нищє, а все в твоїй волі!
Гей Каштеляне! Коронний Гетьмане! Потреба нам згола
Ще памятати і поглядати на задні кола!
Жони і діти, где ся мають подіти наші на потом,
Гди нас молодці, тиї Запорожці, набавять клопотом?
Глянь, обернися; стань, задивися, що ся діє з нами,
Поручниками і Ротмістрами, польськими (= коронними) синами.
Глянь, обернися; стань, задивися! видиш людей много,
Чи ти звоуєш? — чи їм згодуєш? бо то в руках Бога.
Чини трактати, а кажи (жовакам) дати гроші за заслугу,
Бо то єсть здавна заслуга славна Запорожського людю . . .“

Коли з наказу хорунжого коронного, нічим ще себе у військових ділах не проявившого молодика Конецпольського, арештовано старого

й заслуженого козака, сотника й писаря військового, довіреного Короля Володислава, — Хмельницького, то за нього гаряче заступились старі військові, а особливо полковник чигринський Кричевський, який і взяв до себе свого приятеля Хмельницького на поруку. Одначе Потоцький звелів Кричевському зараз же Хмельницького в тюрму посадити. Але полковник чигринський, знаючи добре цілу справу в Чаплинським, що на території його полку перед його очима відбувалася, замість виконати цей по його переконанню глибоко незаконний і несправедливий наказ гетьманський, увільнив Хмельницького від усякого надзору і тим самим допоміг йому до втечі на Низ. З тієї хвилини доля Кричевського була вирішена. Пізніщий його перехід під Жовтими водами на бік повстання, поворот до предківської віри православної й переміна імени Станіслава на Михайла — все це були тільки логічні висновки його глибокої зневіри в польську державність, зневіри в потребу для України цієї здегенерованої державности. Така зневіра була не тільки у одного Кричевського. Була вона й у самого Хмельницького, у всеї покозаченої шляхти української, у частини реєстрової старшини козацької, у всіх монархічних, вороже до пануючої в Польщі республікансько-демократичної олігархії настроєних, аристократичних елементів українських, і була вона одною в головних причин самого повстання . . .

Призначений одразу полковником київським, Кричевський бере участь у всіх важніших тогочасних боях; розбиває кн. Вишневецького під Костянтиновим в початку Червня 1649 р., а зараз потім Гетьман посилає його, з самою тільки козацькою кіннотою, як найкращого свого полковника, на Литву проти сильного своїм прекрасним військом, найвидатнішого стратега Річпосполитої князя Януша Радзівілла. В цьому поході поліг Кричевський у битві під Лоевом 31 Липня 1649 р., своєю надзвичайною відвагою і військовою справністю Радзівілла обезсиливши, та до Київа його — що було-б при тодішньому положенню руйною для справи повстання — не допустивши. Коли привезеному до Радзівіллового табору тяжко пораненому полковникові козацькому давні знайомі „його шляхецтво і його попередні заслуги випоминали“ — він, „не радо того слухаючи, раменами тільки здвигав і хапаючись за голову одно повторяв: хіба-ж це мала річ тридцять тисяч людей стратити!“ І так помер він „не бунтівничих учинків жаліючи, а над стратою війська боліючи“ — як каже тогочасний польський літописець . . .

Довше життя дало більшу славу другому не менше від Кричевського здібному полковникові й так само як і він визначному представникові нової покозаченої старшини української, яким був — на початку повстання полковник подільський, потім полковник кальницький і врешті паволоцький — Іван Федорович Богун, часто також під призвищем Івана Федоренка виступаючий.¹⁵⁸) „Людина — по тогочасним польським свідоцтвам — лицарська, а при тім надзвичайно зухвала,“ улюбленик Богдана Хмельницького, Богун був типовим репрезентантом тієї найвірнішої Гетьману старшини, тієї Гетьманом добраної і організованої української аристократії, для якої, по словам польського політика Андрія Потоцького, „*summa ratio status*“ полягала в тім, щоб не бути ані під Королем польським, ані під Царем московським“, яка все до того „*centrum*“ прямувала, коло котрого крутиться вся *sphaera* їхніх умів: аби могли вони учинитись вільними.“

Присягати Цареві по Переяславській Умові Богун відмовився, причім до того факту настільки велику політичну вагу привязувано, що про це доносила під датою 19 Марта 1654 р. „*Gazette de France*“; що в справі цій був навіть виданий окремий царський наказ. Але одночасно не схилився Богун і на сторону польську, а на всякі залицяння з польського боку відповів збільшенням військової акції супроти Річпосполитої. І нічого не помогли ані листи його старого знайомого Станіслава Потоцького, ані листи його сусіда Павла Олекшиця, стоявшого по стороні Річпосполитої українського православного шляхтича, який — обіцяючи Богунові в імені Короля „амністію, гетьманство і староство, яке собі тільки сам в Україні видобаш“ — намовляв його покинути Гетьмана і вернутись до Польщі ще й „во імя единої крови і спільної матері нашої церкви восточної, котру тепер патріарх московський од найсвятішого патріарха константинопольського одірвати хоче, а ми-ж власне — нагадував Богунові Олекшиц — тому унії прийняти не хотіли, щоби пастиреві нашому, якого нам Бог подав, послужними бути.“ Листи ці Богун відіслав зараз Гетьманові і до кінця життя ані сторонником Польщі, ані сторонником Москви не став. Ідучи вірно по лінії політики Гетьманської, він підписав, як „полковник Іван Федоренко“ в Жовтні 1657 р. — про що буде мова далі — Корсунську Умову зі Швецією, котра „Військо Запорозьке за нарід вільний і нікому не підлеглий проголошувала“ . . .

Гадяцькій Умові в Польщею Богун був на стільки ворожий, що ваключаючи її польські політики потішали себе хибними чутками про те, як „Богун бунтівника на палю вбито.“ Однoчасно всіма силами поборював він сторонників Москви. Богун, а з ним найкращі, живі ще тоді такі Хмельничане, як Григорій Гуляницький, Тиміш Носач, Петро Дорошенко, Іоанникій Сілич, Герман Галонoвич, Іван Лизогуб, Федір Лобода, Михайло Ханенко, Іван Вертелицький, Остап Гоголь і інші так до тих сторонників Москви в Липні 1659 р. писали: „Дивуємся тому немало, що Ваші Милости, уродившись з нами разом народом вільним і спільно зросши в Україні, отчизні пашій, а проливаючи час немалій кров свою за волю всього Війська Запорозького, тепер самі добровільно в неволю піддаєтесь і з нами, братією своєю, з котрими разом хліб їлисте і проти неприятеля кожного ставалисте, війну ведете, та на нас, кров свою, наступає.“ По смерті Хмельницького і звіченю його діла, улюбленики й вірні помішники Гетьмана удержатись на Україні не могли. Всіх, хто боровся за волю й незалежність України, зустріла гірка доля. Богун був засланий польським урядом у 1661 р. в Мальборгську твердню. Випущений звідтам у початку 1663 року, він знов зараз кипувся у вир боротьби, аж врешті, знов спійманий Поляками, був розстріляний ними 17 лютого 1664 р. під Новгород-Сіверським . . .

Так само як і Богун, до кінця свого життя остався державній ідеї Гетьмана Хмельницького вірним і инший покозачений значний шляхтич, властитель Креховець в землі Галицькій, перед повстанням поручник панцирної хоругви Річпосполитої і поборця жидачівський, а в повстанню зразу писарь полковий корсунський, потім полковник корсунський і врешті судя військовий генеральний — Іван Степанович Демович-Креховецький. До того, що вже вище було про нього сказано, додаю, що в р. 1650 він був посланий Гетьманом до Короля Яна Казіміра, який його на „авдієнці приватній“ прийняв, а потім був одним з головних творців союзу України з Семигородом і Швецією і одним з тих українських дипломатів, що до так важної для України, вищезгаданої балтійсько-чорноморської коаліції 1656 р. довели. Зовсім природно, що в Гадяцькій Умові України з Польщею, проти якої головним чином зверталась балтійсько-чорноморська коаліція, він участі не брав і пізніше належав тільки до комісії, що в р. 1662 мала допильнувати звороту церков, відібраних Річпосполитою від право-

славних. В р. 1664 протестує він разом з іншою старшиною проти ганебного розстрілу Поляками Виговського, а в р. 1665 попадає в московський полон і йде на московське заслання разом з обояним Носачем, полковником Яковом Улеським і іншими.

До тогож типу нової української аристократії, що рекрутувалася з посеред старої шляхти, і що зараз же в початку повстання вступила в ряди Війська Запорозького, належать: Остап Гоголь, перед повстанням ротмістр козаків панцирних в Умані, який по корсунській битві перейшов до повстанців і став полковником винницьким, потім по Йосипі Глуху полковником уманським, врешті полковником могилівсько-подністрянським і подільським. По упадку „последнього козака“, Гетьмана Петра Дорошенка, якого Гоголь всіма силами піддержував, постригся він у ченці Межигорського монастиря, де й помер у січні 1679 р. Антон Жданович, полковник київський, уживаний Гетьманом до дуже важних доручень, чи то як начальник військових сил, посланих на підмогу Івану Нечасві в р. 1656, чи то внов, як гетьман наказний над військами, що мали допомагати в р. 1657 Князя семигородського та Короля шведського, чи то як посол в р. р. 1650 і 1651 до Султана, чи то як посол до Річпосполитої і Москви, — помер у московській неволі. Самійло Богданович-Зарудний, перед повстанням жовнір війська Річпосполитої спричинився до корсунської перемоги тим, що, будучи в змові з повстанцями, дав знати Хмельницькому, яким шляхом має військо польське відступати. Яко судя генеральний був разом із Тетерею головним діячем Переяславської Умови з Москвою, але по смерті Хмельницького перейшов, як і Тетеря, на бік Польщі. Іван Куцевич-Мінковський, перед повстанням, в характері старого й заслуженого жовпіра Річпосполитої, займав уряд войта в Паволочи, в повстанню полковник паволоцький, „шкодив“ дуже справі миру з Польщею в р. 1649 і був „найбільшим бунтівником“ на думку польських комісарів. Так само дуже вороже супроти Польщі був настроений Петро Головацький, перед повстанням жовнір драгунської хоругви Річпосполитої, що стояла ва-логою в Кайдацькій (Кудацькій) твердині, „конфідент“ Хмельницького, як його Поляки називають. В повстанню спочатку в 1648 р. організував разом з Кривоносом селянські „загони“, хоч потім в рік пізніше, побачивши до чого Кривоносова політика веде, казав „черні, що годі вже з панами воювати, а час гречку сіяти.“ Яко полковник пере-

яславський поліг він в р. 1651 під Берестечком. Ярема Петраповський, перед повстанням „жовнір коронний заслужений“, в повстанню судя полковий уманський, потім полковник лисянський, врешті чигринський. Адам Хмелецький, небіж відомого „побідника Татарів“ і високого дигнітаря Річпосполитої Стефана, воеводи київського, перед повстанням жовнір військ польських, перейшов на бік повстання під Корсунем, виступав проги всяких угод з Річпосполитою, за наміри „стати другим Хмельницьким“ — покараний смертю в р. 1652.

Зі старинного козацтва і з цієї козацезої від самого початку повстання шляхти української, що, по свідощвам тогочасним, до найкращих перед тим жовнірів Річпосполитої належала¹⁵⁹), склалися перші кадри нової старшини Війська Запорозького, перші завязки нової української аристократії, коло яких дальші шари цієї аристократії мали укладатись. Зростала-ж ця провідна верства українська в міру того, як поширювалось територіяльно повстання, як, почавшись у козацькій Україні, воно широкою лавою зайняло від заходу до півночі всі українські землі Річпосполитої.

„Хмельницький — говорено в початку повстання в Польщі — таємно розсилає свої універсали скрізь де тільки стає Руси, а ті, одні необачні, а інші розярені, за найвище щастя собі оту свою згубу вважають“¹⁶⁰) І дійсно, не звертаючи уваги на „згубу“, яка йї з боку Польщі за це погрозувати мала, піднялась була на зазиви Хмельницького „вся Русь“. На чоло її в тих українських землях Річпосполитої, де козащини не було, вибились більш енергійні й свідомі одиниці з посеред ріжних інших верстов української нації, головним чином з посеред шляхти, синів духовенства й міщанства. Оці провідники повстання в північно-західних українських землях Річпосполитої так само згодом більшою частю, поскільки не погинули, увійшли в ряди старшини козацької.

Ось наприклад найбільше видатний в поміж великого числа провідників повстання в Руси Червоній — „dux primarius“ землі галицької — як його польські джерела називають — значний галицький шляхтич Семен Гятович Височан, який в р. 1648 зорганізував з допомогою переважно дрібної шляхти (його головним помішником був Лесь Березовський) велику п'ятнадцятитисячну селянську армію. Потім, коли повстання в тих краях не вдержалось, перейшов він на територію козацької України, боронив від польських військ в р. 1651

разом із Богупом Винницю, згодом став полковником лисянським, врешті в р. 1666 заарештований Москвою, загинув у московській неволі. Такий же самий провідник селянського повстання в західній Брацлавщині шляхтич Степан Байбуза, стає пізніше сотником полку брацлавського, врешті наказним полковником уманським. Організатор в 1648 р. повстання на Поділлі, дуже освічений шляхтич Станіслав Мрозовицький, перед тим, як про це вже була вище мова, паж королівський, стає наказним полковником корсунським, здобуває собі серед козацтва настільки велику популярність, що згодом кобзарі про нього — „Морозенка“ — свої думи лицарські складають — бере участь на чолі козацької кінноти в поході 1649 року і гине під Збаражем, убитий 28 Липня „при чім дуже жалувала його плещ“ — як записує в своїм дневнику самовидець тієї події, один з перебуваючих тоді в Збаражі Поляків. Григорій Гуляницький „шляхтич з воеводства Волинського“, по переході на територію козацької України і вступленню в ряди Війська Запорозького, посол в р. 1649 від Гетьмана до Царя, потім полковник ніжинський, наказний гетьман сіверський, врешті полковник корсуяський. Великий ворог Москви, піддержує по смерті Богдана Хмельницького політику Виговського. „Будучи під владою Королів польських і Великих Князів литовських — каже він тоді в р. 1658 воеводам царським — за права й вольности свої ми все стояли і з неволі ми освободились. Так само і вам кривд і грабіжу не подаруємо!“ По розстріляню Виговського, уряд польський василає Гуляницького разом з тодішнім Митрополитом київським Іосифом Нелюбовичем-Тукальським в Мальборгську твердиню. Звільнений по двох роках неволі, піддержує Дорошенка. В кінці, по словам полковника Гоголя, „зведений Поляками“, сходить зі сцени.

Міщан звягельських Михайла Тишу і Івана Донця, провідників повстання в тій частині Волині, ми вже знаємо. Пізніше Тиша став сотником козацьким, Донець полковником охочекомонним. Таким же полковником Війська Запорозького став попович з Волині Гарасим Яцкович, який в р. 1649 титулується навіть „намістником гетьманським“, пізніше в р. 1653 їде в посольстві від Гетьмана до Царя і до Патріярха Нікона. Так само „попович з Чорнобиля“ Михайло Панкевич стає в р. 1649 наказним полковником чорнобильським і на чолі 2000 людей в семи хоруґвах бере участь в поході Кричевського проти Радзівілла. Багатий міщанин корости-

шівський Мартин Небаба призначений в р. 1649 полковником чернігівським, бере участь у багатьох битвах, вважається одним „з найкращих полковників Хмельницького“, як писав шведський дипломатичний агент, гине в битві з литовським військом в р. 1651. Шляхтич Бережецький, власитель села Оссової на Поліссі, що в р. 1648 „збунтував“ власних підданих і селян в околичних сел, пізніше став сотником козацьким. Такими-ж сотниками стали теж провідники повстання на Поліссі Криштоф Виговський і Григорій Закусило. Шляхтича Білецького, перед повстанням адміністратора дїбр Вільських, потім бачимо в характері писаря козацького. Адміністратор дїбр королівських в Борані Петро Забілла стає полковником борзєнським, а його син Іван, яко сотник при полковнику Золотаренку, їде в посольстві в р. 1655 до шведського Короля, потім в р. 1659 був послом Виговського до Короля польського. Степан Подобайло, перед повстанням „підданий воеводи Кисіля в Носівки“ і жовнір в його драгунської хоругви, потім провідник повстання в північній Чернігівщині, згодом призначений Гетьманом в р. 1651 по смерті Небаби полковником чернігівським, пізніше гетьман наказний сіверський, убитий під Старим Биховим в р. 1654. Його місце на полковництві чернігівським зайняв син священника Іван Абрамович, по своєму походженю „Поповичем“ прозваний. Тамже, в цих північних землях українських, вибиваються на чолу народнього повстання, а потім в ряди Війська Запорозького вступають: Максим Гладкий, убитий в Червні 1649 р. і Іван, північній визначний полковник Дорошенка, обидва представники боярського чернігівського роду. Далі Соколовський, що в р. 1648 титулує себе „гетьманом остєрським“, полковники: Гарасим Горкуша Кизименко, Кривошапка і т. д., і т. д.

В перших роках повстання влада Богдана Хмельницького і Війська Запорозького в цих північно-західніх землях українських удержатись не могла. Вони стали тереном постійної польсько-української боротьби, підчас якої всі їх найбільш свідомі й найбільш активні елементи мусять емігрувати в південну козацьку Україну. Там вони вступають в ряди Війська Запорозького й гуркуються коло основного ядра козацько-шляхецької старшини, все більше її при тім націоналізуючи, та перетворюючи аристократію козацьку, зраду переважно стану, військову, в аристократію національну і державну.

Поворот осілої шляхти на територію козацької України, про який вже вище була мова, ще більше цей некозацький елемент серед старшини нового Війська Запорозького зміцнює. І в другій половині панування Гетьмана Хмельницького, по Переяславській Умові, Військо Запорозьке стає в повнім значінню того слова державно-творчою верствою: аристократичним станом, цілою нацією українською з посеред себе виділенням, на яким організація цієї нації, її держава, її сила спирається.

Так само розуміється в цілої нації, в усіх її верстов, склалася та вища старшинська верства Війська Запорозького, яку ми в другій половині Гетьманства Хмельницького па всіх вищих урядах, у керми Держави Української бачимо. Старинне козацтво вже тільки невеликий відсоток серед неї займає. Воно передало новій аристократії свої старинні лицарські військові звичаї, де-які організаційні форми, передало зверхню „моду“, як отим наприклад міщанам, що бороли гололи, коли до Війська Запорозького вступали, передало, що найважливіше, свою стару лицарську традицію, але дух цієї нової аристократії козацької став инший: не степовий, січовий, запорозький, а осіли, „городовий“, національний і державний. Це вже не старі запорожці, яким треба бути „на морю“, байдуже, чи воюючи Турка, чи на турецькій службі, а будівничі це й організатори нової держави, це нове ядро відродженої після вікового сну державної української нації.

До різних українських верстов належить по свому походженню вся знана нам за Богдана Хмельницького старшина генеральна. Ось наприклад після Джеджалія осавули військові генеральці: козак Семен Гладкий, шляхтичі Гурський, Гаврило Лисовський і найбільш видатний з помж них Іван Ковалевський, дуже освічений і зручний дипломат, який підписує 7 Вересня 1656 р. умову з Князем Ракочієм, який потім у Чигрині бере видатву участь в переговорах зі шведським послом Лілієкраною і по смерті Гетьмана славнозвісну умову зі Швецією в Корсуні в Жовтні 1657 р. своїм підписом разом з Юрієм Немричом та Іваном Федоренком (Богуном) скріплює. Так само судді військові генеральні: згадані вже вище Кривоцецький, Богданович-Зарудний і Федір Лобода, перед тим полковник переяславський, в р. 1659 взятий у московську неволю. Так само й обовні старші і молодші: крім згаданих уже вище Чорноти й Носача — Коробка в р. 1654, потім Петро Дорошенко, північний Гетьман, в гетьманського козацького реєстрового роду; до

нього вже за часів Хмельницького в р. 1656 пристає Москва з ріжними обвинуваченнями, коли він під Новим Биховим з військом козацьким стояв; Демко Многогрішний і інші. Далі всі оці, крім тих, що про них була вже мова вище; найбільш видатні й знані полковники Богдана Хмельницького: брати Іван і Василь Никифоровичі Золотаренки, багаті міщане по походженю, з них перший: після Шумейка полковник ніжинський, помер від ран 1655 року, другий: так само по смерті брата полковник ніжинський, убитий московськими агентами на чорній раді козацькій в Жовтні 1663 року. Мартин Пушкарь, боярин любецький, полковник полтавський, про якого ще буде далі мова. Філоп Горкуша, пізніший полковник полтавський, тепер полковник наказний, іде в р. 1656 в характері „пристава“ козацького при московським послі Зикові до Варшави. Матвій Гладкий, полковник миргородський і його наслідник на цьому полковництві від р. 1652 Григорій Сахнович Лесницький, кївський шляхтич, людина до Богдана Хмельницького дуже близька; в початку 1657 р., коли Хмельницький до здійснювання плянів балтійсько-чорноморської коаліції приступав, призначений наказним гетьманом над військами, висланими яко заслон перед можливістю татарського нападу; потім суддя генеральний; врешті в р. 1664 розстріляний Поляками одночасно з Богуном і Виговським. Павло Янович Хмельницький, небіж Гетьмана, опікун гетьманської сім'ї в хвилинах небезпеки, призначений в р. 1654 після Остапа Пешка полковником кївським, завзятий противник Москви, пізніше тесть і сторонник Гетьмана Дорошенка, інтернований вкінці урядом московським в Сосниці, помер там, неначе в тюрмі, в р. 1678. Цілий ряд наказних полковників кївських за полковництва Павла Яненка і Ждановича, як наприклад Михайло Крися, пізніший полковник білоцерківський, Костянтин Мокієвський, один з 14 Мокієвських, що зі шляхтою білоцерківською на Переяславську Умову присягали, Петро Бутрим і інші. Яків Пархоменко, старинний козак, в р. 1651 полковник чигринський і його заміститель на цьому полковництві шляхтич Прокіп Бережецький, родич Гетьмана Хмельницького. Яків Юхимович Ливогуб, в кінці панування Хмельницького полковник канівський, Федір Терещенко, тоді-ж полковник прилуцький; Тимофій Цнцюра, після Лободи й Тетері полковник переяславський; Семен Дубина, після Мозги в р. 1654 полковник курсунський;

цілий ряд полковників білоцерківських: перший Михайло Громика був убитий в р. 1652, гамуючи місцеві бунти козацькі, Іван Гира, що помер в Умані в 1655 р. від чуми, Яцина Лютренко полковникує там в р. 1656, потім Іван Кравченко, не рахуючи наказних. Осип Глух, перед Гоголем полковник уманський, і наказний за Хмельницького полковник уманський, пізніший „Гетьман правобічний“ Михайло Ханенко, сторонник Польщі, якого син пажем, а одночасно заложником при дворі королівським був. Перший полковник овруцький шляхтич Микулич і його наступник на цьому полковництві так само шляхтич Іван Бруяка, що на чолі 3000 кінних і 500 піших у поході Кричевського на Литву в р. 1649 участь приймав, полковникує ще в р. 1652; після нього наказним полковником овруцьким бачимо Костя Кондратенка, взятого в р. 1659 в московську неволю. Григорій Кривенко, за Данила Нечая полковник наказний брацлавський, поліг разом зі своїм полковником під Красним і наслідник Нечая на полковництві брацлавським перед тим сотник мястківський в його полку, значний шляхтич Михайло Зеленький, який пізніше з братом Андрієм, полковником подільським, буде одним з визначніших сторонників Дорошенка. Матвій Папкевич, полковник ірклівський; знаний уже нам Петро Дзвік, полковник хвастівський; Михайло Сулічич, полковник паволоцький і цілий ряд різних полковників наказних, як Радишовський в р. 1649, наказний черкаський, Матвій Старжинський, наказний ніжинський, Федір Третяк, при Івані Золотаренку в р. 1654—5 полковник піхотний і такий же полковник піхотний, передтим сотник ніжинський Григорій Кобилецький; Федір Кандиба, наказний полковник курсунський, Іван Сербин, при Зеленським наказний полковник брацлавський і т. д. і т. д.

Таку саму різноманітність походження бачимо і серед старшини полкової та сотенної. Отже для прикладу: козак старинний, Леонтій Бут, оссавула полковий ніжинський, який на прохання полковника Василя Золотаренка мав одержати від Царя грамоту на „сільце в повіті Носівським Кислівку і Адамовку з млинами, а крестянських дворів в них сорок, опріч козаків“; який пізніше був засланий Москвою в Єнісейськ, — і шляхтич Юрій Міневський, оссавула полковий курсунський, один з головних діячів угоди

гадяцької. Козак старшинний, Яків Одинець, суддя полковий черкаський підписує в р. 1651 білоцерківську умову; шляхтич Філон Немира, суддя полковий кальницький, перед повстанням воїт в Кальнику і міщанин Федір Завадський, суддя полковий піжинський. Станіслав Кохановський, отаман чернигівський, Ясько Трухошовка, отаман седнівський і Адам Мазепа-Коледянський, за часів Хмельницького отаман білоцерківський, брат пізнішого Гетьмана, що був, як каже Самовидець: „роду шляхецького, повіту білоцерковського, старожитної шляхти української і увійську значної.“ Врешті між цілим множеством сотників Війська Запорозького переважно міщан, поповчів, козаків старинних, бачимо, особливо в правобічних і північних полках, значний відсоток шляхти, як наприклад Семен Третяк, сотник білгородський, пізніше полковник київський, засланий в кінці Москвою в Сібір до Красноярска, Іван Сулима, сотник настаський, Кадли Соколовський, сотник житомирський, Опанас Предримирський, сотник печерський, Михайло Поповський, сотник русавський полку брацлавського, Василь Піотровський, сотник ходорковський, Денис Мурашко, Михайло Круковський, Іван-Адам Кошанський, Хилко Будкевич, все сотники полку білоруського Івана Нечая; Солтан Красносельський, сотник полку брацлавського, Михайло Махаринський, сотник тимоновський, Горностаї, сотник полку оверуцького, Авратянський, сотник тростяпський, розстріляний Поляками в р. 1651 під Красним і так само ними-ж розстріляні в Демківці в р. 1655 сотники Зарудний і Юркевич і т. д. і т. д.

Переважно саму тільки шляхту бачимо ми на урядах писарських, у військовій генеральній канцелярії і в дипломатичній службі Війська Запорозького. Писарство вимагало більшої грамотности, знання канцелярської техніки, знання законів; служба дипломатична до того ще й знання чужих мов: крім польської, московської, татарської, турецької, ще й обовязкової тоді при інтернаціональних зносинах мови латинської.¹⁶¹⁾ Коли додати, що тут потрібна була й певна оглада європейська, знання форм товариських, етикету і церемоніалів двірських, то зрозуміло, чому в віру зросту сили і міжнароднього значіння

козацької української держави все менше бачимо в її службі бюрократичній і дипломатичній малограмотних січових козаків, а навпаки представників тих верстов, що посідали стару культуру і цивілізацію. Але й тут організаційний гетпій Гетьмана зумів запобігти тому небезпечному роздвоенню, яке могло повстати з такого поділу функцій: — тому звичайному недовіррю людей неграмотних до людей грамотних, недовіррю сірої маси козацької до політики „панів“, що пізніше стало по його смерті одною з причин державної руїни. За Богдана Хмельницького всякі посольства наприклад складаються переважно так, що разом з грамотним фактичним послом ідуть представники Війська, рядова старшина козацька, яка довіррям серед маси козацької користується. В той спосіб різниці степенів культури згладжувались і на об'єднування, а не роз'єднування нації обертались.

На чолі канцелярії військової й усеї служби дипломатичної стоїть канцлер, писарь військовий генеральний, Іван Виговський. Ця канцелярія військова, крім свого безпосереднього призначення, стала пізніше, а почасти вже й за панування Богдана Хмельницького ще й свого роду вищою політичною і юридичною школою, де по словам Шафонського, „починали свою службу публічну діти шляхецькі, що пройшли перед тим курс наук в школах латинських.“¹⁶³) В році 1651 посол Радзівєвського в Чигрині, бачив у Виговського дванадцять писарів, самих шляхтичів.¹⁶³) Крім них були ще й писарі молодші, так звані „підписки“. Імена де-яких із цих писарів і підписків заховала історія. Про Юрія Ярмоловича й Соболя вже була вгадка вище. До них треба додати Самі й ла Зорку, „старого секретаря Гетьмана Хмельницького“, як зве його в своїй літописи Величко; Івана Кричевського, одного з писарів при Гетьмані в р. 1649; Івана Петрушевського, званого иноді Петрушенком, посла в Липні р. 1648 до Варшави; згаданого вже вище Силуяна Мужилівського, в р. 1649 посла в Москву до Царя, в осені того-ж року посланого Гетьманом до князя Януша Радзівілла і прийнятого там надзвичайно урочисто „тридневними бенкетами“, потім в р. 1651 посла до Порти Оттоманської, пійманого тоді польськими військами, продержаного два роки в польській неволі, далі в р. 1653 посла знов до Москви й до Швеції, а пізніше посла до Хана; врешті Івана Грушу, що підписав разом з оссавулою Ковалевським р. 1656 умову в семигородським Князем Ракоцієм, пізніше в р. 1657 ївдив до

Писька для відібрання присяги від тамошньої шляхти, за гетьманування Виговського став писарем військовим генеральним.

До цієї самої категорії треба причислити й перекладчиків при посольствах, як наприклад Григорій Кульчицький, згаданий вже вище Василь Верещака й інші.

З посеред підписків, що тоді за гетьманування Богдана Хмельницького свою кареру в канцелярії військовій починають, знані нам досі: Павло Абрамович, який в р. 1653 приймає участь в посольстві до Царя, Василь Міневський, брат вищезгаданого оссаули Юрія, Іван Чекаловський, пізніший писарь генеральний за гетьманування Дорошенка, Семен Голуховський, пізніший писарь генеральний при Юрії Хмельницькім, Андрій Іскрицький, Гарасим Каплонський, пізніше часний посол Виговського до Короля, Святослав Кривецький, пізніше писарь генеральний при Тетері, Василь Кропівницький, пізніше посередничив у Гадяцькій Умові, вкінці взятий в московську неволю, Яків Львович, підписок, а заразом багатий дідич ківський, Хведір Погорецький, згаданий уже вище Остап Федкевич їздив кілька разів у посольстві до Короля й Царя, Єронім Борисович Шалатоня, потім якийсь час писарь військовий при Виговським і т. д. і т. д.

Поруч військовій канцелярії генеральної були канцелярії полкові й сотенні. В них усі діла як військові так і адміністративні полків і сотень зосередковувались. Крім згаданих уже вище писарів полкових знаємо ще Павла Тетерю Моржковського, перед повстанням писаря канцелярії гродської в Луцьку, в повстанні писаря полкового переяславського, потім полковника переяславського, писаря генерального, врешті злочасного Гетьмана. Іван Якимович був писарем полку ківського; Іван Красковський, писарь полку чернігівського; Федір Житкевич, писарь полку брацлавського; Іван Невмержицький, писарь полку овруцького; Микола Бруяка, брат у перших Івана, полковника овруцького й писарь в його сотні полковницькій; писарь Головальський був пійманий у Вересні р. 1648 Поляками; писарь Турчинович, був убитий в р. 1648 під Слудьком і т. д.

Функції дипломатичні, крім писарів військових, цих тогочасних дипломатів фахових, виконують дуже часто „люде приватні“, що на території козацькій живуть, або при своїх родичах, що уряди в Війську

Запорожським займають, або коло духовенства православного і біля вогнищ віри та культури — монастирів, брацтв і шкіл православних — гуртуються. Отже наприклад Богдан Сокольніцький був посланий Гетьманом у Варшаву на Соєм Елекційний, Остап Користенський їздив разом з Іваном Бірецьким, Федором Пашковським, Михайлом та Лукіяном Махаринськими в р. 1654 од Гетьмана до Царя, Лозинський був послом до Ракочого в квітні 1649 р., Гойський їздив до молдавського Господаря, Микола Варакинський в початку 1656 р. був призначений послом до Швеції, ¹⁶⁴) старий Остафій Виговський, батько писаря генерального, часто виступає в ролі посередника і примирителя в розмовах з московськими воеводами і т. д. і т. д.

Число цих „людей приватних“, що урядів у Війську Запорожським не займають, але жваву участь у життю державнім беруть — зростало з кожним днем в міру того, як поверталась на козацьку територію непокозачена шляхта і як прилучувались до козацької південної України північно-західні „руські“ землі Річпосполитої. Процес реасиміляції-повороту до своєї нації — старої зденационалізованої української аристократії приймає в другій половині гетьманування Богдана Хмельницького значні розміри. Пізніше за Виговського цей процес свої окремі (для держави, як побачимо, дуже небезпечні) соціальні й політичні форми прибере. Але тепер, за панування Хмельницького, він відбувається — як це вже вище було підкреслено — під проводом і під назвою Війська Запорожського. Коло того Війська гуртуються все, що так чи инакше на поверхню державного й національного життя вибивається. Так само й ці „люде приватні“, що за Великого Гетьмана в державнім і національнім будівництві діяльну й дуже для цього будівництва користну участь приймають, хоч до реєстрів військових і не вписані, всі владі Гетьмана й Війська Запорожського підлягають, всі в імені Гетьмана й того Війська виступають. Бо Військо Запорожське — це в тих часах синонім української держави. Воно творить та репрезентує українську націю.

Для повноти образу — як зо усіх національних кругів виростала і зо всіх українських земель набіралась та нова аристократія, що під назвою Війська Запорожського державу українську за Гетьмана Богдана збудувала — треба до вище згаданих її категорій додати ще „дворян“, тоб-то ту незаможну інтелігенцію, що з різних верстов української

иці (переважно з міщанства та дрібної безземельної шляхти) рекрутується, та в характері приватних „слуг“ при дворах Гетьмана, Митрополита, Владик, вищої та багатшої козацької старшини генеральної, або хліба, або карери в козацькій Україні шукає. Деякі з цих „дворян“ згодом так само в ряди пової аристократії української вступають, і дуже часто тоді, як люде освічені, гнучкі і спритні, відіграють визначну роль в національнім життю. Отже з таких „дворян“ Гетьмана Богдана Хмельницького знаємо наприклад його конюшого, Івана Брюховецького, що крім того різні функції дипломатичні за життя Хмельницького виконував, а пізніше при допомозі черні козацької та агентів московських булаву гетьманську захопив; Івана Славковського, перед тим слугу польського коронного гетьмана Миколи Потоцького і управителя його маєтків, а тепер слугу Богдана Хмельницького і т. д.¹⁶⁵) Має своїх „дворян“ і писарь генеральний Виговський, особливо в того часу, як він з багатою дідичкою, Оленою Стеткевичівною — панєю в „великого дому“, як писали наглядачі московські — оженився і через неї з князями Соломерецькими, Четвертинськими, Мещерськими й иньшими значними землянськими домами поріднився. Знаємо наприклад його „покойових“ Войну, Браницького, яким одночасно і деякі дипломатичні доручення даються, а серед „фрауцимеру“ його дружини зустрічаємо прізвища Подарицьких, Рудницьких, Яговських, Павловських і т. д.¹⁶⁶) Має своїх „рукодайних“ і брат писаря — полковник Данило Виговський,¹⁶⁷) має їх иньша старшина генеральна. Але особливо багато бачимо ми таких „дворян“ при вищім духовенстві православнім. Ось наприклад „слуги“ Іннокентія Гізеля, архимандрита печерського: Самійло Носацький, „обиватель містечка печерського“ Василь Васильковський, конюший Хведір Лесневич. Слуга архимандрита Іосифа Нелюбовича Тукальського — „шляхтич“ Іван Лубенка. „Слуга“ ректора Києво-Братської Академії, Лазаря Барановича, а потім учитель польської мови в założеній Барановичем у Новгороді Сіверській школі — Гонсевський. Далі инші слуги того-ж Лазаря Барановича: Петро Жорновський, „писарь“ Семен Ялинський, „кухмістр пан Григорій Мепжинський“, „конюший“ Конрад Сущинський¹⁶⁸) і т. д. і т. д.

Окремо врешті треба вгадати тих чужинців та різних емігрантів, які, так чи инакше в сфері впливів нашого державного життя опинив-

шись, часто асимілюються і до нової аристократії української пристають. Про одного з таких емігрантів, грецького ченця Данила, пізніше під прізвищем Олівеберґ де Грекані зnanого, були вже вгадки вище. Може був він одним з тих грецьких ченців, які ще в 1649 р., по реляції польського дипломата Мясковського „бігали з України на Волощину, і до Тогай-бея“ та з якими „руські“ комісари Річносполитої (воевода Кисіль і його брат Микола, Максиміліян Бжозовський, кн. Захарій Четвертинський), запросивши Митрополита і архімандрита печерського, мали тоді, в тайні од польських членів посольства, одбувати якісь таємничі наради. Можливо, що прибув він на Україну разом з антиохійським патріархом Макарієм. У всякому разі в тогу часу — від Червня 1654 року — бачимо його в характері дипломата на українській службі, як посередника між Україною і Швецією. 28 Червня — отже в пару місяців по заключеню Переяславської Умови — виїжає він з Білої Церкви в посольстві від Гетьмана до шведської Королеви Христини. Принятий 30 Жовтля того-ж 1654 року вже новим Королем Карлом Густавом на особистій аудієнції, він представляє йому дуже зручно складений меморіал, в яким на підставі одержаної від Гетьмана і канцлера Виговського словесної інструкції підкреслює, що ні через Москву ні через Польщу „*Excellentissimus Dominus Campi Ductor Zaporoviensis*“ не міг своїх послів до Короля шведського прислати і що тільки тепер він має пагоду засвідчити своє бажання жити в вічній приязні з державою шведською. Далі меморіал цей зазначає готовність Гетьмана вести спільно з Королем шведським військову акцію проти Польщі доти, доки спільні їхні політичні цілі не будуть досягнені, а заразом висловлює бажання, щоб Король шведський, подібно як і Гетьман, союз в Царем московським заключив, маючи на увазі, що коли-б Москва того союзу не додержала і проти Швеції виступила, то Гетьман готов по боці Короля шведського стати. Вже тоді в той спосіб були українською дипломатією висловлені ті провідні ідеї української закордонної політики, що пізніше в основу балтійсько-чорноморської коаліції 1656 р. лягли.

На весні 1655 р. отець Данило з великими перешкодами вертає після різних пригод на Україну, знаходиться при Гетьмані підчас його походу на Львів і в під Львова; одержавши писану інструкцію, їде в Жовтні того-ж року знов до шведського Короля. Та інструкція під-

твержує давні гетьманські бажання шведсько-українського союзу, обіцяє в разі потреби козацьку допомогу Швеції проти Москви, але zarazом радить Королеві шведському Москви „без причини не трівожити“, бо союз з нею Україні потрібний і коли — пише Гетьман — „Бог може нам довести до союзу Шведів з Москвитянами і нами, то багато народів буде підбито цими сполученими силами.“ В першу чергу, поза війною з Польщею, пропонує Гетьман Королеві війну з Турками, яку — по його словам — він вже давно в порозумінню з Венеціянами розпочати хотів, тільки війна з Польщею тому на перешкоді стала. Бажаючи бачити Короля шведського Королем польським, Гетьман хотів би, щоб віце-королем у Польщі (в разі коли Карл Густав останеться жити в Швеції) була призначена людина, яка-б союз шведсько-український шанувала. Єсть дані думати, що мав тут на думці Гетьман перебуваючого при дворі шведським Героніма Радзівєвського, старого приятеля козаків, повірника їх монархічно-абсолютистичних конспірацій з Королем Володиславом IV проти республіканської шляхти і тайного посередника між Володиславом IV і Богданом Хмельницьким ще перед вибухом повстання.

Тоді-ж 12 Листопада представляє о. Данило Королеві шведському вироблений ним спільно з Гетьманом проект коаліції України, Швеції, Москви, Венеції, Англії і Австрії для увільнення Греків з під турецької влади, поділу Туреччини, завоювання Пельопоннесу і втягнення в сферу впливів цієї коаліції ще й Персії. В Грудні того-ж року вертається о. Данило через Москву на Україну. В Червні слідуєчого, 1656 р., бачимо його вже в новій місії при дворі Ракочого в Трансильванії, а 19 Серпня він знов приїжджає до Короля шведського в табор під Закрочимом, вручає йому лист гетьманський і переказує словесну інструкцію, головним пунктом якої було бажання Гетьмана бачити у себе якнайшвидше послів шведського Короля для заключення союзу, при чім був для вислання тих послів поставлений Гетьманом Королю ультимативний десятитижневий речинець. В наслідок того посольства Король висилає зараз на Україну своїх уповноважених послів Веллінґа і Тернешельда; одночасно виїхав до Гетьмана і о. Данило. Тут він дістав нове, вложене на нього Гетьманом і Королем шведським доручення притягнути до шведсько-українського союзу Господарів молдавського й волоського. Виконавши це доручення, він знов їде до Карла Густава з листами Гетьмана й Господаря волоського. Поворотом його

задержують у Пруссії, де він пробув довгий час. Звільнений тоді Гетьманом зі служби за те — як оповідали — що покинув чернецтво та задумав женитися, о. Данило, тепер уже не отець, а Олівеберг де-Грекані, вступає, всеж таки за дозволом Гетьмана, на службу до Короля шведського, іде як його резидент до Господаря молдавського, а потім разом з послом шведським Лілієнкроною іде в Червні 1657 р. до Чигирина до Гетьмана. Там віп мусів з роблених йому закидів виправдатись, бо бере діяльну участь в переговорах з Лілієнкроною, потім знов вертається в Молдавію, пізніше бачимо його в Трансильванії і Яссах, врешті в початку 1658 р. знов переїзжає на Україну і знов поступає при Гетьмані Виговським на українську службу, запаходиться при нім підчас його війни з Москвою, пише з доручення Виговського листи до Карла Густава, врешті підчас Умови Гадяцької займає уряд „військового секретаря“. Дальша його доля нам не відома.¹⁶⁹⁾

Ми умисне задержались трохи довше на особі того грецького чепця, щоб показати скільки енергії і здібностей вкладали іноді такі емігранти в державну українську працю. Крім Данила Олівеберга ще варті з посеред них уваги: Грек Іван Тафлярі, посол Гетьмана до Швеції в р. 1654, Марко Тарсі, мабуть Грек львівський, перекладчик і секретар Олівеберга; Теодозій Томкевич, так само Грек, львівський міщанин і купець, посередник між Гетьманом і львівськими міщанами в 1657 р. потім один з головних аґентів Виговського підчас переговорів з Польщею і його посол до Швеції в Червні 1658 р.¹⁷⁰⁾ Турок Соліман, дуже освічена людина, що говорив по латині й иньшими мовами, якого бачимо в р. 1657 при штабі полковника Ждановича.¹⁷¹⁾ Тамже зустрічаємо Турка Ференча, що мав бути дуже видатним військовим¹⁷²⁾ і т. д. Багато чужоземців — не кажучи очевидно про офіціальних послів чужих держав і резидентів — все перебувало при дворі гетьманським. Хочби для прикладу згадати небожа волоського Господаря Михайла, що передтим при дворі Імператора австрійського був, і його численне оточення, так само оточення вдови по Тимофію Хмельницьким, доньки Господаря Люпула, а рідної сестри княгині Янушевої Радзівіллової¹⁷³⁾ і т. д., і т. д.

Розуміється поміж тими, перебуваючими тоді на нашій землі чужоземцями було багато різних тайних аґентів чужих держав, які намагалися впливати на події на Україні виключно в інтересах тих держав. Не забуваймо, що українське повстання спалахнуло підчас великого

воєнного напруження в Європі, в часі завзятої й довгої боротьби двох великих груп європейських держав. Обидві ці групи, як держави протестантські, так і ліга держав католицьких намагались подіти на Україні використати для себе. Про давні в цім напрямі пляни семигородського Князя Бетлена Габора вже була мова вище. Тут ще додаймо, що на тайній нараді в кінці р. 1632 в Іоганісбурзі, представники протестантських кругів Річпосполитої, в кн. Радзівіллом на чолі, обмірковували з послом брандебургським Бергманом пляни анткатолицької конфедерації, до якої мала належати Англія, Данія, Нідерланди, Брандебургія і Швеція і до якої малося притягнути „Русь“ в Річпосполитій і українських козаків. Що до останніх, то на думку брандебургського представника „вони більше здатні до руйнування, як до допомоги і їх можна вжити тільки тоді, коли все загублено й коли приходиться сказати: ні мені, ні тобі.“¹⁷³) Такого роду думки і пляни мали ще більшу підставу в міжнародніх відносинах року 1648. І тому наприклад вражіння агента, якому залежить не на будіванню України, а тільки на зруйнуванню Польщі при допомозі козацького повстання, робить пайголосніший провідник революції 1648 року, жорстокий і неперемислюючий в засобах демагог, полковник Максим Кривонос, жовнір шотландський, що перед повстанням прибув на Україну.¹⁷⁴) З приводу тієї його руйнуючої демагогічної діяльності виникають гострі непорозуміння між ним і Гетьманом, якому врешті вдалось Кривоноса усунути. Але факт, що за діяльністю Кривоноса в зацікавленям слідили агенти протестантських держав і що поміркованість та обережність Хмельницького була їм дуже не до вподоби, дає підставу здогадуватись, що в лиці кривавого провідника української „черні“ ми маємо до діла зі свідомим, або може несвідомим виконавцем тієї сторонньої волі, для якої заведення ладу й порядку на Україні та будова української держави були ділом зовсім байдужим, або в усякім разі навіть менш ніж другорядним.

По скільки протестантським державам залежало на знищенню Польщі, а зокрема на усуненню стороники Австрії Короля Яна Казіміра, по стільки для ліги католицької важно було повстання козацьке паралізувати, Україну в Польщею помирити і Богдана Хмельницького до піддержування Яна Казіміра прихилити. Діяльність єзуїта „sub habitu secularis“ Андрія Гунцеля Мокреського — який, використовуючи давнє своє знайомство з Хмельницьким (він мав бути

учителем у львівській школі, де свого часу вчився Хмельницький), приїхав на Україну зараз по вибуху повстання і в характері посередника між Гетьманом і королевичем Яном Казіміром виступав — велась очевидно в тім напрямі, щоб впливи держав протестантських в оточеню гетьманським паралізувати . . .¹⁷⁶⁾

Уникнути страшноі небезпеки й не стати сліпим знарядям в чужих руках удалось Великому Гетьману перш за все тому, що він для здійснення своїх власних цілей: визволення української нації й будови української держави — зумів зорганізувати коло себе не агентів, а Богунів, Нечаїв, Виговських, Кричевських, Ждановичів, Креховецьких, Стеткевичів, Тукальських, зумів витворити з найкращих людей України аристократичний клас, який жертвою крові й життя себе з існуванням держави української звязав. Поки такий український аристократичний клас за Гетьмана Хмельницького існував, об нього всі спроби здеморалізувати Україну розбивались. Організованим впливам чужих держав Гетьман зумів протиставити так само організовані впливи свої. „Хмельницький знає все, що робиться в Польщі.“ „Трьох шпигів Хмельницького спіймали Поляки в Варшаві, з котрих один в кімнаті самого Короля сховався“ — так писали в Грудні 1650 р. розвідчики шведські.¹⁷⁷⁾ Не тільки в Польщі, але скрізь, де йому треба було, мав Богдан Хмельницький своїх довірених людей. Але кермувати ними можна було, тільки маючи в руках міцний зорганізований державний апарат. І доки провід Української Держави спочивав у руках „самодержавного“ Гетьмана і спірався на класі, що себе за найкращих, аристократичних, лицарських і ідейних слуг держави, а не за кандидатів у Гетьмани вважав — доти можна було чужі впливи побороти і Державу Українську відстояти. Спосіб правління й гетьманський геній Богдана Хмельницького добрали й виховали йому таких помішників, яких за його життя ані грошима, ані маєтками, ані урядами, ані почестями купити нікому не вдалось . . .

Використати козачину, як сліпу руйнуючу силу для повалення Польщі не змогли ворожі до Польщі держави ще й тому, що справа козацька за Богдана Хмельницького стратила — як вже вище було сказано — свій попередній характер внутрішньої справи польської Річпосполитої. Військо За-

порожське, що за Великого Гетьмана сформувалось, це вже не клас польської Річсполитої, невдоволеній своїм польським урядом і проти того уряду бунтуючий, а це державна аристократія нової, відділеної од Польщі, козацької української держави. І провідників того нового Війська Запорозького не можна вже вживати для викликування рухів у Польщі та для валення небажаного польського уряду, бо воно ані з Польщею, ані з її урядом нічого спільного, крім державної границі, не має.

Врешті помилились усі, хто Богдана Хмельницького за польського „бунтівника“ вважав, тому, що Великий Гетьман оказався по природі своїй творцем, а не руйником. Він сам умів одрізняти в українській нації її руйницькі, деструктивні елементи від елементів будуючих, творчих і зумів перших зробити нешкідливими, а других до державної та національної роботи притягнути. Військо Запорозьке за часів Богдана Хмельницького не тільки шаблюку та дипломатією буде й творить свою політичну організацію державну, але ще й скріплює її найміцнішим цементом, без якого ні одна державна будова вдержатись не може — цементом спільної всім класам, одної національної духової культури. А що культура національна ідентифікувалась у тих часах зі справами релігійними, то цим справам релігійно-національним — йдучи в тім слідами старої „руської“ князівської й шляхецької аристократії — присвячують Гетьман і Військо Запорозьке не менше уваги, чим справам військовим і політичним. І коли одночасно з гомоном військовим та з горячковою боротьбою політичною, виростають нові церкви та монастирі, коли будуються школи і розвиваються брацтва, коли повстають села й міста там, де досі був степ і де кочували Татари, то це найкращий знак, що немає тут місця для розкладових сил, що даремна там праця чужих деструктивних агентів . . .

Про численні універсали Гетьмана, якими він церкви та монастирі вбогачує і відновляє, була вже згадка вище. Так само горяче пеклється про них і його дружина Ганна. Писарь генеральний Іван Виговський, при всій своїй надлюдській роботі, знаходить час, щоби церкву святотроїцьку й монастирь в Чигирині фундувати, щоби до брацтва львівського, цього культурного заборолу нації української в її західних землях, вписатись. Так само вписуються до того-ж львівського брацтва Григорій Лесницький і Павло Тетеря. Михайло Стеткевич, брат Виговської, старинний монастирь бурколабовський своєю фундацією

відновляє. Полковник миргородський, Матвій Гладкий, в самім вогню повстання буде „коштом великим“ церкву в Миргороді, прикрашуючи її „ведлугу“ нашого звичаю християнського“ дорогоцінними іконами та малюваннями. Судя генеральний, Федір Лобода піклується про монастирь креховський у далекій Русі Червоній. Полковник чернігівський, Степан Подобайло відбудовує в Чернигові зруйнований перед тим Ілїнський монастирь і в ньому каже себе поховати. Михайло Махаринський, сотник тимоновський збирається монастирь у Тимонівці фундувати. Київський полковник, Павло Яненко Хмельницький жертвує Брацькому монастирю свій двір у Києві і т. д. і т. д.¹⁷⁸⁾

Велику вагу привязує тодішня провідна верства українська до справ освіти. Не зважаючи на тягарі воєнні, представники вищого духовенства, зіхавшись в Липні 1650 р. в Києві, складають добровільні жертви на піддержку найвищої української школи, Київської Могилянської Академії. Бо хоч більшість студентів цієї Академії „захопив — кажучи словами історика Олександра Яблоновського — запал воєнний“¹⁷⁹⁾ і вона до повстання пішла, але треба дбати про освіту дальших молодших поколінь. Єпископ перемиський, Антоній Винницький жертвує на цю ціль 100 золотих щорічно, єпископ вітебський, Іосиф Кононович Горбацький 500 золотих, таку саму суму зобов'язується вносити що року на руки ректора Академії, Лазаря Барановича, єпископ луцький і острожський Іосиф Чаплич-Шпановський, 200 золотих обіцює Діонисій Балабан, єпископ холмський і белзький.¹⁸⁰⁾ А з пізнішого універсалу 3. Мая 1659 р. полковника київського, Василя Дворецького, довідуємось, що „небожчик славної памяти Пан Богдан Хмельницький Гетьман і все Військо Запорозьке допомогою Божією, а одвагою, щастем і мужеством своїм рицарським скинувши з себе ярмо неволі лядської... церкви і монастирі Київські і Українські многіє увільнивши і з пащек лядських вирвавши... монастиреві Брацькому Київському і школам при нім будучим, для наук високих през побожних, а вельце славних годної памяти людей... для оборони віри і церкви православної фундованим — яко ктитори і наступци особливе певние маєтности (далі йде перелічення цих маєтків) назначили і дали“.¹⁸¹⁾ Не тільки про школи вищі, але й про нижчі дбають тодішні провідники нації. Війна й державне будівництво не

вупиняють підставової праці для освіти народної. Чужинця Павла Алепського, переїзжаючого через Україну в р. 1654 вражає велике число грамотних людей, звертають його увагу школи. а поруч них захоронки для убогих і сиріт по козацьких містах . . .

Для нас, безпосередніх нащадків пізньої державної й національної української руїни, психологія того кипучого, інтензивного, захоплюючого своєю організованою різноманітністю національного життя часів Гетьмана Хмельницького майже незрозуміла. Нам сьогодні трудно собі уявити, щоб могли бути на Україні такі часи, коли всі класи української нації приймали активну участь в твореню одного, для всієї нації спільного державного й національного життя. Коли провід того життя спочивавуруках розумних і чесних — не чужих, а своїх — найкращих українських людей, коли найбільше освічена і культурна верства на Україні себе українською — а не польською чи московською — вважала і коли вона авторитетом і повагою серед мас народніх користувалась. Щоб могли існувати такі часи, коли мешканці України не винищували себе взаємно під проводом чужих агентів і коли вони — в супереч загальному переконанню сторонніх обсерваторів і політиків — не тільки до руйнування, але й до будування були здатні . . .

„Між козаками задніпрянськими і по цій стороні Дніпра велика нелюбов, ворожнеча й розлад: зовсім поділилися на ся“ — так із задоволенням характеризували чужі доглядачі ті відносини на Україні, що пізніше за невдалих наслідників Великого Гетьмана настали.¹⁸²⁾ Це був початок того процесу, який привів до того, що нащадки сотвореної Богданом Хмельницьким української національної аристократії в Росіян на лівім боці Дніпра і в Поляків на правім боці обернулись. „Де тих Мурашків отчизна?“ — питали в одчаєм послідні Хмельничане, що біля Гетьмана Петра Дорошенка згуртувались, дивлючись, як Андрій Мурашко за московське панування на Україні розпинається, як його рідний батько Денис Мурашко своїх земляків до Польщи всіма силами тягне і як обидва вони вмісті проти Дорошенка — самітнього „последнього козака“ — в лютою ваїлостью виступають . . .¹⁸³⁾

Того фатального для України внутрішнього поділу по лініям впливів чужих держав і чужих національних інтересів за Гетьмана Богдана Хмельницького немає. Україна тоді сама собі вистачає. Вона не шукає для себе сильніших та кращих од неї самої зовнішніх центрів притягання і не розколюється та не розвалю-

ється відповідно до сили та значіння тих зовнішніх позаукраїнських центрів. Всі внутрішні сили України направлені в середину її самої. А що сліпа потенціальна енергія українських мас все була величезна, то — при умілїм і розумнїм скеруванню її на організацію власного життя — можливим стало таке чудо, як сформування за Гетьмана Хмельницького на протязі кількох літ Української Держави і Української Нації. Стали можливими на Україні зорганізовані, розумні форми людського співжиття, бо під залізною рукою Гетьмана Війська Запорозького всі Українці побачили, що годі на чужу допомогу проти своїх земляків рахувати і муситься форму компромісу, форму співжиття самим між собою знайти. І ці, хто в першій мірі таку форму знайти мали обовязок: культурний, освічений український клас — це ще не більш або менш чесні посередники між чужими державами й обезголовленою Україною, це ще не чужі народові українському комісіонери Росії та Польщі — а це народові українському потрібний та необхідний хребет, це „голова“, яку „прислати“ просили в р. 1648 у Хмельницького позбавлені своїх власних провідників селяне повстанці в Підляшші.^{18*}) Хребет і голова, без яких існування національного організму неможливе . . .

Тільки біля всею нацією признаного авторітету Гетьмана-Монарха змогла відродитись Україна. Ми вже бачили, як згуртувався і сформувався коло його особи український аристократичний клас, як зорганізувався і силою в козацькій Україні стали передтим безсилі й розпорошені найкращі українські люде. В міру того, як формувалася і національно об'єднувалася цей клас, збиралась коло свого старого київського центру і вся поділена перед тим і пошматована українська земля. Процес об'єднання північно-західних українських земель біля збудованої Гетьманом Війська Запорозького козацької південної України мають представити в загальних рисах два дальші розділи цих заміток.

Розділ VII.

Нова українська аристократія, об'єднавшись коло особи „Єдиновладного“ Гетьмана, намагається об'єднати всі українські землі в одній Державі Війська Запорозького — 1. Втручання Москви в державну українську політику не помагає, а стає на перешкоді такому об'єднанню. — 2. Без визволення з під влади польської Річ-посполитої всіх північно-західних українських земель не може бути емансипації України з під руйнуючих впливів Москви. — На ціх двох стверджених досвідом тезах спирається зовнішня і внутрішня політика Богдана Хмельницького в останній добі його Гетьманування. — Становище шляхти в північно-західних землях. — Переміна у взаємовідносинах між нею і Гетьманом та Військом Запорозьким під впливом монархічних тенденцій Богдана Хмельницького і європеїзації південної козацької України. — Голова шляхти волинської Степан вн. Четвертинський і його листування з „Ясновельможним Великим Гетьманом“. — Військо Запорозьське прилучає до козацької України некозацькі „руські землі“ Річпосполитої: Русь Червону, Поділля, Волинь, Полісся і південну Білорусь. — Юрій Немирич та інша шляхта ціх „руських земель“, що державну владу Українського Гетьмана і Війська Запорозького приймає.

Внутрішній розкол української аристократії після смерті Богдана Хмельницького привів до поділу України між державами чужими. Об'єднання за його життя цієї аристократії в одну верству привело до об'єднання всіх українських земель в одній державі своїй. Вже вище було зазначено і прикладами зілюстровано, як во всіх землях українських набіралась і формувалась та нова українська державна верства, що під іменем Війська Запорозького і під приводом „Єдиновладного“ його Гетьмана козацьку південну Україну в негалежну державу ворганізувала. Зовсім природнім було змагання цієї верстви поширити свою владу і на ті українські землі, які ще в склад держави Війська Запорозького не ввійшли, а в яких велика частина старшини козацької була родом, з якими вона була в постійнім звязку і які по старим, перенятим нею від попередньої князівської аристократії державним традиціям, до старої Русі, до Держави Київської й Галицької

колись належали. „Ми хочемо мати під своєю владою всю Україну стародавню, або Русь, де віра православна була і де ще мова наша задержалась: аж по Вислу. Бо нас би висміяли, коли-б ми тепер не відібрали земель, які ми за давніх часів були втратили“ — так казав на початку 1657 р. шведському послу Веллінґові Виговський, висловлюючи в той спосіб гадку не тільки Гетьмана, але і всієї нової української аристократичної верстви, якої він — Виговський — був одним з найвидатніших і найсвідоміших представників. ¹⁸⁵⁾

Однаково, як аристократія свіцька, козацька — була заінтересована в об'єднанню всіх українських земель і аристократія духовна. Сама вона (як це було вище сказано, переважно по походженню шляхта) власне з тих північно-західних українських земель була в більшості родом. Там, у тих землях, були найбільше чтпмі і знані старинні православні святині, де починали своє чернече життя пізніщі Владики і Митрополити. Там були найбільш діяльні брацтва, що в постійній боротьбі з західними впливами виховували найзавзятіших „ревнителів благочестія“. Там врешті під владою Річпосполитої залишились по відділенню її унезалеженню козацької України, найбільші її найкращі маєтки української Церкви православної. ¹⁸⁶⁾

І прилучення до козацької України північно-західних „руських земель“ найгорячіше бажав собі сам Гетьман. Вже в початку 1649 р. він перед послами Річпосполитої, по їх словам, „Україну й навіть Русь усю Ляхам виповідав“. Для визволення „всєї Руси“ він союз з Москвою заключив і протекцію царську прийняв. „Totam Russiam Rubram usque ad Vistulam“ — жадає він для себе в усіх переговорах зі Швецією і з Ракочим. І доки Ракочи од цих „руських“ земель не відмовився, а Король Карл Густав на письмі заприсяженої „аскурації“ Гетьману на ці землі не дав, доти він союзу з ціми державами писаним трактатом ствердити не хотів. ¹⁸⁷⁾

Які були причини тих упертих і непохитних гетьманських змагань? Розуміється перш за все грав тут ролю момент ірраціональний: дух нації, що все стихійно прямує до зєднання в одно тіло цілого національного організму. Але були й розумові причини, виведені з фактів життя, з певного політичного, на льогічнім розумованю опертого світогляду. Про де-які з них ми вже згадували. Ми вже знаємо, що Богдан Хмельницький був найбільшим європеїзатором України і що на європейськи-культурних елементах, а не на Січи Запорозьській хотів

він будувати козацьку українську державу. Тому збільшеня та скріплення тих європейських елементів через прилученя до козацької України найблизчих до Європи і найбільше європеїзованих північно-західних земель мусіло бути одним з його найголовніщих завдань.

Знаємо також, що забезпеченя будуччини державности української Гетьман бачив тільки в дідичній і міцній гетьманській владі, в сотвореню і скріпленю абсолютистичної української монархії. І знов таки не на полукочовій примітивній Січі Запорожській міг він будувати українську монархію; не там міг він здобути та за собою закріпити потрібний йому для переведеня цих монархічних плянів дідичний титул Князя. Переговори з Королем шведським, Імператором австрійським, Князем семигородським і т. д. в справі визнання незалежності своєї держави не міг вести якийсь смішний своєю еґзотичністю Князь „Коша Січового“, а Князь тих земель, де цей титул мав свою правну підставу, свою давню державну історичну традицію і де були верстви, на яких така українська влада князівська серйозно опертися могла.

І коли справа того нового дідичного суверенного і територіяльного титулу князівського, що мав бути доданий до військового і екстериторіяльного титулу гетьманського, набрала — як уже вище сказано — такого великого значіння в останніх роках гетьманування Богдана Хмельницького, коли вона грає таку велику ролю за Виговського („Гетьман військ Князівства Руського“ — такий титул визнала за ним Річпосполита в Гадяцькій умові), за Юрія Хмельницького (Князь Сарматії), за Мазепи врешті (одержаний ним в 1707 р. від Імператора австрійського титул князя „св. Римської Імперії“ і князівство чернігівське, про яке він умовлявся з Карлом XII) — то це не були, як думають наші історики демократичної школи, панські „примхи“ Гетьманів, нав'язані їхнім „польським вихованням“, а одна з найглибших державних українських ідей, що шукала опори для державно-правної традиційної монархічної форми української держави там, де тільки така опора й могла бути знайдена і звідки степову анархію можна би було побороти: в північно-західних українських землях старої „руської“ князівської державної культури.

І коли цю державну ідею Богдана Хмельницького, так само як і інші його ідеї, перейняла вгодом Москва; коли від р. 1654 почавши, до попереднього титулу царського: „всєя Росії Самодержець владимирській, московській. повгородській і т. д.“ додається:

„всєя Великія і Малыя Россіи самодержецъ московскій, кїевскій, владимирскій, новгородскій...“ а крім того ще й: „великій князь смоленскій, волынскій, подольскій, черниговскій, витебскій, мстиславскій... и землямъ восточнымъ и западнымъ обладатель...“ — то не Великий Гетьман був винен, що титули старих Князів Київських Царю московському дістались, бо він зробив усе можливе, щоб їх для себе, фактичного дідича цих Князів, заховати, щоб титулів цих Цареві московському не дати. Бо власне знищення на Україні в самім зародку державних тенденцій московських було завданням Гетьмана в останніх роках його панування. Бо й тому власне він так дуже хотів північно-західні землі до України прилучити, щоб на цих „руських“ землях старої державної, князівської, культури будову нової держави української завершити і в той спосіб од північних державних впливів московських себе відмежувати; ці московські впливи, на князівській київській державній традиції оперті, відродженням цієї традиції в самій Україні паралізувати, та ініціативу відновлення старої київської „Держави Руської“ в перемозі над Польщею і над кочовим степом з рук царських і московських на Україні вирвати...

Ми вже знаємо, що головною метою і основою союзу Гетьмана з Царем московським було бажання визволити всі „руські землі“ з під Польщі. Але іменно для цього цей союз оказався зовсім непридатним. Бо хоч Царь московський радо брався ці землі визволити, але визволити їх він хотів для себе, а не для України і не для козацького Гетьмана. Показалось, що новий протектор України, Царь московський, не збірається зовсім наділяти Гетьмана українського „державою більшою, чим вона була за Королів польських і своїх Князів руських“, як думали українські дипломати, включаючи Переяславську Умову. Він хотів тільки побільшення своїх „восточних“ земель землями „западними“. І коли виявилось, що побільшити московську державу коштом Польщі можна далеко легше переговорами і торгами з самими Поляками, чим піддержуванням проти них війною хоч і „одновірних“, але непевних „Черкасів“, то Царь забув про дапі Гетьману обітницю і вигідний для себе, а страшний для України мир з Польщею у Вільні послішив заключити. Це мав бути перший етап того „собиранія Руси“, який закінчиться колись українським гайдамацьким бунтом, Москвою проти Польщі піднятим і самою-ж Москвою здавленим вараз, як тільки

заякана цим бунтом Річпосполита на уступки супроти Москви пристала. Але Гетьман Богдан Хмельницький не мав нічого спільного з духом гайдамацьким і методи політики московської в Україні, такі вірні й доцільні згодом, тепер, за його життя, показалися ні до чого . . .

Наміри московські Великий Гетьман збагнув розуміється дуже скоро. Тому в спільнім українсько-московським поході проти Польщі в 1655 р. прийшлося Гетьману од городів руських — Львова, Гусятина і т. д. — і од всіх західних „земель руських“ одмовитись, аби тільки не віддавати їх „на імя царське“. Господарювання Царя на Білій Русі показало ясно, до чого прямує Москва і чим скріплення її державної сили може погрожувати Україні. І без пригадок шведської дипломатії, що на це увагу Гетьмана звертала, знав Богдан Хмельницький, які то титули „до князівств Київського і Галицького належні“ Царь московський собі по р. 1654 проти його волі подавав.¹⁸⁸) Бо коли в р. 1648 Гетьман адресував свого листа „Государю Алексею Михайловичу, самодержцу і обладателю земли Московское свѣтилу Русскому“ — отже „свѣтилу“ серед иншої немосковської Русі — і більш нічого¹⁸⁹), то тепер мусів він виписувати довгий титул, в якому його — Гетьмана і самодержця Руського — власні, його власною кровю „з неволі лядської визволені“ землі українські перечислялись. Шведи знали, чим можна було найбільше роздратувати проти Москви старого Гетьмана!

Так само без пригадок шведських знав він, що помирившись з Польщею, „хоче Москва поневолити козаків і одняти од них волю якої коло себе вона стерпіти не може“. Коли-ж ще взяти під увагу, що указом царським з д. 15 Вересня 1654 р. єпископ білоруський мстиславсько-оршансько-могилівський, який досі київському Митрополитові підлягав, тепер з цілою єпархією був відданий під владу Патріярха московського¹⁹⁰) і коли уявити собі, яке обурення й переполох серед православного духовенства українського мусів викликати цей указ — то зрозуміло, чому навіть в найбільше москвофільських українських колах, все свою „одновірність“ з Московією підкреслюючи, зникли останні надії на допомогу московську і чому емансипація з під впливів Москви стала для Гетьмана найбільш пекучим питанням.

Як же цю емансипацію перевести, коли ще така велика частина земель українських під владою польською залишається? Гетьман був

за розумним політиком, щоб війну з Польщею і з Москвою одночасно починати, маючи ще до того ворожих Татар та Турків за плечима. Союзу з Москвою не можна було рвати доти, доки боротьба з Польщею перемогою України не скінчилась. І в цьому напрямі, щоб союзні відносини з Москвою задержати, Гетьман робив всі можливі заходи. Але одночасно не менше енергійно заходивсь він коло того, щоб побільшити і скріпити всередині України ті українські елементи, які проти Москви в слушний час устояти-б могли і які-б дали Гетьманові ту силу, з якою-б Москва страшною для нього не була. Богдан Хмельницький розумів, що не „чернь“, національно зовсім індиферентна, і не Січ Запорожська, якою все можна було колотити в усі боки, дасть йому оту потрібну для устояння проти Москви силу. Та сила лежала в північно-західних українських землях, в невизволених ще Військом Запорожським „руських“ землях Річсполитої. Бо там були ті українські елементи, яких свідомість національна під впливом західних вірців сформувалась і у відвічній боротьбі з Польщею загартувалась та окріпла на стільки, що було неможливо ані царськими „соболями“ їх перемогти, ані лукавими гаслами „одновірности“ спокусити. Вони то — ці українські елементи західної європейської культури — мали по думці Гетьмана кадри нової аристократії, що в козацькій Україні сформувалась, скріпити і відпорність тієї аристократії проти впливів сходу, проти впливів Москви побільшити . . .

Не зриваючи з Москвою, знайти певнішого від неї союзника для боротьби з Польщею. При його допомозі і при московським нейтралітеті, всі північно-західні „руські“ землі до України прилучити. Психологічні основи союзу з Москвою, яко єдиного засобу побороти Польщу, серед мас українських в той спосіб знищити. І західні, європейські, супроти Москви найбільш відпорні українські елементи прилученням оцих північно-західних земель скріпити — ось була та глибоко продумана політична ідея, якою кермувався Гетьман, приступаючи до балтійсько-чорноморської коаліції і присягу на вірність собі й Україні від шляхти „земель руських“ приймаючи . . .

А що саме ця політична ідея була вірна і що тільки вона до унезалежнення України вела — найкращим доказом служить це зденерована, цей неспокій і ця безсила злість Москви, що тоді саме в її

відносинах до України помічається. „Не избыточное то дѣло, чтобъ Гетману послать людей своихъ на помощь къ Ракоце, безъ вѣдома Великаго Государя нашего“ — запевняли Річсполиту московські дипломати.¹⁹¹⁾ А посол царський у Чигрині, Бутурліп, грозив Гетьману „карою Божією“ за те: що полковник Іван Нечай московські залози в Білої Русі виганяє, вогнем і мечем нищить усіх, хто тільки на імя царське присягав і весь край на імя Гетьмана займає; що Гетьман, „підданим царським бувши“, наважився союз зі Шведам, супротивником царським заключити і Польщу, яка у Вільні Царя своїм Королем обрати обіцяла, разом з Лютрамі і Кальвінами нищити; що Гетьман при допомозі Ракочого і Шведів займає тепер ті городи, яких він в 1655 р. при допомозі військ московських займати на імя царське не хотів і т. д.

Вище було сказано, що відповів Бутурлінові Гетьман. Але він збройно проти Москви не виступав і навіть радо брався бути посередником і примирителем між нею і своїм новим союзником Швецією. В результаті московська дипломатія, що все обороною віри православної на Україні воювала, була безсила. Бо кожному було ясно, що православному віру супроти Польщі краще боронить в союзі зі Шведами, Прусією й Семигородом сам Гетьман український чим Царь московський, який власне допомогу Польщі проти Шведів послав. Отже московській дипломатії лишалась тільки одна зброя: провокація. Бутурлін обіцявав маєтки і „велику ласку царську“ тій старшині, яка цареві буде вірно служити і пляни Гетьманські паралізувати; а одночасно у військо козацьке, що під проводом Ждановича йшло на допомогу Ракочому, послані були московські агенти-розлагателі. Вони повинні були чернь проти старшини бунтувати, кажучи, що тяжка війна з Польщею ведеться старшиною проти волі царської і що старшина тільки про те й думає, аби їй самій спільно з еретиками запанувати і чернь в гіршу від польської неволю завдати. Але й ця провокація, поки за життя Великого Гетьмана існувала міцна і спаяна українська аристократія, Москві не помагала. Бо чернь українська, як і всяка инша, все мала нахил більше вірити на сам кінець тому, в чий розпоряженню були не тільки приємні слова, а й фактична реальна сила.¹⁹²⁾

Пізніше, по смерті Богдана Хмельницького, московська дипломатія одержала перемогу. В договори: бахчисарайський 1681 р. і московський 1686 р., між Москвою, Польщею й Турцією заключені — введено

було Москвою жадання, щоб правобічна подніпрянщина оставалась „на віки“ незаселеною пустелею. І це був найкращий доказ, що Великий Гетьман не помилявся. В європеїзації України, а не в січових „штаннях“ захована була найбільша небезпека для московського панування. Тому відділити „Малороссію“ від західних українських земель, одмежувати її якнайщільніше, хочби й незаселеною пустелею, від Європи, така була провідна лінія московської політики на Україні, від смерті Богдана Хмельницького почавши . . .

Війна 1656—7 р. України з Польщею, ведена Гетьманом в союзі зі Швецією, Прусією й Семигородом, мала розуміється зовсім инший характер, ніж війна 1648—9 рр. Це вже не було повстання козаків, українських підданих Річпосполитої, та її підданих „руської віри“ за свої соціальні й національні кривди. Не зреформувати польську державу, зруйнувавши її старий попередній лад, хоче тепер Гетьман. Теперішня війна з Польщею, це боротьба за українську землю. Що козакам треба дати „*coś udzielnego*“, що треба погодитись з існуючим Української Держави — це вже в другій половині панування Великого Гетьмана стало зрозумілим навіть для польських мужів державних ¹⁹³). Питання йде тепер про грядицю, про межу. І Богдан Хмельницький хоче прилучити до своєї козацької української держави ті українські землі, які ще по за її межою осталися.

Той, хто прилучає якусь землю до своєї держави, поводитьсь в ній не так, як той, хто в тій землі лише нищить ворожий йому соціальний лад. Не Кривоноси появляються тепер на Волині з завивними листами до української черні, щоб вона нищила панів, шляхту жидів. Не до православних тільки пише свої листи Гетьман, щоб вони ворота городів повстанцям одчиняли. Він прилучає до своєї держави рідну їй по національному складу і по своїм традиціям землю і тому зберегти цю землю від знищення, прилучити її цілу, незруйновану — ось його найважливіше завдання. „Хоч би піддавались і бісурмане — казав Гетьман руйнуючим Галичину московським воеводам підчас українсько-московського походу 1655 р. — не треба їх нищити, а заховати слід в милости й опіці ось так, як це робить у Польщі Король шведський, що не руйнує тих, які добровільно його владу приймають.“ І коли йому ці слова з докором нагадував ще в р. 1657 Бутурлін, то Гетьман гостро відповів: „навіть якби я розуму збувся

то й то не дозволив би нищити гарматами християн православних.“¹⁸⁴) Тому полковник Жданович, висланий тоді, в кінці 1656 р., на допомогу Ракочному й на окупацію Поділля та Русі Червоної, дістав, як ми вже вище казали, наказ гетьманський поводитись з тамošніми городами і тамošніми людьми так, „як з власними нашими.“ Такі самі накази дістали й ті полковники, що пішли прилучати до козацької України Волинь, Поділля й південну Білорусь.

В числі місцевих людей, з якими мали представники Української Держави поводитись „як з власними нашими“, перше місце займала тамošня шляхта. На ній весь попередній польський державний устрій тих земель до того часу спочивав і її перш за все мусів мати на оці той, хто землі ці до своєї держави прилучав. Прилучав — додаймо — вже не в союзі з азійською, ворожою до західної цивілізації Московою, а в союзі зі Швецією, Семигородом і Прусією, отже з європейськими, на верстві лицарсько-шляхецькій опертими державами. Окреслити нове державно-правне становище шляхти „руської“ — червоноруської, волинської, подільської, пинської — в моменті прилучення тих земель до Української Держави Війська Запорозького — стало тепер найважливішим завданням внутрішньої, веденої під знаком європеїзації політики Гетьмана. Яке було, в момент інкорпорації до України „руських земель“, становище шляхти в тих землях?

Розуміється, дуже тяжке. Позбавлена тієї міцної опори, яку шляхті киявській, чернігівській, брацлавській давав новий державний устрій козацької України, шляхта червоноруська, подільська, волинська, поліська, південно-білоруська все ще переживала період анархії і розкладу попереднього державного життя. Зборівська Умова козацької України в Польщею дала їй право вернуться до своїх рідних земель. Але нова війна польсько-козацька, що незабаром по цій Умові знов розпочалася і на території цих „руських земель“ велася, не дала їй змоги вернуться до нормального господарського й політичного життя. Політика Хмельницького в першій автономістичній добі повстання і тодішня політика польська доводили цю шляхту до останньої розпуки. І одна й друга не мали ясних політичних цілей. Чого хоче Хмельницький од Річпосполитої? . . . Що думає Річпосполита зробити з Хмельницьким і Україною? — Ось були питання, на які ця нещасна, грабована й руйнована так польськими як і козацькими військами шляхта, не могла найти ніякої розумної відповіді. Одно було для неї ясно, що

ця безконешна війна руйнує край і що користь з тієї боротьби за нову форму польсько-українських відносин у Річпосполитій мають тільки союзники то одної то другої сторони — Татари. Ганебний Жванецький трактат, коли приведені на Україну Хмельницьким Татари, перейшовши на польський бік, дістали від польського Короля Яна Казіміра дозвіл брати ясир і грабувати всі руські землі, „од Львова“ починаючи — особливо дався в знаки „руській шляхті“. „Під Жванцем бився кеп з зас . . . цем“ — така з тих сумних часів осталась і по сьогоднішній день серед нашої шляхти правобічної приказка.

Нарешті розрив Гетьмана з Польщею і прийняття козацькою Україною царської протекції показали „шляхті руській“, однаково як православній, так дисидентській і католицькій, що на державу польську і можливість відбудови Річпосполитої нема вже більш чого покладатись. З того часу починає вона й собі оглядатись за сторонньою протекцією за зовнішньою державною допомогою, яка-б лад і порядок в її зруйнованих батьківських землях завести була в силі.

Отже частина її за прикладом шляхти північно-білоруської бажає протекції царської й у виборі Царя на польський перестол бачить останню надію порятунку. Друга частина з Юрієм Немирпчем, подкоморієм київським на чолі, присягає в 1655 р. „на підданство“ шведському Королеві. Частина врешті енергійно агітує за тим, щоб Князеві семигородському Ракочому віддати правління Річпосполитою, Яна Казіміра усунувши й Ракочого на його місце посадивши.¹⁹⁵⁾

Але й ці всі „протекції“ не були дуже солодкі. Кожний „протектор“ появлявся, розуміється, зі своїми військами, які „хліба“ по дворах шляхецьких шукали і на кожному запідозренім в „неприятні“ мстилися люто, по чужинецькому. Особливо „протекція“ московська дуже швидко її сторонників розчарувала. Безприкладні жорстокости, що їх чинили Москалі підчас окупації Білоруси, заслання тисячів її мешканців у Сібір, московські тюрми, тортури та мордування — викликали серед „руської“ шляхти паніку, а особливо у тієї її частини, що як шляхта повіту пнцького наприклад, була найбільше виставлена на небезпеку московського наїзду. „В Білорусі шляхту, що добровільно владу московську прийняла, насильно з родинами вивезено в Московщину. Могилівських горожан і інших білоруських мешканців, убезпечених обітницями царськими, більше як двадцять тисяч в пустині московські

заслано“ — так представляв ці події маніфест Війська Запорозьського, виданий пізніше, в р. 1658, до всіх держав європейських . . . ¹⁹⁶⁾

З другого боку Річпосполита, заслаба і занедадна, щоб який небудь державний лад на „руських землях“ завести, була ще на стільки дужа, що могла мститись за нельояльність. Ось наприклад значний і відомий шляхтич подільський, властитель Шатави і Дунаєвець, хорунжий галицький Михайло Станіславський і шляхтич землі сяноцької з воеводства руського Василь Яворський, були обидва урядом польським засуджені на інфамію й конфіскату маєтків за прихильність і допомогу Ракочому. ¹⁹⁷⁾ Знов „за зраду зі Шведом“ засудила Річпосполита польська на інфамію та позбавлення всіх урядів, маєтків та шляхецтва таких загально поважаних волинських землян, як властителя Киселина, родича православного Владика луцького, Олександра Чаплича Шпановського ¹⁹⁸⁾ і старого хорунжого чернігівського, частого посла на Сойм від воеводства волинського, властителя Гугова, Цєвова й Серхова — Гавриїла Гулевича-Воютинського. „А що сьогодні одному, завтра другому може статись, бо ніхто перед похороном не може називатись щасливим“ . . . — то голова шляхти волинської, подкоморій брацлавський Степан князь Четвертинський, великий приятель Гулевича, його протестацію проти такого засуду до книг „на вічну річей памятку“ разом з вище наведеною „сентенцією“ вписати наказав . . . ¹⁹⁹⁾

Оле мені, оле! нещасная доле, гріхи то карають,
Же сеї години без дання причини люде погибають.
Всі наші справи юж суть на Лаві: трудно їх покривати,
Ніхто не поможе, Ти сам, Милый Боже, рач нас рагувати.

Оле мені, оле! нещасная доле, хто мені оборона,
Хто мене потішить, а в плачу розсмішить, хто голові Корона.
Пречистая Панна, то утixa давна, то її упрашаю
Жеби ся молила, війну усক্রожила на російськiм (= руськiм) краю . . .

— Такими сумними віршами, тодішньою літературною мовою нашою писаними, скаржився якийсь шляхтич волинський на „нещасную долю“ руської землі, позбавленої „Голові Корони“ та руйнованої во всіх боків ріжними ворогами. І видно цей вірш настільки добре віддавав загальний настрій тогочасний, що той самий князь Четвертинський, який старанно всі важніші справи рідної Волині нотував, цього вірша до свого копіялу вписати не забув. . . ²⁰⁰⁾

Тяжким шляхом кривавого досвіду доходила поволі шляхта „руська“ до того переконання, що без її повороту до рідної державності, без її повного об'єднання з власним народом ладу й порядку на її рідній Русі бути не може. А що саме в тім часі державність козацька була вже сформувалась, що Гетьман Війська Запорозького все більше й виразніше про забуту Корону Князів руських згадував, то в бік України та її могутнього вождя все більше, від р. 1655 почавши, починає звертати увагу ця шляхта.

Во поминувши її родинні й сусідські зв'язки, які об'єднували її з новою українською — як свіцькою козацькою, так і духовною — аристократією, бачила шляхта непокозачених „земель руських“, що зо всіх сусідніх держав, єдинокровна держава Війська Запорозького пабірає все більшої сили і значіння. Ось наприклад її депутати, які в 1655 р. з Люблина до Царя московського присягу давати поїхали, вернувшись розказували, що до Царя їх не допустив і назад з дороги завернув полковник Війська Запорозького білоруський пан Іван Нечай, брат убитого під Красним, а всій шляхті добре відомого пана Данила.²⁰¹⁾ Не тільки не пустив, але ще й погрозив, щоб вони більше до Царя не їздили, а то буде з ними те саме, що зі шляхтою мстиславською, яка теж протекцію царську не через Гетьмана, а помимо його особи прийняти хотіла, та за це по наказу гетьманському тяжко покарана була. І бачили ці висланці, що воеводи царські були супроти полковника гетьманського безсилі.

Знов сторонники Шведа і Князя Ракочого „братам шляхті“ оповідали, що Король шведський і Князь семигородський вже союз з Гетьманом Запорозьким підписали і хто хоче на рідній землі залишитися, той хай просить у Короля шведського заступництва перед Гетьманом Запорозьким ось так, як це зробив пан Юрій Немирич, або пан Самійло Корецький і інші²⁰²⁾. Врешті підчас походу 1655 р. переконалась уся ця шляхта навч, що теперішній Хмельницький то не той страшний ватажок з під Жовтих Вод і Корсуня і це вже не Хмельницький з під Жванця, не польський бунтар і не „татарський брат“ руйник, — а Великий Гетьман, творець і обповитель старої Руської Київської Держави. Вже не з Татарами наскочив він був на „руські землі“, а прийшов з одновірним своїм союзником Царем, та й то його військам московським нищити Русь не дозволив. Так само не дозволяє він нікого кривдити й тим своїм полковникам, що оце з новим 1657-им

роком вступають тепер в півдня, в України, на „Русь“, ідучи на підмогу гетьманським союзникам Шведам і Ракочому, та перелякані залози польські скрізь з цілої Русі виганяючи. І прикладом нових відносин, що під впливом цих фактів і нової оцінки публичної стали укладатись між шляхтою земель руських та Гетьманом Війська Запорозького, може бути листування між Гетьманом і головою шляхти волинської Степаном кн. Четвертинським, листування, з якого два більше характерні листи будуть наведені низче. Але попереду кілька слів про старого князя.

З поміж „начільних голов віри руської“, яким у 1646 р. Митрополит Петро Могила віддав своїм заповітом в опіку Київську Академію, тепер в 1657 р., по смерті Адама Кисіля, воеводи київського і Богдана Стеткевича, каштеляна новгородського, по смерті Олександра й Богдана Огінських, Федора й Сильвестра Проскурів-Суцанських, та багатьох інших — остався тільки один подкоморій брацлавський Степан князь Святополк Четвертинський. Цей 80 літній старець, нестор і голова шляхти волинської, репрезентував цілу добу в історії нації. Він був останнім представником того покоління „шляхти руської“, тієї старої національної аристократії, що стоючи непохитно при вірі предківській, зуміла цю віру в найтяжчу годину оборонити та її новій аристократії національній — Війську Запорозькому — для дальшого захисту, розвитку й викохування передати. Немов старий дуб, що от-от повалиться й ляже поміж молодих вирослих з його насіння дубчаків, стояв серед зовсім уже иншого молодого покоління цей останній могикан старої Русі князівської. Але нація наша тоді не була ще втратила почуття неперервності традиції національної. Вона ще тоді була нацією. І тому до голосу старого князя прислухались уважно всі, хто з нацією почував себе звязаним. Тому постать його цікава й сьогодні для нас, як символ тієї тодішньої неперервності національної традиції, що вязала в одно національне тіло два зовсім неподібні до себе покоління, — як арка сполученя між двома так страшенно ріжними добами нашого національного існування.

І громадське і особисте життя князя зробило з нього не виімкового, а звичайного, середнього типового репрезентанта свого покоління, старої дореволюційної православної Русі. Він був сином кн. Яцка, голови лінії князів Четвертинських, прозваної лінією на Новій Четвертні. Оженений три рази, кожний раз з представницями місцевих шля-

хецьких родів: 1. з Ганною Бокіївною, 2. з Ганною Микулинською і 3. з Катериною Харлинською — мав він багато дітей, які займали відповідне становище в сучаснім шляхецьким суспільстві. Олександр і Януш (оженений з Софією Чурилівною) хазяювали в своїх маєтках; Микола, оженений з Доміцеллою кн. Соломерецькою, займав високий уряд каштеляна минського; Ілля був ротмістром у війську Річпосполитої, а найменший син, Степан, ще учився в тих часах у Луцьку, а потім у Єзуїтів в Замості під руководством патера Яна Гембича професора філософії. Цей Степан мусів бути улюблеником старого батька, бо той старанно записує в своїм копіялі всі важніші події з життя свого сина. Отже наприклад його промову до батька, коли він перший раз виїздив з дому до шкіл („огаса до оуса, kiedy odjeżdżał do Ludzi“), потім „Мову на похороні князя Миколи Четвертинського каштеляна минського — Степана, рідного брата, який з Академії Замойської приїхавши і 14 літ маючи, отправовав у Монастирі Новочетвертинським Тумині при ЙМ. отцю Дионисі Балабані Митрополіті київським і великій фреквенції княжат і людей зацних“; і т. д. ²⁰³)

Привязаний глибоко, як і вся тодішня православна „шляхта руська“, до своєї віри, князь Степан фундає разом зі своєю дружиною Ганною Микулинською православний монастир „у Новій Четвертні в маєтності Боровицькій на урочищу Тумин“. Він бере діяльну участь в таких важнім і рішачючим для тодішнього національного життя факті, як відновлення православної Єрархії: в р. 1620 в його маєтку Животові був висвячений Патріярхом Теофаном Владика холмський Паїсій Іполитович. Його лучать близькі приятельські відносини в Митрополітами Петром Моголою, Сильвестром Коссовим і Дионісієм Балабаном, який між иншим пише до нього сердешного кондоленційного листа з приводу „жалісної для Церкви Божої і Народу Руського“ смерти його сина Миколи. Відомий письменник Захарій Копистинський присвячує йому в 1623 р., яко „пресвітлх великих княжат руських потомкові“, переклад Іоана Златоуста, і т. д. ²⁰⁴)

Соціяльні погляди князя відповідають теж поглядам цілої тодішньої непоказаченої і консервативної шляхти руської. До козаччини, коли вона боронить віру і націю, він ставиться дуже прихильно. Бож тільки дякуючи Гетьману Сагайдачному і оружній охороні козацькій, могло відбутися в 1620 р. відновлення Єрархії православної і висвячення

Владика в Животові. „Війську Запорозьському остаючи зичливим приятелем, я гроші на військові потреби за гетьманства Й. М. И. Петражицького-Кулаги позичав“ — пише він тепер, давні часи згадуючи, в своїм листі до Костянтина Виговського полковника пинського і туровського.²⁰⁵⁾ Але-ж не забуваймо, що Гетьман Петражицький-Кулага був представником соціально поміркованої, статечної, шляхецько-реєстрової частини козацтва і що був він великим ревнителем віри православної, в справах якої він в 1632 р. в князем Острожським і зі шляхтою волинською був у постійних зносінах.²⁰⁶⁾ До бунтівничих нахилів козацьких і їх методів використання „черні“ для оборони своїх власних козацьких інтересів — князь Четвертинський, як і вся консервативна шляхта руська, ставиться вороже. І в цьому боку єсть де-що правди в характеристиці, даній князем Збаражським князеві Степанові ще в 1625 р., що „хоча й він (кн. Четвертинський) віри православної, але походження він не козацького та цноти не козацької, і знаю, що він їх рад бачити всіх в одній ложці потоплених“.²⁰⁷⁾

Революція 1648—9 рр. як і всій шляхті руській, так і кн. Степанові далась сильно й болюче в знаки. Бо помімо того, що йому всі його маєтки, як і всім іншим, поруйнувано, але й сина Януша „чернь“ в Нестерварі на Поділлі в Серпні 1648 р. убила, хоч його старшина козацька всіма силами намагалась врятувати.²⁰⁸⁾ Проте при першій змові кн. Степан вертає до своєї Нової Четвертні і тут з надзвичайною на такі старі літа епергією боронить він, як уміє, словом і пером своє батьківське гніздо й останки старої, репрезентованої ним, національної культури від усіх численних ворогів. Архіви переховали до наших днів його велику кореспонденцію з ріжними тодішніми достойниками як Річпосполитої так і Війська Запорозького. При чім у цій кореспонденції кидається у вічі одна риса. По скільки його відносини до представників Польщі стають чим раз більше „ядовитими“ (як помічено з боку при однім з таких листів), то відносини до представників козацької України набирають що раз більше приятельського і сердешного характеру.²⁰⁹⁾

Вплинула на це перш за все та величезна державна, національна і соціальна еволюція Війська Запорозького, яку ми в попередніх розділах представили. Вплинуло загальне становище шляхти руської, про яке тільки що була мова. Вплинули також і мотиви особистого

характеру: споріднення напр. генерального писаря Івана Виговського через кн. Соломерецьких з родиною сина кн. Степанового Миколи.²¹⁰⁾ Врешті найбільше вплинула національна свідомість старого князя, його постійний контакт з тодішнім національним, отже в першій мірі релігійним життям і те значіння, якого в очах всієї Русі православної стала набірати з кожним днем більше постать українського Гетьмана.

„За прислання універсалів ВММПана на охорону майна мого волинського — пише князь Степан до Гетьмана Богдана Хмельницького 9 січня 1657 р. з Нової Четвертні — покірно дякую, вчинивши поклон Господу Найвищому, що серце ВММПана добрим для мене вчинив і що маєш відомість певну про Дім мій, який від давних княжат Руських виводиться. Але (не бачучи на ці універсали) я мусів дати хліб для полку, що стоїть в Турові і до Висоцька, де ЙМП Зарудний був, теж послати. Тому, бувши певним, що це Їх Милости (полковники) помимо волі ВМилости ММПана вчинили, пришлося мені до ВМ. ММПана послати. Маю надію, що суворо з милостивої ласки своєї Панської накажеш, щоб більше з мене не стягали і не кривдили в старости моїй мене, за одміною несталой фортуни позбавленого тепер широких волостей бідного Русина, слугу ВММПана, та убогих підданих моїх. За собою і за сином моїм каштеляном минським, у якого маєтності одібрано, пильно ВММПана прошу. Зволь подати руку нещасливому, як звикли Великі і Славні Гетьмани, що перемагають і нах прохаючими милосердя чинять, а таким Гетьманом і ВММПан еси. Що ми це одержимо, покладаюся уповні на ласку ВММПана, яку заслужити, поки життя мого, я і потомство мое будемо вважати себе обовязаними“ . . .²¹¹⁾

Князь Степан Четвертинський, пишучи такого листа до Гетьмана Війська Запорозького, не був серед „шляхти руської“ якимсь надзвичайним виїнятком. Промовистим доказом цього може послужити збірний лист, висланий незабаром до Гетьмана представниками всієї шляхти волинської, зібраними д. 7 Червня 1657 р. в Олиці.

„Ясновельможний Милостивий Пане Гетьмане Війська Запорозького, наш вельце Милостивий Пане і Брате! — так починали свого листа оці „панове обивателі воеводства волинського“. — За поворотом од ВММ Пана Й. М. П. Беневський приніс нам добру новину, що воеводство наше волинське під військами ВММ Пана

в цілості оставати має. Чого певними будучи, ми всі обивателі просьби наші посилаємо, абиємо в цілості при здоровлю ми самі, дружини й діти наші, а також і субстанції наші оставали. А тому поклавшись уповні на ласку Вашої Милости нашого Милостивого Пана і Брата, покірно просимо видати гострі універсали для охорони міст головних: Луцька, Володимира, Олики й інших наших отчизн майже конаючих, грабунком різних народів знесених. Також просимо вислати листи до ІМ Панів Полковників, а саме до ІМ. Панів Антона Ждановича, Горкуши та інших, що по наказу ВМНМ Пана в краях наших Руських перебувають. І коли будуть вертати, зволь, яко наш Милостивий Пан, руку нам майже утопаючим подати, бо так вельце хоробрі Гетьмани, яким і ВМ Наш Милостивий Пан еси, звикли прохаючих миру оберігати, чого і ми певні будши, того миру у ВМ Нашого Милостивого Пана просимо. Оту милостиву ласку ВМНМ Пана всі ми поки життя нашого, з синами нашими па віки потомні заслужити офіруємо і ці просьби наші через ЙМП. Зелинського, подчасного гродненського, Брата нашого до ВМНМ Пана вносимо, службу нашу при тім ласці ВМНМ Пана віддаємо“ . . . ³¹²⁾

Для Богдана Хмельницького ці листи і прохання приходили саме в час. Готуючись до останньої розправи з польською Річпосполитою і до остаточного визволення з під її влади всієї решти українських земель, що в склад козацької держави були ще не війшли, він мусів знайти в тих землях опору для своїх широких державних плянів і замислів. Такою опорою могла й мусіла бути в першій мірі місцева „шляхта руська“. Шляхта настільки міцно зі своєю рідною землею звязана, що її „повітря, голод, вогонь і війна“ з цієї землі викинути не могли. Шляхта, що найбільше з посеред усіх українських верстов заховала в собі стару — і державну і національну — традицію, на якій тепер Гетьман буде свої державні, князівські, монархічні пляни. Шляхта, якої поворот до рідної нації і держави скріплював державно-творчі українські елементи, усував останні сліди паування Польщи і клав між Польщею та Україною непобориму перегороду, тим самим руки Гетьманові для емансипації з під впливів московських розвязуючи. І тому Богдан Хмельницький радо посольства від цієї шляхти приймає, охоронні універсали на її просьби видає і оточує її своєю могутньою опікою, немов бажаючи тепер нагородити їй всі кривди, які він у першій добі свого гетьманування їй помимо своєї волі заподіяв.

„Пресвітлий Княже, Милостивий Пане Підкоморіє Брацлавський, Мій Милостивий Пане і Приятелю! — пише д. 17 Січня 1657 р. Гетьман у відповідь на вищенаведеного листа Кн. Степану Четвертинському — Хоча й похвала в власних уст неприємна, проте годиться по правді похвалитись, що нам ні про що так голова не болить, як про те, щобиємьо задавнеле на синах Церкви Восточної ярмо сокрушивши, саму Матір нашу дорогим достоїнством свободи потішили. Досить вже вона наїздилась під сідлом персекutorів (переслідувателів) будучи; досить наплакалась так багатьма пририта негодами. Час вже осушити від сліз її очі, через руїну Церков Божих заплакані. Отже з огляду ва те, щось Ваша Княжа Милость вірно із своєю зацною фамілією, яко неодродний син помагав цій Матері нашій в болі і печалі, маємо особливе на маєтки Вашої Кн. Милости бачене, щоб принаймні од руйнованя своїми їх забезпечити, видячи, як руками чужими вони знищені і пограбовані. А тому нові універсали, над перші ще суровіші, видати наказалисьмо, заповідаючи кару на горло тим, хто би важився, наперекір повтореній волі власній Нашій, оружною рукою на добро В. Кн. Милости наміряться і йому яку небудь шкоду вчинити замишляв. Крім того не буде вже тієї сваволі і лихих намірів тому, що Ми з окрема упімнули П. Полковника Київського (Ждановича), аби він Полку свого козаків, на залогах перебуваючих, на далі од таких насильств погамував. Наші затим услуги пильно поручаємо і т. д. — Богдан Хмельницький Гетьман Військ Запорожських“ — і тільки, без додаваня імени царського („Его Царського Величества“), якого Гетьман у ті часи майже зовсім при своїм титулі вживати перестав.²¹⁹)

Досить порівняти цього листа з вищенаведеним листом Богдана Хмельницького до шляхти волинської в 1 Падолиста 1650 р., щоб побачити ту величезну еволюцію, яка наступила у Гетьмана в його методах державного будівництва взагалі і в його поглядах на ролю шляхти в цьому будівництві зокрема. Ця еволюція, цей зріст постаті Гетьмана з революціонера на голову і творця держави, пояснює нам, чому такий типовий репрезентант шляхти „руської“, яким був кн. Четвертинський, Гетьмана, після його смерті, в своїх листах не йначе як „Ясновельможним, Достойним памяти, Його Милостью Паном Хмельницьким, Гетьманом Великим, Оборонцем віри нашої православної“ називає.²¹⁹) Зрозуміло, чому той князь Четвертинський „за славної памяти небіщика Богдана Хмельницького Гетьмана Військ Запорожських ніяких в своїх

маєтностями не терпів утисків“ — як про це теж пізніше згадує Виговський.²¹⁵) Зрозуміло врешті, чому в тім часі росла популярність цього Великого Гетьмана і пошана для Української Держави серед шляхти волинської, подільської, галицької, пинської і взагалі шляхти всіх північно-західних ,руських земель“.

Щоб мати ясний образ відносин, які уложились в тім часі — в першій половині 1657 р., в останніх місяцях гетьманування Великого Богдана — між непокозаченою шляхтою і українською державою Війська Запорозького, ми мусимо забігти трохи вперед і подивитись на закінчення процесу, що безупинно в протязі останніх літ цього гетьманування відбувався.

„Відомо В. М. Пану — писав 27 Січня 1658 р. з Полонного до канцлера коронного Степана Корицінського відомий агент Річпосполитої Беневський — як . . . деяка шляхта власновільно впровадила козацькі залоги на Волинь і Поділля. Про ці залоги я писав до Виговського, щоб він їх забрв. . . . На це він мені відповів, що він дав ці залоги на усильні прохання ЙМП. Лещинського, воеводича дерпського . . . і пише, що ці залоги не можуть бути забрані, бо їх просили обивателі і вони введені без примусу. Пинська він теж домагається на тій підставі, що він йому власновільно через послів своїх піддався Оці впроваджені залоги козацькі, од Полонного почавши, Костянтинів, Заславль, Межибож, Острог, Гощу, Стенань, Межирич і Корець в посіданню й обороні мають. По правді кажучи, заносять вони скромно. . . . Тарнавський єсть старшим над тою залогою. Живе він в Межиричу, маєтності ЙМП. Лещинського воеводича дерпського. Я все пишу до нього (Тарнавського), домагаючись справедливости і жалючись, що проти постанови (мирової) діється це, що ці залоги сюди за лінію увійшли, він чемно мене збуває, а своє робить“.²¹⁶)

„Не личить мені промовчати — доносить у тім же часі той самий Беневський Королю — про зраду декого зі шляхти, що до Тарнавського, на залозі в Корці будучого, не тільки тайно, але й явно пристали. Вони того ж Тарнавського намовили, щоби він видав універсал, аби вся шляхта погоринська на день 18 Січня 1658 р. під загрозою кари до нього віхалась. Коли я про це довідався, то зараз же післав до того Тарнавського, написавши йому так, як мені диктували ті його великі прогреси. . . . Мій післанець застав

якраз у нього той їхній соймик і вже застав листа до П. Виговського написаного, з яким нікого Новаковського вислати мали. Зміст того листа такий, що вони за Протектора П. Виговського приймають і просять, аби він Гарнавського не тільки не відкликував, а навпаки прислав йому допомогу. . . . Не кажучи злого слова, моя чуйність тут декому стає на перешкодї“ — підкреслює при тім і хвалиться Беневський.²¹⁷)

В чому оця „чуйність“ проявлялась пояснить нам лист перебуваючого в тім часі в Межиріччю тодішнього писаря генерального Павла Тетері-Моржковського, писаний до Виговського 16 Марта 1658 р. з повідомленням, „що П. Беневський до Варшави на конвокацію не поїхав, і шляхта нещаслива, православної віри ревнителі, яко то Панове Головинські, Панове Козинські, Панове Новосельські і інші, велику і неописану од Ляхів терплять укоризну, і нужду поносять незносную, для того, що в Варшаву не їхали“.²¹⁸) Очевидячки таке становище шляхти волинської, було вповні зрозуміле і послідовне, бо раз вона протекторат і владу Гетьманську прийняла та залог козацьких до себе просила, то до Варшави на сойм їхати їй не було ні потреби ні охоти, хоч ва це „од Ляхів“ і доводилось їй терпіти „укоризну“.

Отже оця окупація козацькими військами Волині і Поділля, а також окупація Полісся, південної Білоруси і Пинщини (про що буде мова далі), закінчена вже, як бачимо, в початках 1658 р. за гетьманування Виговського, розпочалась в 1656 р. за життя Богдана Хмельницького. Була вона закроена ним на далеко ширшу міру, і тільки смерть Творця козацької української держави його великі пляни і замисли перервала. Відбувалась ця окупація спокійно і безкровно — „скромно“, як висловлюється Беневський — бо з одного боку йшла вона по лінії натуральних змагань Війська Запорозького поширити свою державу на всю історичну і етнографічну українську територію, а з другого відповідала вона бажанням представників і єдиних оборонців цієї території — шляхти руської — прислудатись до держави Війська Запорозького і признати владу його Великого Гетьмана.

Щоб боротись з отим смертельним для престижу Річпосполитої на Україні шляхецьким сепаратистичним рухом, агенти польської держави пробують виступати в ролі оборонців і опікунів шляхти. Але це вже їм тепер не вдається. „Пишеш ВМпан до мене наче-б то

я маю шляхті кривду чинити — відповідає Беневському начальник залог козацьких на Волині Іван Тарновський (польські джерела звуть його Тарнавським). — Я ІМПанів шляхту всіх просив, аби віхались до мене і, нікого не остерігаючись, заявили, яка кому кривда діється. Присланий слуга ВМПана, який, будучи у мене, все чув, хай сумлінно розкаже ВМПану, що я готов справедливість чинити і карати навіть на горлі того, за ким що не будь (проти шляхти) би оказалось, бо маю такий наказ від Добродія (Гетьмана) мого²¹⁹) І Беневському супроти таких фактів нічого иншого не оставалось, як умовляти ту шляхту, „на якої прохання залози козацькі були впроваджені, аби вона їх позбулася²²⁰) — або слухати ради Станіслава Потоцького і „кого не-будь з тих незбожних практикантів (що признали владу Гетьмана і Війська Запорозького) перед суд поставити, щоб хоч одному обмерзати оте братання в неприятелем“²²¹) Але судів Річпосполитої вже тут на землі українській не було і „обмерзати братання з неприятелем“ могли тільки вороги України помстою дрібних польських військових відділів, наклепами, доносами, дрібними причіпками, очернюванням — одно слово, отою „укоризною“, на яку скаржився перед Виговським Тетеря.

Фактична державна сила на цих старих „землях руських,“ завдяки творчій державній політиці Великого Гетьмана, стала переходити чим раз більше в руки нової української державної аристократії Війська Запорозького. Вже в Маю 1656 р. московський посол Федір Зиков, ідучи через Україну в Польщу і переїзжаючи через ці землі, нотував у своїх записках, що в Лабуні на Волині стоїть невеличка польська військова залога, яка йому „підвод не дала і до замку не пустила тому, що боїться козаків“. Те саме записує він у Заславлі, те саме в Острозі і т. д.²²²)

В кінці цього року і в початку р. 1657 через лінію пограничну перейшли козацькі відділи і, відповідно до умови Богдана Хмельницького з Королем шведським та Князем семигородським, стали займати „всю Русь“ на імя Гетьмана. Універсали гетьманські, видавані до полковників — що стояли на чолі окупаційних відділів — маніфестаційно вказували їм, як вони мають поводитись в прилучених до Української козацької Держави краях. Для прикладу наведу один з таких універсалів, даний Гетьманом полковнику Ждановичу в справі

города Львова, столиці цих західних українських земель, що до держави Війська Запорозького мали бути тепер прилучені.

„Ознаймуємо тим писанем Нашим — оповідає Гетьман — кожному кому о том відати належить, а меновите Пану Антонові, наказному Нашому, і при ним будучим полковникам, оссаулам, сотникам, атаманам і валогам по містам будучим, старшим і черні Войска Нашого Запорозького і всіму Нашему Товариству — їж, якосьми през перше постановлене року прошлого місто Львов зо всіми обивателями взяли в свою оборону, обіцюючи їх, покиби вірно і ведлуг слова ку Нам приреченого ся заховували, од вшеляких так своїх яко і чужих войска наїздів заступати, так і тепер сурово приказуем, аби ся жаден так в піших яко їдних не важив набігати, любо проїздом якимkolwiek способом, ані в домах шарпав, але овшім аби ся в людьми міста Львова як в власними нашими обходили, до вшелякого гандлю і купецтва не чинячи перешкоди. Інакше коли-б хто мав з ними поступати над виразное Наше розказане і то було до Нас донесено, сурово з такихових кождий без фольги і одпущу караний буде ведлуг заслуги і вчинку свого, би теж і на горлі. Дан в Чигрині 9 Марта 1657 р. Богдан Хмельницький рука власна.“²²³⁾

Пишучи одночасно листа до Магістрату Львівського, обіцював Гетьман львівським міщанам, що їм ніякої кривди ані од Війська Запорозького, ані „од війська Князя Ракочого з котрим замили Наші і потуги зедналися“, не буде. Одначе перестерігав, щоб вони не забували про долю Бихова (який тоді, не вважаючи на весь опір ставлений Москвою та її прихильниками, був сялою зайнятий українськими військами). „Алеж чи можна прирівняти до простого і грубого народу людей полерованих і великого розуму“ — додавав при тим Гетьман комплімента для львівських міщан, даючи їм в той спосіб делікатно пізнати, що нерозумного опору з їхнього боку він не сподівається.²²⁴⁾

Чутки про ці універсали гетьманські широко розійшлись по зруйнованих і вимучених довгою війною нещасних „руських землях“. Вони офіційально підтверджували те, що мешканцям „руських земель“ вже було відомо з оповідань, з фактів і з власного досвіду. А саме: що тільки дозріла вже, сильна українська козацька держава в стані завести тут твердий лад та порядок і дати державну охорону од різних чужих військ та руйнуючих край розбійничих банд. І шляхта.

яка в цих краях залишилася і яка давніше так вороже ставилась до бунтуючої проти Польщі, але ще польської по своїм державним тенденціям козащини, тепер звертається сама з численними проханнями до Ясновельможного Великого Гетьмана і до його полковників, прохаючи прислати козацькі залоги і прилучити їх землі до новоповставшої держави Війська Запорозького.

Ось наприклад той самий князь Степан Четвертинський так пише 10 Лютого 1657 р. з Нової Четвертні до полковника київського Антона Ждановича: „Велика ласка Ясновельможного Його Милости Пана Гетьмана, Добродія нашого вам освідчена тим, що не тільки універсали на охорону худоб наших видати накавав, але і лист окремий до ВММПана написати рачив, щобиємо і ми самі в безпешности були заховані, котрий лист ВММПану посилаю. І дуже прошу, рач ВММПан бути на нас ласкавим і залогу прислати, про що мої посланці і устно просити будуть, а ВММПан на них рачиш бути ласкавим, за що я і сини мої ВМПану оддячити будем повинні“.²²⁵⁾

З такими самими проханнями, як ми вже з вищенаведених листів Беневського знаємо, звертався до Гетьмана і до полковників козацьких не тільки кн. Четвертинський. Навіть шляхта не православна, отже сильніше від своїх земляків з Польщею звязана, і та, дивлячись на повсталу під міцною рукою Єдиновладного Гетьмана нову українську державу, перестала в державну здатність Річпосполитої на українських землях вірити і на Польщу свої надії покладати. Наприклад згаданий в листі Беневського молодий 20 літній Самійло Лещанський, син високого достойника Річпосполитої Андрія воеводи дерпського і Анни княжни Корецької, що по матері цілу велику фортуна князів Корецьких на Волині одідичив, був одним з перших, який козацькі окупаційні війська до маєтків своїх запросив і пізніше начальникові тих залог, полковникові Тарновському, свій Межиріч (Корецький) на головну квартиру віддав. Розуміється попав він за те у Річпосполитої „в суспіцію“ (в підозріння), в якої навіть такий високий сенатор, яким був його дід Андрій Арцибіскуп познанський, очистити пізніше в очах польських, підчас нашої руїни, внука довго не міг.²²⁶⁾

До спроб Річпосполитої перешкодити цьому поширеню на всі українські землі влади козацької держави, шляхта „руських земель“ ставиться тепер рішучо вороже. Наприклад до кн. Вишневецького, який

з польськими військами хотів було і собі займати Волинь, кп. Четвертинський пише 9 Лютого, отже днем раніше ніж до Ждановича, „ядовитого“ листа з енергійним домаганням, щоб він своїх військ в княжих маєтках не ставив. ²²⁷⁾ Довіря серед шляхти української польська державність вже не має. „Рач, Добродію мій, і мене повідомити, коли воля Вашої Княжої Милости буде за залогою козацькою посилати, щоби я міг через нього і собі охорону, як для здоровля мого так і для пожитків моїх придбати. Бо хоч і добув я собі було охоронні універсали Річпосполитої (розуміється, адресовані до польських військ), але на ці універсали і сам Гетьман Запорозький без залогі козацької покладатись не радить“ — так писав до свого приятеля кн. Степана Четвертинського тодішній єпископ луцький, острожський і мелецький Дионісій Балабан. ²²⁸⁾

Процес повороту спольщеної тодішньої української шляхти до українського державного життя вже завершувався в цім десятім році панування Великого Гетьмана. Коли в початках повстання, в 1648—9 роках, в рядах Війська Запорозького опинилась тільки шляхта революційна „покозачена“; коли пізніше „під присуд“ Війська Запорозького повертали одні за другими ці, що були сильніше зі своєю рідною землею і зі своєю нацією звязані, то тепер до державного українського життя прилучається вже шляхта, як цілий міцно спаяний національний стан. І, яко стан, бажає вона не тільки пасивно піддаватись новій владі, а хоче активно брати участь в новім державнім життю своєї землі. Процес відродження і зрошувая Української Нації зо всіх перед тим розбитих і розпоршених її частин, доходив до свого кінця в посліднім році Гетьманування Богдана Хмельницького . . .

Князь Степан Четвертинський вже був за старий, щоб активну участь в державній політиці брати. Сидючи в своїй Новій Четвертні і листуючись звідам з Гетьманом, полковниками, Митрополитом, єпископами і з „братією шляхтою“, він повагою свого авторітету тільки санкціонував новий політичний лад. Прикладом тих творчих людських сил, які виділяв з посеред себе шляхецький стан, прилучаючись активно до українського державного і національного життя, хай послужать його молодші представники. От хочби прибувший саме тоді в початку 1657 р. на двір гетьманський в Чигрині подкоморій київський і староста овруцький та кремянецький Юрій Немирич.

Освітою своєю він безперечно перевисшав тодішній рівень української шляхти. Своєю „європейською“ аріянською вірою він був тісніше зв'язаний з найбільше європеїзованою, кажучи по теперішньому, „поступовою“ частиною свого стану. Але не вважаючи на це Юрій Немирич за весь час своєї кипучої політичної і культурної праці, не тільки не одійшов од свого стану, а навпаки здобував собі серед нього чим раз більший авторитет, чим раз більше здобував собі серед української шляхти право на її провід і репрезентацію. І тому власне його постать особливо цікава для нас. Бо цей наш визначний державний муж, північний творець одного з наших найбільшої ваги державних актів: Корсунської шведсько-української Умови і кодифікатор та вдохновитель Умови Гадяцької, не був якимось виїмковим ідеалістом-оригіналом, або здеклясованим політиком-мрійником, а був визаним репрезентантом шляхецької верстви, який зміг пристати і пристав до будови Української Держави тільки тоді, коли ця держава була в стані забезпечити нормальне існування всієї українській шляхті, як окремому станові нації.

Старинний і дуже заможний шляхецький рід Немиричів в кінці XVI ст. поділився був на дві лінії, які по назвам своїх основних родових маєтків у Київській Поліссі, прозивались: лінія на Черняхіві (Черняхівська) і на Олевську (Олевська). Обидві лінії, розуміється, були зразу православної віри. Особливими ревнителями православ'я були: Матвій Немирич, голова лінії олевської, один з оснудателів православного брацтва в Любліні, і його син Олександр член брацтва луцького, дядько Юрія. З лінії Черняхівської, до якої належав Юрій, перший перейшов на модне тоді аріянство батько Юрія Стенан. По батькові одідижив Юрій вільнодумні погляди, сміливість думки, привязаність до європейської культури, а з крові роду свого взяв він буйний темперамент, який часто когось з посеред „осілих і статечних“ Немиричів виривав з рідного села та водив світами по шляхах тодішніх шляхецьких „блукаючих лицарів“, то на Січ Запорожську — як наприклад Самійла та Івана Немиричів — то знов на добувництво воєнне, „на шарпанину і наїзди домів шляхецьких“, як напр. Немирича Криштофа (учителя зпаного Самійла Лаша), що був покараний у Києві на горлі в Падолісті 1612. р. по наказу представника влади Річпосполитої Томаша Замоїського . . . ²²⁹⁾

Освіту одержав Юрій з початку в славній тоді в Польщі аріянській академії в Ракові, потім виїхав в Європу і завершував свою

науку в університетах в Голяндії, далі в Оксфорді і Кембріджі і врешті в Парижі. Там в Парижі вийшов найбільше знаний його твір: „*Discursus de bello moscovito*“. Крім того він написав ще: „*Periphrasis et paraphrasis Panopliae christianorum*“, Коментар до листів до Ефезів, Молитви і гимни аріяські і т. д. Що серед європейських учених він користувався повагою, свідчать між иншим присвячений йому твір, виданий латинською мовою в Амстердамі 1650. р. ³³⁰⁾

Повернувши додому, Юрій Немирич заходжується коло поширення дорогих йому аріяських ідей і вищої освіти в ріднім краю. На учених диспутах зі своїми однодумцями проводить він час у своїм Червахові. При його діяльній участі його приятель Чаплич-Шпановський фундає першу на Україні аріяську академію в Киселині на Волині. За свої погляди він бореться словом і ділом з тодішньою католицькою демократично-шляхецькою більшістю в Річпосполитій, хоч, з другого боку, як лояльний підданий королівський бере участь у війнах Володислава IV з Москвою і Швецією на чолі двох своїх власних хоругв, під начальством коронного гетьмана Кофецьпольського. ³³¹⁾ Але ця лояльність не врятувала його од переслідувань підчас перемоги республіканської магнацько-шляхецької олігархії, і в 1646. р. він, як аріянин, був присуджений на вигнання в Річпосполитої.

Пробувши два роки закордоном, вертає він перед самим повстанням козацьким на Україну. Може бути, що до амністії спричинилась хвилева перемога прихильників абсолютистичних планів Володислава IV, наміри Короля розпочати війну в Туреччиною і зміна курсу політики супроти іновірців, православних, козаків і взагалі супроти всіх опозиційних елементів Річпосполитої, на майбутню допомогу яких власне ці абсолютистичні наміри королівські були розраховані, . . . „*ad oppressionem libertatem nostram*“, як про це в пануючих „свободолюбивих“ магнацько-шляхецьких республіканських і анти-монархічних польських колах говорено. ³³²⁾

Повстання захопило Юрія Немирича, як він сам пізніше писав, „над Дніпром“. На територію козаської південної України привели його в цей переломовий мент може справи політичні, оці вище згадані наміри королівські і переговори з козаками та з православними, які розпочинали тоді близькі до короля Володислава IV правлячі польські круги і в яких українські аріяне були надзвичайно сильно заінтересо-

вані, — а може справи особисті, маєткові, що саме під той час присутності Немирича в його великих степових маєтках вимагали.

Бо і Юрій Немирича, подібно, як більшість тодішньої заможньої шляхти та магнатів з північно-західних лісових українських земель, захопила була гарячка колонізаційна: бажання придбати собі землю в „пливучій молоком і медом“ південній, степовій козацькій Україні. Ще в р. 1643 він купує у подчашого київського і старости кагарлицького Станіслава Гурського величезний шмат землі на річці Ворсклі, „почавши од Саяджарівського перевозу вниз, з річками Полузорою і Кустовом“, і землі на річці Орелі, все перед тям пустелі, на яких у цій власне добі повстають нові осаді: Кременчук, Потік, Максимівка, Омельник, Переволочна (над Дніпром), Уласівка, Пиви, Броварки, Бовьча, Будейкова і т. д. Але право власности на ці землі було, як звичайно тоді в південній Україні, спірне. Бо хоч Гурський мав на свої маєтки „привілей королівський“, але фактично не зріклись до них своїх прав їх попередні власителі: земляне Івановичі, які одержали були ці землі ще в р. 1571 „правом ленним“ за заслуги, покладені для Річпосполитої їх предком Омеляном Івановичем і иншими його „Товаришами козаками низовими“. І коли на ці землі дістав „королівський привілей“ Гурський, то внуки Омеляна Івановича: Омеляп і Радко Івановичі, щоб рятувати своє добро, продали його в 1638. р. Станіславу Потоцькому, братові тодішнього польного гетьмана Миколи. Отже купуючи від Станіслава Гурського його право на ці землі, Юрій Немирич мусів ще це право зреалізувати, тоб-то иншими словами в той чи инший спосіб усунути претенсії до цих земель Станіслава Потоцького.

Такі спори в ті часи в південній Україні вирішались звичайно силою. І поки дужчим був Немирич, він спокійно купленими землями володів. Але коли в 1646. р. йому, як аріянинові, прийшлося емігрувати, а одночасно Станіслав Потоцький одержав у цім самім році уряд комісарський над реєстровими козаками — відношеня сил переминилось і Станіслав Потоцький при допомозі козаків полку чигринського просто викинув державців Немирича з його маєтків. Наїзд цей стався в Серпні 1647. р., а суд в цій справі мав відбутися в початку 1648. р. Правдоподібно і ця справа привела Немирича над Дніпро в південну Україну.²³³) Та на того роду справи було вже зазізно. Зогнивши державна будова Річпосполитої завалилась, і на степах українських в крові

й муках стало зароджуватись нове соціяльне і державне життя. Немирч, як і інша непокозачена шляхта, мусів, рятуючи своє життя, втікати з України. І з тієї хвилини від урегулювання політичних відносин України до Польщі і від наладження державного ладу внутрі самої України стала залежати його доля, як і доля всеї української шляхти. Отже не диво, що виключно політичній діяльності і боротьбі за новий лад для свого краю, віддає з того часу всю свою енергію цей вчений арианин, перед тим з певною погордою поглядаючий на місцеве варварське життя, зінтернаціоналізований європейською освітою мандрівник, письменник і український пан, властитель 12 містечок і більше чим 50 сел. . .

В початках повстання 1648. р. Юрій Немирч, як і більшість української шляхти, вірить в можливість реформ і переміни ладу в Річпосполитій. Його політичні плани вжуться тоді тісно з планами дисидентської та православної шляхти і зводяться вони до того, щоб Королем польським вибрати сипа семигородського Князя Юрія I Ракочого — Сигизмунда, якого ця шляхта вважала — як не католика — здатним примирити релігійну внутрішню боротьбу в Річпосполитій і скріпити в напрямі абсолютизму захитану монархічну владу. Сам Юрій I представляє тоді Порті, од якої він був вассально залежним, проект самому стати Королем польським, Україну („козацький край“) передати своєму синові Юрієві, а Трансильванію другому синові Сигизмундові. В цих справах ведуться жваві дипломатичні зносини між Ракочим і провідником іновірної та монархічної опозиції в Річпосполитій кн. Янушом Радзівіллом, при чім у цій дипломатичній переписці велика увага присвячується особі Юрія Немирча, який повинен був запевнити козаків, що при виборі нового Короля Радзівілл буде на їх боці, і який на бажання семигородського Князя, передане йому через окремого посла, повинен був постійно зноситись у цих справах з Кисілем і козаками.^{234*})

Виступаючи посередником між Ракочим і Богданом Хмельницьким, та намагаючись прихилити до цих плянів козацького Гетьмана, Юрій Немирч одночасно веде енергійну агітацію за Ракочого в правлячих кругах Річпосполитої.

„Як недавно, коли мене доля з над Дніпра аж до Висли загнала, дав знати я про себе своїм листом, так і тепер, коли приходять чим раз страшніші новини про розпорошення посполитого рушення

Воеводства Волинського і наступ свавільних ватаг до Висли, знов до ВМПаана про це, що вважаю найкращим для Річпосполитої, мою гадку посилаю — писав Немирич 7 Вересня 1648 р. до Примаса Річпосполитої. — Ми такі безпешні, немов діло про гоеня довгої і хронічної подагри йде. А між тим, хто не бачить, що цей веред вже до горла підступає і що цей пожар так зайнявся, що скрізь горить і вже половину Річпосполитої вогонь захопив. Для нас, що вже всі маєности наші загубили, тільки про життя і спасення паше річ іде. Раче знати, що тяжко жити в біді і поневірці. Не дайтеж ВМПанове по шматкам урізувати отчизну, киньмося зараз усі до послідніх засобів, бо, пробі, настали пайстрашнічі часи. Перше, скличмо посполите рушеня . . . Вдруге бачу, що без сусідської допомоги не обійдемося. Не бачу сусіда, який би був менше небезпешний для Річпосполитої, як Ракочи. Щоби привести Ракочого до того, щоб він нам допоміг скърбом і людьми, один тільки бачу засіб: надію коропи . . . А що діло йде про вільну елекцію, то думаю, що це не буде проти закона, коли ВМПан з товаришами своїми свої голоси йому обіцяєте і будете старатись дістати на це згоду всеї шляхти, поставивши йому умову, щоб він прийняв католицитво. Сам збираюсь у Варшаву, щоби тим, чим зможу і зумію, служити Річпосполитій.“ Одночасно на соймі конвокаційнім він зо всіми послами української шляхти гаряче промовляє за амністією для козаків. „Бо коли ВМПанове на амністію не дозволите, то знайте, що і нас погубите і краї наші, і самим ВМПаанам достанеться“ — казав тоді Юрій Немирич.²³⁵)

З цих усих реформаторських плянів, як знаємо, нічого не вишло. Аві козаччина до якоїсь виразної державної ідеї ще була не дозріла, ані Річпосполита до перебудови не була вже здатна. Всі промови Немирича викликали на соймах тільки страшне обуреня і протести проти нього з боку польської соймової більшости. До того в тім часі помер семигородський Князь Юрій I Ракочи і Угорщина, на яку покладали найбільше надій реформатори, мусіла на якийсь час від активної політики і втручання в польські справи здержатись. Королем був вибраний кандидат магнацько-шляхецької католицької олігархії Ян Казімір, і сталося це за згодою козаччини, що особливо вразило і розчарувало диссидентську шляхту, яка на козаччину стільки надій покладала. Юрій Немирич усувається після того на якийсь час від

ширшої політики. Він весь віддається справам свого рідного воеводства та свого шляхецького стану і обороні цих справ чи то зі зброєю в руках, чи то промовами на соймах Річпосполитої він присвячує всю свою енергію.

В Марті 1649 р. соймик київського воеводства призначає його своїм полковником генеральним і в цьому характері він бере участь з хоругвою свого воеводства в зборівській експедиції проти козаків.²⁸⁶⁾ В р. 1650 по Зборівській Умові він з іншою українською шляхтою вертає до дому, розуміється піддержуючи, як і вона, мирову політику Кисіля.²⁸⁷⁾ З перервами він пробуває там до р. 1652 і в цім році бере участь, як посол київського воеводства, в соймі варшавським, де його вибирають для переговорів з Війською Запорозьким.²⁸⁸⁾ В слідуючій році київське воеводство знов вибирає його своїм послом на сойм 1654 р., на якому він, з приводу жвапешького трактату незвичайно гостро виступає проти Короля Яна Казіміра і проти політики Річпосполитої.²⁸⁹⁾ Врешті в Червні 1655 р, відповідно до інструкції шляхти воеводств київського, брацлавського і чернігівського, щоби комісари до трактатів з Хмельницьким були „*terrigenae et antiqui possessores* в краях, зайнятих козаками“, він був обраний депутатом „на успокоєне України.“²⁹⁰⁾ Цим актом кінчиться його участь в офіційнім політичнім життю Річпосполитої.

В Падолисті 1655 року Юрій Немирич, разом з частиною української шляхти-емігрантів, пориває з Королем Яном Казіміром та Річпосполитою і складає присягу Королеві шведському в надії, що може Швеци бажаний спокій і лад на Україні заведуть. Але й ці надії себе не зовсім оправдали. „На пункт про визволення й увільнення України, таку відповідь дав Король шведський: що я не можу воювати ані з Козаками ані з Москвою, бо це мої союзники, хіба вступити з ними в переговори, яким б вони були супротивні, я знав би, що далі робити.“²⁹¹⁾

В цих переговорах Короля шведського з Гетьманом Хмельницьким Немирич бере якнайбільшню участь. І коли зважити той величезний вплив, який на справу державного унезалежнення України, як від Москви так і від Польщі, мала дипломатія шведська, то все треба пам'ятати, що за її кулісами стояв цей освічений і видатний український державний муж. Тому не помилявся мабуть Король шведський, коли він все через своїх послів поручав увазі Гетьмана

Хмельницького Немирича й иншу шляхту, що при його дворі перебувала, підкреслюючи, „що таких осіб небагато і що вони можуть козакам у великій пригоді стати“. ²²²⁾

Зрештою знав це дуже добре і сам Гетьман. Ми вище вже старались вяснити, які причини викопали були часову прірву між Гетьманом Хмельницьким і найвидатнішими представниками української шляхти. Ці причини не лежали ані в самім Гетьмані Війська Запорозького, ані в провідниках української шляхти, а були залежні від степені дозрілості української козаччини до незалежного державного і національного життя. Коли по довгій еволюції і включеню в себе державно-творчих, культурних, національно свідомих елементів, козаччина зі збунтованої проти Річпосполитої військово-добичницької безнаціональної касты перетворилась в державно-національну аристократичну верству, то зникли самі собою ті перепони, які шляхту українську від козацької України відділяли. В Державі і Нації Українській, раз вони повстали, мусіло знайтись місце для органічно з українською землею і українською нацією звязаної шляхецької верстви і тому приїзд Юрія Немирича до Чигрина в початку 1657 р. не був якимсь надзвичайним випадком, а нормальним явищем, яке завершення процесу формування Держави і органічного сполученя всіх частин Української Нації собою знаменувало.

Як знаємо, Гетьман прийняв радо Юрія Немирича і хоч його степових маєтків, що на території спільних земель січових лежали йому не повернув (маєтками своїми на Київськiм Поліссю Немирич розуміється володів без ніяких обмежень), але „давав йому скарб“, палежний йому, як і иншій старшині Війська Запорозького, за його службу державі. Була це в першій мірі служба дипломатична: зносини з союзником України Князем Юрієм II Ракочим підчас спільного українсько-угорського походу проти Польщи ²²³⁾, і скріплення союзу зі Шведами, що довело до шведсько-української Корсунської Умови, підписаної Немиричем вже після смерти Хмельницького. Своєю єдністю з повоповставшою державою українською — як звичайно в своїх вчинках загонистий і до краю консеквентний — скріпляє і маніфестує Юрій Немирич поворотом до предківської віри православної. ²²⁴⁾ Розуміється його вороги до цього додавали, що він (вже не молода тоді людина) з вдовою по Тимофію Хмельницьким, господарівною молдавською, оженились хоче . . . ²²⁵⁾

Одночасно з Юрієм наближається до Гетьманського двору і його брат Степан, видатний військовий, пізніше, за Виговського, Генералом Артилерії Великого Князівства Руського призначений. Під присуд Гетьмана Війська Запорозького тодіж переходять знані вже нам: приятель Юрія Немирича, фундатор аріанської академії в Киселині, Олександр Чаплич-Шпановський і приятель князя Степана Четвертинського Гаврііл Гулевич-Воютинський хорунжий чернігівський.²⁴⁶⁾ Прибуває в тім самім часі до Чигрина Реміг'ян Сурич, тоді війський житомирський і складає Гетьману і Війську Запорозькому „на вічну і нерозривну приязнь“ присягу . . .²⁴⁷⁾

Так само з північних українських і навіть з далеких білоруських земель являються при дворі чигринським представники тамошньої шляхти. Як пізніше Польща для зруйнованої України, так тепер Україна для дальшого, зайнятого тоді московськими військами сходу, служить пристановищем для найбільше культурних європейських елементів, що з владою московською зжитись і в її звичаями засимілюватись не можуть.

Ось прибуває в Україну на двір гетьманський Юрій Стеткевич, син Криштофа і княжни Крушинської, представник католицької лінії Стеткевичів, що, спробувавши перед тим московської протекції, втік од неї і пішов слідами свого брата у церших Михайла, перебуваючого, як про це вже була мова вище, при Гетьмані Хмельницьким від початку повстання.²⁴⁸⁾ Ось серед вищих тодішніх українських кругів появляється брат дружини полковника Костянтина Виговського, князь Іван-Іосиф Мещерський, син надзвичайно багатого смоленського дідича, князя Івана і княжни Татяни Подубинської, постать надзвичайно характерна для процесу національної реасиміляції, який переживала тоді шляхецька аристократична верства.

Вихований замолоду в єзуїтський колеґії в Смоленську, кн. Іван Мещерський перейшов там, як і багато иншої православної шляхецької молоді, в католицьку віру, що було поріжнило його навіть з привязаними глибоко до восгочного благочестія батьками. По скінченю наук молодий князь був висланий на двір королівський і став пажем Короля Володислава IV, одержавши згодом, по смерті батька, титул чашника смоленського. В р. 1642 Король Володислав IV призначив його своїм дворянином при дворі Філіпа Вільгельма, князя баварського, де він пробув кілька літ, беручи участь у війні з Французами. Повернувши

до рідного краю, служив у польським війську під реґіменгом Юрія Любомірського. Під кінець гетьманування Богдана Хмельницького коли брат писаря генерального Костянтин Виговський одружився з його, рідною сестрою, князь Іван Мещерський входить в близкі зносини з тодішньою українською аристократією. На поверхню політичного життя впливає він за гетьманування Виговського. Перейшовши назад в православ'я, він постригся в ченці київо-братського монастиря, був висвячений потім на архімандрита чернігівського і Гетьман Виговський виставляв навіть його кандидатуру в митрополити. Про його ролю при заключеню Гадяцької Умови буде мова нижче. Додаймо, що з другою сестрою кн. Івана був оженений шляхтич Степан Гурко, який тоді також при дворі гетьманським перебував, а пізніше за Виговського був узятий в московську неволю.²⁴⁹⁾ Так само з посеред видатніших представників шляхти північних земель в державнім українським життю приймає участь Юрій Малаховський, подстолій новгородський, ще в р. 1655 їздивший в посольстві од Війська Запорожського до Царя²⁵⁰⁾ і т. д. і т. д.

Поворот шляхти північно-західних „руських“ земель до українського державного життя — „під присуд“ Гетьмана Війська Запорожського — проявлявся не тільки в центрі, в козацькій столиці, участю видатніших одиниць в посеред неї в керовництві політикою козацької держави. Цей поворот кидається у вічі головним чином на місцях, в повітах і воеводствах, де сіра шляхецька маса, прилучаючись до нової української держави, починає переймати на себе супроти неї, як свої військові, так і горожанські обовязки.

В часі спільного українсько-угорського походу на Польщу, в Квітні 1657 р., в козацьким шоститисячнім відділі, що допомагав Князю Ракочому переправлятися через Вислу, самовидець і мемуарист Гордон, чужоземець у військовій службі польській, бачив „багато Поляків (тоб-то шляхти), по дорозі (на терені воеводств волинського, руського і подільського) до війська козацького вписаних“.²⁵¹⁾ Знов на півночі в цім самім часі царський посол до Короля Яна Казіміра, Кліментій Євлев, вертаючи в Польщу через територію козацького білоруського полку, записує в своїм дневнику, „що в містечку Черях, по дорозі до Смоленська, були в той час козаки і хотіли його вбити за домагання підвод, кажучи, що ці місця Бог знає ще кому достануться а вони, козаки, стоять тут залогою од полковника Івана Нечая. І там,

же приходив до нього воскресенський піп і казав, що Пана Литовського (тоб-то гетьмана литовського Павла Сапіги) жовніри хочуть бути при полку Нечаєвим.“²⁵²) Справа цих шляхецьких „литовських“ хоругв Александровича й інших, що тоді під присул Гетьмана Війська Запорозького дійсно перейшли, тяглась ще потім, по польських судах вже по смерті Богдана Хмельницького.²⁵³)

Для „полковника Військ Запорозьких білоруського“ Івана Нечая цей перехід під його владу шляхецьких хоругв не був новиною. Бо з його переписки з Царем знаємо, що вже в Червні 1656 р. під його регіментом, крім відділів козацьких, були й хоругви, складені з місцевої шляхти, і що начальником цих шляхецьких хоругв був призначений полковником Нечаєм місцевий шляхтич Іван Адам Григорович Кошанський.²⁵⁴) Знаємо також, що ще давніше мешканці города Чаус казали присланому до них од Царя полковнику московському: „мы хотимъ Пана Гетмана себѣ за полковника имѣти, нежели на всяко время умирати отъ наѣзду татарского и московского.“²⁵⁵)

І власне тепер, навіть досі більше відпорний супроти української державної влади Старий Бихів — дуже важний тоді стратегічний пункт — завдяки розумній політиці Нечая, піддався, як знаємо вже з листа Хмельницького до львівських міщан, на імя Гетьмана. „З волі Божої опамятавшись шляхта, міщане і всі обивателі Старого Бихова, цале і вірне піддалися під власть і протекцію нашу і присягу виконали нам, же нігди вже нікому иншому тої фортеци не подадуть, але по вік при Війську Запорозьким оную заховати мають“ — так оповіщав про цей радістний для України факт пізніший універсал Гетьмана Виговського...²⁵⁶)

Про те, якими правно-державними актами були обставлені ці численні факти прилученя поодиноких північно-західних „руських“ земель і головного репрезентанта цих земель — шляхецького стану — до козацької Української Держави — можемо судити по двом таким актам, досі в архівах знайденим і науці відомим. Ці акти — це Присяга шляхти повіту пинського Гетьману, Україні і Війську Запорозькому, і Забезпеченя, видане цій шляхті Гетьманом. Акти ці ми подали в цілости в самім початку нашої праці. Тепер, після всього вищесказаного, вони стають для нас зрозумілі і ми можемо приступити до їх короткого аналізу, в погляду наших тодішніх державних і національних відносин.

Розділ VIII.

Пинський повіт і його злука з Українською Державою. — Присяга шляхти пинського повіту на вірність Гетьману і Війську Запорозьському. — Забезпечення, видане шляхті пинській Гетьманом Богданом Хмельницьким. — Завершення будови козацької державности. — Перші вістунки градучої руїни. — Смерть Великого Гетьмана Богдана Хмельницького.

Вплив географічного положення України на процес її державного життя не раз підкреслювався істориками України. Ми хочемо тут звернути увагу ще на один бік цього впливу, про який досі мало говорилося, може тому, що наша історіографія більше намагалась виправдати державну залежність України, чим знайти причини, за для яких не змогла удержатись незалежна Українська Держава.

Поділ України на дві полоси: окраїнну, північно-західну, покриту болотами, лісами й горами, та серединну і південно-східну, степову, нічим не захищену від Сходу — був причиною того факту, що всі бурі з Півдня і Сходу вдарили безпосередно в сам центр нашого державного життя. Вали, замки і городи, якими намагалась наша князівська держава оборонити свій центр од небезпеки степу, не видержували звичайно сильнішого напору східних кочових орд. Вживаючи образного вислову: степові руйнітники України, впадаючи через незахищений природою південно-східний бік в середину нашого державного організму виїдали його серце. Останні ознаки державного життя залишались після того тільки на краях держави — власне в оцьому північно-західному окраїнному півколі, що простяглося од Карпатських гір через Русь Червону й лісову Волинь, до північного болотистого Полісся.

Тому тільки в оцьому окраїнному північно-західному півколі задержувались останки нашої державної традиції. Тому без цих північно-західних окраїн не можна було Держави Української відбудувати. Тому тільки нове завойована стону державними українськими елементами, що були перед тим в північно-західні ліси, болота і гори з нього вигнані, означало-б відродження державної незалежності України. І тому врешті, відбудова державного життя на Україні висмикувалась з українських рук і попадала в руки чужі всякий раз тоді, коли ці наші північно-західні окраїни, цей резервуар української державної традиції, опинялись в залежності від чужих держав — од Москви, або від Польщі.

В тіснім звязку з оцим нашим географічним положенням знаходиться у великій мірі історичний процес, що привів до відродження Української Держави за Богдана Хмельницького. Процес — як про це в попередніх розділах була мова — значного напливу в степову, державно і національно пасивну козаччину, окраїнних, північно-західних, державно і національно активних елементів, переважно шляхти, пачасти міщанства і поповичів, а потім змагання перетвореного оцими напливовими елементами, вже національно і державно активного Війська Запорозького прилучити до відбудованого державного центру північно-західні окраїни, без яких існування того центру було немислиме. Банкротство по смерті Великого Гетьмана цих плянів і захоплення Москвою та Польщею наших державно-творчих окраїн було одною з головних причин, що привели до руїни степову козацьку державу . . .

Пинський повіт у половині XVII-го століття займав значну частину оцього північно-західного окраїнного півкола, в якому по знищенню Руси князівської наші державні традиції зберігались. За часів цієї князівської Руси Київської носив він назву землі Турово-Пинської. По упадку Київської Держави земля Турово-Пинська належала до держави Русько-Литовської, а по Унії Люблинській повставшій з цієї землі повіт пинський разом з повітом берестейським творив воеводство берестейсько-литовське, що не ввійшло до земель коронних, а осталося і надалі в складі злученого тепер з Польщею Великого Князівства Литовського. Обіймав повіт пинський територію всього поріччя Припяти мало не до Мозиря і майже все волинське полісся, а саме північні частини повітів ковельського, луцького і ровенського, відповідно до адміністративного поділу останніх часів Російської Імперії.

Пинські лісові пущі і болота, мало привабливі для чужинців, захищали від них своїх мешканців, міцно привязаних до свого рідного краю, чарівну красу якого знають тільки ці, хто в ньому з покоління в покоління живучи, його вікову мову навчилися розуміти. В часах, про які говоримо, в половині XVII століття, пинський повіт, не маючи в собі таких великих магнацьких лятифунцій і такого значного числа великих сел і містечок, що так рясно розкинулись тоді по ново-скольонізованій степовій козацькій Україні, був покритий дрібними селами, а при них старими шляхецькими дворами і двірками, в яких жили збіднілі нащадки колишніх володарів краю: старих руських княжих династій та їх лицарських варяжських дружин.

З актів і документів повіту знаємо, що в тих часах найбільше видатними з поміж місцевих родів були: Соломерецькі, Дольські, Масацьські, Четвертинські, Друцькі-Любецькі, Стеткевичі, Оранські, Гедройці, Войни, Воронічі, Нелюбовичі-Тукальські, Ширми, Жардецькі, Ожешки, Скирмунти, Войни-Гасенецькі і Войни-Оранські, Орди і Орди-Болгарські, Гречини, Спитки-Бжеські, Головні-Острожецькі, Достоевські, Костюшки, Желіговські, Єльські, Заблоцькі, Вітунські, Стецевичі, Гутовські, Млоцькі, Гудебські, Ціхановичі, Токарські, Бушковські, Головки, Качановські, Соколовські, Протасовицькі, Гриневиці, Сопоцькі, Олеші, Бжозовські, Гінтовти, Тенюки, Зачинські, Дубини, Висоцькі, Чарковські, Зеленські, Куренецькі, Лади, Квасницькі, Кунцевичі, Ясинські, Нарушевичі, Терлецькі і багато інших, дрібніших.²⁵⁷)

Зверхня державно-цивілізаційна польонізація, а разом з нею і одступництво од благочестивої віри предківської, поширились у ці часи, розуміється, і серед шляхти пинської так само, як серед загалу шляхти в „руських землях“ Річпосполитої. Але тут ця зверхня польонізація носила инший характер.

Перш за все, через свою приналежність не до Корони, а до Великого Князівства Литовського пинський повіт задержав у значно більшій мірі, чим коронні „руські землі“ зверхні традиційні ознаки старої руської державности, отже наприклад урядову актову „руську мову“, що вживається ще тоді по урядових місцевих установах і що навіть вже зовсім ніби спольщеним обивателям все живо нагадує стару державну місцеву традицію, колишню приналежність їхньої землі до Руси, до київського державного центру.

Крім того серед цих родів, гордих своїми княжими руськими предками, в цих вікових дворах, де з темних стін кімнат глядять старі, суворі візантійські ікони, — польонізація, „зляшена“ це уступка новому, здемократизованому, „гіршому“ світові. Польська культура тут — це культура всяких „забіжанців“, що напливають сюди з Польщи, переважно яко арендатори „королівщин“, тоб-то королівських, державних маєтків і, впалюючи та корчуючи старі, вікові пуці, приносять із собою нову моду та нові звичаї.

І приймаються ці нові звичаї серед місцевої шляхти з повною свідомістю того, що це для неї пониження, що це зло, яке примушує їх, споконвічних володарів своєї землі, одвертатись од своєї власної, місцевої, одвічної і всіми поважаної традиції, „од старин-

ної віри великих княжат руських, для марності того мізерного світу одступаючи“. Слова ці, взяті з листа Митрополита Ісаї Копинського, в р. 1631 до князя Яреми Вишневецького писаного, повторюються на різні лади в дійшовших до нас виразах думок і почувань шляхти оцих північно-західних „руських земель“ і вповні її тогочасним настроям, її тогочасній ідеології відповідають . . .

Оцей аристократичний, консервативний характер місцевої „Руси“ засадничо одрєжняє північно-західні окраїнні землі старої Київської держави від її центру, де Русь по руїні свого державного життя покочачилась, отатарчилась та зварваризувалась і де, новоповставші завдяки новій колонізації степів, пишні двори польських, або вже зовсім спольщених магнатів імпонують степовим простакам своєю новою польською культурою та цивілізацією, розпалюючи в них одночасно страшну зненависть соціально та заздрість до розкошів і багатства.

Тут, в ціх північно-західних окраїнах, де стара аристократична державно-національна традиція „руська“ задержалась, де убога земля не дає змоги розгулятися всякому хамству з його необмеженими апетитами — Польща не імпонує нікому. Боротьба за віру, за націю — тут це боротьба старої, „руської“ культури з новою культурою польською, а не боротьба підданих з панами, не боротьба півдиких степових ухадників з розбещеними „кресовими королевятами“. При чім стара „руська“ культура має тут ва собою симпатії навіть зверху спольщених і в більшости вже католицьких місцевих аристократичних елементів тому, що це культура консерватизму, культура традиції, культура предків і культура землі.

Ще-ж бо всі добре памятають, що тутешнім пинським князем був Олександр Нос, який разом з волинським князем Дашком Острожським кров свою в оборону Руси двісті літ тому назад (в початках XV-го століття) проливали, стоючи твердо при „руським князі“ Свідригайлі проти прихильних до Польщи і ворожих до Руси князів Вітовта і Ягайла. Що в Полісся тутешнього родом були князі Іван і Олександр Чарторпйські, які у Вербну Неділю 1440 р., „за волею всіх панів і князів“ руських, Великого Князя Жигимонта убили в помсту за погром, який цей князь вчинив пять літ перед тим Свідригайлові і всій Русі князівській в битві над рікою Святою. Що князь Пинський Юрій тодіж таки разом з іншими князями і землянами пинськими силою

спас сумежу Волинь од прилученя до польської Корони і від Великого Князівства Литовського, від інших „руських земель“ відірвати її не дав. Згадувано і про повстання, підняте в початку XVI століття за привернення Руси її давних суверенних прав князем Михайлом Глинським, який свої маєности власне в „тракті пинському“ коло Турова мав. А вже в свіжій пам'яті у всіх була та недавня завзята боротьба проти релігійної унії, яку в кінці XVI-го століття вели Фльоріан Гедройц, Павел Кміта та „інші земляне пинські“, зносячи збройними наїздами тих новаторів, що од „віри стародавньої руської“ одступали та „лядські новинки“ заводили починали . . . ²⁵⁸⁾

Отже „руська“ державна традиція і стара національна культура держаться тут в ціх поліських краях у верхах місцевого суспільства, серед тих, хто тоді репрезентує цей край, серед його вищих аристократичних верстов. Згадаймо, що славне Брацтво Київське, яке в початку XVII століття основою нашого культурно національного відродження стало, змогло бути засновано завдяки щедрій матеріяльній допомозі його фундаторки, Гальшки з Гулевичів Лозчиної, дружини представника і голови шляхти мозирської, маршалка мозирського Степана Лозки. І цю щедрю даровизну учинила Гальшка Лозчина в кінці 1615 року, „в старожитній святої всходної церкви православної вірі статечне живучи . . . з любови і милости до братії своїх народу російського . . . з підписом руки малжонка свого Його Милости Пана Стефана Лозки, маршалка повіту Мозирського, яко того, от которого тую данину і вічну даровизну мала“ — кажучи словами отого її „листу вічистої фундації“. ²⁵⁹⁾

І в часах, про які йде мова, наприклад місцевий пинський дідич, сенатор і людина в цілім повіті високо поважана, каштелян минський Микола кн. Четвертинський, одружений з місцевою дідичкою княжною Доміцеллою Соломерецькою, це один зі стовпів „благочестя“, смерть якого в 1659 році, „жалісну для Церкви Божої і Народу Руського“, буде, як знаємо, оплакувати Митрополит Дионисій Балабан і всі ті „княжата і люде зацні“, що на його похорон до Монастиря Новочетвертинського у великому числі зіхались.

Зі шляхти місцевої походить і великою пошаною серед неї користується Іосиф Нелюбович-Тукальський, тепер архімандрит лещинський, пізніший Митрополит, один з найзавягітших і найровумніших борців за незалежну Українську Державу. ²⁶⁰⁾ Так само до місцевих

пинських землях належать два інші високі достойники Церкви православної: Пархом Оранський владика пинський і туровський і Іосиф архимандрит случький. І хоч більшість пинської шляхти вже римокатолицьку віру визнає, але характерно, що невинна для тодішньої Руси „нова віра“ — унія, тут серед шляхти прихильників не має. Уніятські церкви тільки по королівщинах, тоб-то в маєтках державних, а не шляхецьких існують і „нова віра“ зайшлим, не місцевим елементом, найбільше всякими державцями тих королівщин піддержується. ²⁶¹⁾

Знавий вже нам Михайло Стеткевич, син відомого Богдана, оборонця „Руси“ на соймах Річпосполитої і опікуна Академії Могиллянської, це теж дідич пинський, що хоч зразу від початку повстання при Гетьмані Хмельницьким опинився, але не загубив своїх звязків з повітом і має тут серед численних своїх родичів по батьку і по матері (кн. Соломерецький) і серед своїх одноповітників багато приятелів та сторонників, що його за „людину вимовою і розумом велику“ уважають . . . ²⁶²⁾ Так само инший повстанець, в р. 1649 полковник овруцький, Іван Бруяка перед самим повстанням, 2 Лютого 1648 року, одержує од шляхти пинської „диплом“, підтвержуючий його шляхецькі права. ²⁶³⁾ І коли завдяки праці та саможертві цілого ряду таких Стеткевичів, Бруяків, Кричевських (відомий полковник київський був шляхтичем того самого воеводства берестейського), Виговських (що через дружину, Стеткевичівну з дому, був споріднений зі шляхтою пинською) Військо Запорозьке націоналізувалось, удержавилось і зареєстративувалось, — коли „Русь“ знов запанувала на своїх старих попелищах і коли центр держави був відбудований, то психологічний підклад для злуки з цим старим державним центром його колишньої землі був серед шляхти пинського повіту, без різниці її віри, вже підготовлений.

Події, що тоді на терені пинського повіту відбувались, теж витворили відповідний ґрунт для цієї злуки. В першім році повстання повіт пинський був зайнятий військами козацькими та різними своєвільними ватагами, які між регулярними військами козацькими вештались, — потім був відобраний литовським військом князя Януша Радзівілла. І одна і друга сторона при тім велику руїну повітові заподіяли, особливо розграбили війська Радзівілла староство пинське, що належало до особистого ворога князя Януша, його родича князя Альбрехта Станіслава Радзівілла. ²⁶⁴⁾ Дальша війна польсько-українська

теж все повіт пинський заціпала, але особливо дався йому в внаки наїзд московський, підчас якого в р. 1655 війська московські під проводом кн. Волконського спалили і розграбили Пинськ.²⁸⁶) По відступленю Москви залили пинський повіт війська польські; і коли Москва нищила перед тим костели та місцеву шляхту католицьку і ту, що вороже до московської окупації ставилась, то тепер Польща стала руйнувати православні церкви і монастирі та гнобити місцеву шляхту православну.

„Ляхи вновь въ Пинскомъ присудѣ монастыри попалили, православного архимандрита лещинскаго отца Іосифа (Тукальського) мало не убили, чернцовъ его побили на смерть“ — писав Гетьман 22 Січня 1656 року до Царя.²⁸⁶) В цім самім році, використовуючи окупацію Пинщини польськими військами, державні влади польські конфіскують маєтки у шляхти, запідозреної в зносинах з Гетьманом Хмельницьким. Між иншим тоді-ж таки були Королем польським скопфісовані маєтки Михайла Стеткевича: „Погост і Новий Двір, в повіті пинським лежачі“. Одночасно решту маєтків тихже Стеткевичів: Борколабів, Буйничі, Любовичі, Полонецьке, Скипоровщизну, Мереч і инш які в сфері окупації московської, у воеводствах мстиславським і минським лежали, конфіскує Москва. І коли Виговський просив Царя, щоб ці маєтки, на які його дружина, як наслідниця Богдана і сестра Михайла, має право, були їй повернуті, то одержав відповідь, що „тѣ Стеткевичовы маєтности розданы шляхтѣ присяжной (що зложила Цареві присягу) и у нихъ назадъ взять нельзя“. ²⁸⁷) Як ставились московські воеводи до шляхти, що протекцію Гетьмана Війська Запорозького приймала, про це була мова вище. Ми знаємо вже, що наприклад шляхтича Івана Суходольського, жонатого з другою Стеткевичівною, сестрою Михайла і Виговської, одного з видатніших помішників полковника білоруського Івана Нечая, ці воеводи не иначе, як „найбільшим зрадником і до всякого зла піддужувачем“ називали . . .

В таких умовах ставовище місцевої шляхти, однаково як православної так і католицької, ставало розпачливим. Згадаймо до того, що не тільки місцеві православні і католицькі роди були поміж собою тісно споріднені, але нерідко в одній сім'ї одна частина держалась „східного благочестя“ тоді, коли вже друга була „римської віри“. Нещастя одного брата відбивалось зараз же на долі другого. І тому нічого дивного, що така чи инша політика, вибір такої чи

иншої, кажучи по теперішньому, „орієнтації“, обходив живо весь місцевий шляхецький загаль, бо од наслідків тієї політики залежала у великій мірі його будуччина.

Політика польська, яку вела в своїй більшості шляхта пинська в перших роках повстання, збанкрутувала тепер, коли Річпосполита почала розкладатись і коли Польща, спромагаючись іноді на політичну помсту, не мала вже сили свої „кресові“ землі захистити і державний лад та порядок в них установити. Ще більше збанкрутували надії на протекцію царську, зничені в корінь варварством і зовсім чужим для місцевих традицій і звичаїв духом тодішньої політики московської. В результаті традиційний напрям „руський“: одвічне тяготіння турово-пинської землі до старого київського державного центру, репрезентуване зразу нечисленими видатними одиницями, в роді Стеткевича, Тукальського та інших, почало тепер ширитись серед шляхти пинської — як це часто буває в довго стримуваними, підземними суспільними течіями — зі стихійною вибуховою силою.

Загальні причини політичні, про які вище була мова, і znana вже нам, соціальна, державна і національна еволюція самого Війська Запорозького, впливаючи на зміну становища супроти нової козацької Української Держави всієї до тепер ще „непокозаченої“ шляхти, ще дуже давали себе знати тут, в цій поліській землі, що більше від інших старі державні традиції „руські“ заховала. Ось як, приймаючи на увагу тільки ці причини політичні, малює тогочасник, вороже зрештою до козацької України настроений литовський католицький священник кс. Войцех Віюк-Коялович, цей перелом, який в поглядах репрезентанта пинської шляхти, маршалка пинського Лукаша Єльського наступив: „од початку війни козацької — пише Коялович — справлявся маршалок Єльський, як вождь збройних сил пинського повіту, дуже добре аж до походу під Жванець. Врешті, доведений до розпачу, пристав до козаків“. ²⁸⁸⁾

Розуміється такий перелом в політичних поглядах під впливом тодішніх подій стався в свідомості не тільки одного маршалка, людини зрештою, як що судити по дійшовшим до нас історичним матеріалам, дуже обережної. Він знайшов собі між иншим вираз у вступі до ухваленої всею шляхтою пинською формули присяги Гетьману і Війську Запорозькому, де сказано, що шляхта особливо зруйнованого в загальнім пожаріщі війни повіту пинського, „порадившись між

собою“, щоб запобігти близькій Божій карі і остаточному занпащеню та іскоріненню, а бажаючи натомість повного і безпешного на довгі людські літа миру, постановила союз, скріплений присягою, з Гетьманом і Військом Запорозьким через висланих з поміж себе чести достойних людей заключити.

Першою офіційальною ознакою цього перелому, який на протязі 1655-го і особливо 1656-го року серед загалу пинської шляхти відбувався, служить факт вписаня до книг Гродських пинських універсалу Гетьмана Богдана Хмельницького, виданого 31 Грудня (Децембра) 1656 р. до полковників Війська Запорозького, що йшли на допомогу Ракочому і окупацію північно-західних „земель руських“. Універсал цей наказував полковникам, щоби вони „вносили тільки Війську Запорозькому незчливих і неприхильних“, а всю шляхту Війську Запорозькому зичливу і прихильну під свою опіку та оборону брали. Як видко, власне ця послідня категорія була вже в цім часі серед шляхти пинської в силі і більшости, коли такий універсал в офіційальних актових книгах повіту опинився.²⁶⁹⁾

Ми вже знаємо, чим пояснюються оттакі універсали Гетьманські. Знаємо, чому Гетьман бажав прилучити до козацької України північно-західні „руські землі“. Знаємо, чому притягнути тамошню шляхту до українського державного життя йому так дуже хотілося. Нагадаймо ще раз, що зокрема повіт пинський мав серед оцих північно-західних земель особливо важне для Гетьмана значіння, як дуже важний стратегічний пункт, як сполученя з майбутньою, під протекторатом шведським збудованою Литвою, як підстава того клину, що мав врізатись між Москву та Польщу, цих, звязаних поміж собою союзом ворогів України, одного від другого одділяючи. Тому приналежність до козацької держави повіту пинського, разом з повітами туровським і мозирським, була так виразно в переговорах Гетьмана Хмельницького з Королем Карлом Густавом загварантована . . .

Такі були загальні причини злуки шляхти повіту пинського з козацькою Українською Державою. Перше чим приступити до аналізу правнодержавних актів цієї злуки, постараємось в коротці представити самі факти, в яких вона знайшла собі вираз.

В Червні (Юні) 1657 р. прибуло до Чигрина, в столицю козацької України „до Гетьмана і Війська Запорозького“ (до „Короля і Річпосполитої“ — вживаючи польської

державної термінології, яка для державної термінології української служила в цій випадку взірцем) посольство від шляхти пинської, на чолі з самим маршалком пинського повіту Лукашем Єльським і стольником пинським Адамом Спитком-Бжеським. Цей останній, одправуючи посольство, в Чигрині помер.²⁷⁰)

Дня 20 Червня послали, вислані і уповноважені всею шляхтою пинського повіту, склали в її імені, за себе і своїх нащадків присягу на вічний і нерозривний союз, та на вічну вірність Гетьману і Війську Запорозькому. А 27 Червня одержали вони від Гетьмана „Забезпеченя“ прав, якими шляхта пинського повіту буде користуватись під владою Гетьмана, його Погомків і всього Війська Запорозького.

Одночасно з одправою послів пинського повіту був виданий універсал гетьманський, яким Гетьман призначив на день 23 Серпня (Азгуста) 1657 р. шляхецький соймик в Пинську, що повинен був — кажучи словами того універсалу — вислухати реляцію послів про „злуку з Військом Запорозьким“ і про „ласку Гетьмана на ку всьому Повіту“.²⁷¹)

На цьому соймику в Пинську мала відбутись урочиста присяга всієї шляхти Гетьману і так само урочисте проголошення виданого їй „Забезпеченя“, яке Гетьман, через „своїх надзвичайних послів“ перед зібраною шляхтою присягою ствердити обіцявся.

Але в межичасі прийшла катастрофа, що на долі цілої України і на долі повіту пинського фатально заважила. Дня 27 Липня помер Гетьман Богдан Хмельницький. Події, пущені в рух його могутньою рукою, йшли розуміється далі, але вже не в таким, в якім він хотів і міг їх повести напрямі . . .

Незадовго перед смертю вислав Гетьман до Пинська свого представника, одного з поважніших старшин Війська Запорозького, показаного шляхтича Івана Грушу²⁷²) (пізніше, за Виговського, військового писаря генерального), який прибув туди в початку Липня на чолі козацької залоги і фактично зайняв та прилучив до держави Війська Запорозького пинський повіт.²⁷³)

23 Серпня — як раз в день похорону в Суботіві Великого Гетьмана — зібрався скликаний універсалом гетьманським шляхецький соймик у Пинську. На цій соймику, як пише один з самовидців, „ЙМП. Маршалок пинський, що їздив до ЙМП. Гетьмана Запорозького хотів реляцію посольства свого учинити“²⁷⁴). Але смерть

Гетьмана вже стала одбиватись на подіях і в цій землі, тільки-що до збудованої ним держави козацької придученій. Війська польські, які перед тим очистили були пинський повіт, тепер, використовуючи внутрішнє замішання, що після смерти Гетьмана настало, знов почали наступати під проводом литовського гетьмана Сапіги на Пинськ.

При наступаючих військах польських вертали та починали знов енергійно ворухитись, притихші було перед тим, вороги українського Війська Запорозького та сторонники польської Річпосполитої, по більшій часті державці-орепдатори пинських королівських маєтків. І коли місцева шляхта, зібрана на соймику, в присутности гетьманського намістника Груші радила в Пинську, то 27 Серпня, під прикриттям польських військових відділів, зібрався другий соймик „в королівським селі Пуларановичах“. Цей опозиційний соймик після було аразу своїх представників до Груші, „питаючи з чим він приїхав“, а потім, довідавшись про невелику кількість козацької залоги, увесь перенісся 4 Вересня (Септембра) до Пинська. Там була вислана від нього до Груші, що саме тоді занедужав і лежав у ліжку, нова делегація, яка прохала подати на письмі пункти, „чого жадає Військо Запорозьке від пинського повіту“.

Одержавши відповідь, що Військо Запорозьке жадає присяги на вірність Гетьману, знесеня унії і щоби шляхта пинська „орду татарську Війську Запорозькому зносити допомагала“, опозиціоністи пристати на ці жадання не хотіли. Вони знали, що до Пинська наближається зі значними військовими силами Сапіга. Груша зі своєю невеликою козацькою залогою і з місцевою шляхтою, що по стороні Війська Запорозького стояла, мусів Пинськ покинути і відступити.²⁷⁵)

Але ця евакуація пинського повіту козацькими військами тривала не довго. В Жовтні (Октобрі) зібрався Великий Сойм (Рада) Війська Запорозького в Корсуні, який тогочасні історики польські „Конвокацією цілої Русі“ називають. Цей сойм укріпив на деякий час становище нового Гетьмана Виговського внутрі краю і, довівши до кінця справу союзу зі Швецією, поправив захитане було смертю Богдана Хмельницького міжнародне положення Війська Запорозького. Вже в Грудні (Децебрі) на місце Груші в пинський повіт був посланий з сильним козацьким військом Костянтин Виговський, який од свого брата Гетьмана одержав титул „Полковника Пинського і Туровського“. Одночасно почалась завзята дипломатична боротьба

за повіт пинський між Гетьманом Виговським і Річпосполитою, яка тоді, будши в дуже скрутному стані, мир з Україною за всяку ціну хотіла заключити.

„До Пинська мою залогоу посилаю — пише в Чигрина 19 Грудня 1657 р. Гетьман Виговський до представника Річпосполитої Беневського — панів шляхти тамошньої добровільну просьбу вдовольняючи і прийняту нами на себе повинність нашу — ними опікуватись — виконуючи. Одначе думаю, що це не розгніває проти нас Короля і Річпосполиту, ані не стане перешкодою в наших переговорах, бо шляхта пинська, підчас минулих заворушень, без всякого з нашого боку примусу заключила на певних умовах союз з нами і тому ми тепер за нею, яко за власними нашими, стоїмо і заступаємось“.

На це протизна сторона, словами литовського гетьмана Сапіги заявляла, що влука пинського повіту з Військом Запорозьким це акт незаконний тому, що його заключив один тільки маршалок Єльський зі своїм товаришем, перевишивши дані йому шляхтою пинською уповно важеня, і що шляхта ця „козацької протекції“ собі не бажає.

У відповідь Гетьман Виговський виступає в обороні Єльського якого „одвага, рани і заслуги“ — пише він до Беневського — мабуть забуті деякими його одноповітниками, коли вони його тепер перед Королем очернюють і знеславлюють, кажучи неправду, що він їх в неволю запродав. І щоб показати, як дійсно було діло, обіцяє Виговський послати Королеві оригінал інструкції, даної Єльському шляхтою пинською: „автентик їхніх підписів, з якого видко, наскільки усильно вони його просили, щоб взяв на себе функцію посольства до славної памяти Антецессора нашого, а не, як обмовці кажуть, що він їм силоміць свою волю накинув“. „І дивлючись на образу того зацного старика — продовжує далі Виговський — серце нам од болю стискається, бо ми бачимо, що в Річпосполитій, як і давніше, правда стоїть у порога, а калюмні одні до дверей добиваються, а другі в покоях з почестями приймаються. Отже, що не мав досі Маршалок Єльський своєї невинности оборонця, то тепер ми за ним пильно заступаємось, так само, як і за ипшою шляхтою, яка разом з Папом Маршалком стоїть під підозрінням, і домагаємось, аби вони були виправдані, бо ми їх ніколи не покинемо і не допустимо, щоби вони через союз з нами мали терїти кривду в своїм гонорі і в своїх маєтках“. ²⁷⁶⁾

А що ці жадання Виговського носили ультимативний характер, і що він в разі одмови грозив зірванням переговорів, то — не зважаючи на протести Сапіги — війська Річпосполитої мусіли з пинського повіту уступитись і повіт був знов зайнятий залогами Війська Запорозького під проводом полковника Костянтина Виговського. При чім для характеристики дальшої історії цієї української землі і зрозуміння наслідків нашої державної руїни, варто тут згадати, що дуже діяльним і завзятим помішником полковника Виговського, підчас отої другої окупації козацькими військами повіту пинського, був „сотник полку пинського і туровського“, шляхтич „пан Костюшко в Серник“, що належав до місцевого православного роду, з якого вийшов сто літ пізніше звісний польський національний герой . . . ”⁷⁷)

Через кілька місяців — подібно як полковник Тарновський до шляхти волинської — так полковник Виговський до шляхти пинської видав універсал, скликаючий її на день 17 Червня 1658 р. на соймик до Давидгородка.

„Всім вобец і кожному зособна — оповіщав цей полковничий універсал, тодішньою канцелярською мовою українською писаний — яко Їх Милостям Панах Шляхті, так вишого яко і низшого стану, в пулку моем межи рікою Горинею і рікою Стиром найдуючимся, доношу до відомости, іж я, зближившия в тот тракт, собі от Ёго Милости Пана Гетмана Вдйска Запорозького, Брата моего, поданий, а от него маючи собі устную з Вашмостями моїми Милостивими Панстви полецоную мову — теди упрашаю, абисьте ВМ мої Милостивие Панове, жадного не обавяючися небезпеченства, хотіли до мене на день семнадцатого мца Іюня ведлуг старого календаря до Давидгородка зіхать, где ВМть мої Милостивие Панове волю Ёго Милости Пана Гетмана, Брата моего, през мене услышите. А ежели ВММПанове не відитесь, а мілоби Вмть що на потом поткати, чога я собі не вичу, теди прошу, абисьте ВММПанове мене в том не виновали. Що я ВММПанам ознаймивши, себе самого ласці ВММПанам отдаю. З Давидгородка, дня 13 мца Іюня року 1658. Константин Виговский Пулковник Пинский і Туровский“.

Показчиком, як знов актуальною стала справа злуки пинського повіту з Війском Запорозьким, може між иншим служити те, що в цім самім часі, бо 20 Липня 1658 р., було другий раз внесено до книг мійських кївських „Забезпеченя“, видане рік перед тим шляхті

пинській Гетьманом Богданом Хмельницьким.²⁷⁸) Дальша доля пинського повіту належить хронологічно до другої частини цих моїх історичних заміток і про неї далше, в другій частині буде мова . . .

Тут ще одно тільки остається питання: якими реальними фактами ствердила шляхта пинська свою злуку з Військом Запорозьським? як виконувала вона свою присягу, дану українському Гетьманові? І коли-б у відповідь на це питання ми назвали тільки імя одного пинського шляхтича: Митрополита Іосифа Нелюбовича-Тукальського — то це імя Дорошенкового поводитара і політичного учителя „останнього українського козака“, імя одного з найвизначніших і найшляхотніших державних мужів наших, вязня польської мальборгської твердині і жертви московської опали — вистало-б для того, щоб добру славу шляхті пинській в історії держави, до якої вона добровільно прилучилась, забезпечити. Але-ж на чесну лицарську службу Українській Державі йшли з посеред неї, по зложеню присяги Гетьманові, не тільки одиниці.

Зараз після акту злуки з Військом Запорозьським місцевий дідич, каштелян минський Микола кн. Четвертинський, виставив коштом свого роду цілу збройну хоругов, з місцевої шляхти набрану, яка потім при Гетьмані Виговським в числі його найвірніших військ залишилася.²⁷⁹) Син маршалка пинського Лукаша Єльського, перед тим ротмістр польського війська — Роман Єльський — тепер, по зложеню присяги, став у Гетьмана Виговського у Війську Запорозьським полковником.²⁸⁰) Сила дрібнішої шляхти, якої так багато було в повіті пинським, увійшла в ряди старшини козацької, витворивши ту верству, що на ній більше ста літ пізніше останки нашої державности в лівобічній Гетьманщині держались. Врешті серед київських духовних кругів, культурне і релігійне життя нації зберігаючих, значне число по походженю до шляхти пинського повіту належало, хоча-б згадати тільки київських митрополитів: Гedeона кн. Четвертинського, Варлаама Ясинського і т. д. . . .

* * *

Умови, на яких відбулася злука шляхти пинського повіту з новою українською державою Війська Запорозьського, окреслені двома актами, наведеними в цілости в дослівнім українським перекладі в першій розділі цієї праці. Це „Присяга“, зложена Гетьману і Війську Запорозьському в імени шляхти пинської її послами, і „Забезпеченя“,

видане цій шляхті на руки її послів Гетьманом і Військом Запорозьким. Оригінали цих актів, як більшість тодішніх наших державних документів, писані польською мовою, так само як польською-ж мовою була писана значна частина універсалів Богдана Хмельницького, закликаючих українську націю до боротьби з Польщею, і як по польському видавались численні тодішні літературні твори, проти Польщі звернені і оборону „Руси та східного благочестія“ маючі на меті. Бо не мова служить тоді прикметою національної свідомости і про це, в оцінці нашої минувшини, треба пам'ятати нам, людям сучасного українського покоління, яке, борючись зовсім слушно за мову, забуло було в своїй більшості про основу існування нації: про державу. Державу-ж перш над усе поставили метою свого життя ці, що у вікопомних часах Великого Богдана зуміли Націю Українську із мертвих воскресити . . .

Відповідно до тодішніх дипломатичних форм, кожний з цих двох актів починається вступом, який має служити загальним поясненням самого факту злуки. Вступ до Присяги шляхти пинської оповідає про зруйнування повіту довгою війною і, підкреслюючи загальне бажання миру і возстановлення державного ладу, має пояснити причини злуки з Військом Запорозьким в очах цілого шляхецького загалу. Вступ же до Забезпечення, виданого Гетьманом, нагадуючи християнський звичай: „добром віддавати за добро“ — має переконати ворожі до шляхти і склонні відплачувати їй „за хліб камінням, а за рибу галюкою“ елементи козацькі, що слід „по приятельські і вдячно“ прийняти тих, хто самі „серцем прихильним“ до злуки з Військом Запорозьким горнутья.

Злука пинського повіту з Військом Запорозьким скріпляється урочистою і непорушною присягою вірности, зложеною пинськими послами іменем всієї шляхти, за себе і нащадків своїх, на віки вічні, „в часах щастя і нещастя“ Гетьману і Війську Запорозькому. Так само Гетьман іменем своїм, своїх Потомків і всього Війська Запорозького зобов'язується, і присягою це ствердити має, що віднині одніх вони будуть мати зі шляхтою пинською друзів та ворогів і вічно та непорушно в союзі з нею жити будуть.

Щоб зрозуміти деталі цієї взаїмної присяги, треба пам'ятати, що вона відбувається в хвилині емансипації Гетьмана і Війська Запорозького з під протекції царської, і в хвилині емансипації шляхти

пийської з під влади Короля і Річипосполитої. Обєднавшись тепер в одну державу, шляхта повіту пинського і українське Військо Запорозьке, мусять цю свою державу захищати на два фронти: і проти Польщі і проти Москви. Зовсім природно, що кожна сторона присягає другій берегти та обороняти її на тому власне фронті, який до неї ближчий.

Шляхта пинська присягає: стояти разом з Військом Запорозьким проти всяких його ворогів, „хочби і найблизчих нам, не вимовляючись близьким родством з ними“; завчасу повідомляти про все, „що на шкоду Україні (так вжито це слово в оригіналі!) і всьому Війську Запорозькому на цьому пограниччю мало-б готовитись“ і приводити намовою сусідні „польські та литовські краї“ до союзу і злуки з Гетьманом і Військом Запорозьким. Хто ці вороги України, з якими споріднена пинська шляхта, догадатись легко, коли зважити, що вона вже цілі століття жила в польській державі, що більшість її визнає спільну з Польщею римо-католицьку віру і що разом з польськими військами вона в перших роках повстання проти збунтованої (польської ще тоді в державнім розумінню) козаччини воювала. Берегти нову Українську Державу на польському фронті, по лінії її відділення від Польщі, не піддаючись „лукавим листам та намовам“ польським, проти Гетьмана і держави Війська Запорозького зверненням — ось на що складає присягу шляхта пинська.

Гетьман і Військо Запорозьке присягають: що „коли-б хто небудь з ненависти до шляхти пинської за те, що вона союз і злуку з нами учинила, хотів їй шкодити та край її руйнувати“, то вони всім Військом її боронити будуть, навіть, якби це був ворог „близький нам, але поради нашої — їх не зачіпати — не слухаючий“. І коли знов зважимо, що робила в цих часах ві шляхтою в окупованих краях Москва, коли згадаємо ці заслання, тортури, конфіскації маєтків і всякі жорстокости, що були звязані в поняттям „протекції царської“, то зрозуміємо, чому шляхта пинська хотіла і мусіла мати забезпечення від Гетьмана і Війська Запорозького проти офіційного протектора і союзника України — московського Царя. Тим більше, що уряд московський особливо, як вже знаємо, переслідував власне тих, хто безпосередньо протекції царської не прийняв, а натомість „союз і злуку з Гетьманом і Військом Запорозьким учинив“. Пізніші слова Виговського, до козаків звернені, коли він „обіцював їм Польщу вою-

вати, застерігаючись тільки, аби вони його Москві не видавали“ — служать промовистою ілюстрацією для зрозуміння цих політичних актів. Берегти нову Українську Державу на московському фронті, захищаючи від московської нівелюючої, цезаристичної і противо-аристократичної політики шляхецький стан, що до Війська Запорозького пристав, — ось до чого зобов'язуються присягою перед шляхтою пинською Гетьман і Військо Запорозьке.

Тому шляхта пинська, присягаючи Гетьманові, ні разу в акті присяги в титулі Гетьманським слів „Його Царського Величества“ не вживає. І це зроблено розуміється свідомо, бо в часах, де на кожную букву грамот звертано пильну увагу, не можна допустити, щоби про це обидві, заключаючі між собою союз сторони забули. Тому ця шляхта складає присягу тільки Гетьманові і тільки „через нього — через Гетьмана“ і тільки „при Війську Запорозьким“ — а не помімо нього — вона вважатиме себе в царським „підданстві“. Приймаючи на увагу тодішні напружені московсько-українські відносини, формула ця означає також і те, що в разі, як би Гетьман і Військо Запорозьке себе залежними від Царя перестали вважати, то і всяка посередня залежність шляхти від Царя тим самим перестала-б сама собою існувати, бо ця шляхта, що тільки Гетьманові присягнула, в ніяких безпосередніх правно-державних відносинах до Царя не знаходиться. В порівнанні з Переяславською Умовою, підчас якої українська шляхта, осібно од Війська Запорозького, окрему грамоту на підтвердження своїх прав і вольностей од Царя дістала і підчас якої вона повинна була, як окремий стан, безпосередно Цареві а не Гетьманові присягати — ці акти злуки шляхти пинської з Військом Запорозьким знаменують собою в нашій державній будівництві цілу величезну епоху — вони означають факт завершення будови і консолідації Української Держави.

І коли ми згадаємо представлену вище, в Розділі III-ім, справу Костя Поклонського, далі пертрактації з могиливіцями, щоби вони признали владу гетьманську, а не піддавались безпосередно на імя царське, коли згадаємо врешті політику Івана Нечая на Білій Русі, то зрозуміємо, що підкресленням саме цього моменту безпосередньої залежності від Гетьмана в акті Присяги шляхти пинської — українська державна ідея і українська дипломатія одержали накінець рішучу перемогу над державною ідеєю і дипломатією московською. Це документальний знак,

що під могутньою рукою Великого Гетьмана вже сформувалась державна аристократична українська верства, яка свою політичну лінію має, по цій лінії твердо йде, і цю лінію хоче і вміє провести. — Це знак, що нова Держава Українська, держава Війська Запорозького вже живе своїм незалежним життям і що прилучаючи до себе нові землі і нові соціальні верстви, вона ставить їх у відносини безпосередньої залежності до себе, а не до московського Царя. З фактичного протектора і суверена України — як того хотіла дипломатія московська — Царь стає тепер тільки нейтральним союзником України — як того хотів її єдиновладний Гетьман Богдан Хмельницький.

Прилучається пинський повіт до держави Війська Запорозького як окрема земля. На чолі її цивільних земських властей має стояти гетьманський „староста“, що представлятиме Гетьманові кандидатів до тих урядів, які, згідно з давніми звичаями Річсполитої, шляхтою не вибираються, а призначаються безпосередньо владою центральною, отже тепер гетьманською. На чолі місцевої військової сили, що підчас війни з „посполитого рушення“ (загальної мобілізації) всієї шляхти повіту складається, стоїть „полковник“, який так само як і староста, має представляти Гетьманові на затвердження вибраних ним кандидатів у „ротмистри і поручники“.

Інші земські автономні шляхецькі уряди, що здавна були виборні, так само виборними й остаються, але в порівнанні з устроєм Річсполитої вводиться дуже важна зміна, а саме: затвердження вибраних кандидатів Гетьман оставляє за собою. Позатим шляхта присягає „у всіх тільки від Й. М. Пана Гетьмана Запорозького, тепер і на потім будучого, заховати залежність, ніяких урядів собі помимо його волі не присвоюючи. Тоб-то ані соймиків скликувати, ані стягання хоругвей задумувати, без особливого від Й. М. Пана Гетьмана оповіщення, хіба-б в наглій і горячий пригоді.“ Знов таки і в цім випадку, в порівнанні з польським державним устроєм, дуже широка в тім устрої автономія земель і репрезентуючого землю шляхецького стану тепер значно обмежується, відповідно до загальної так виразної тенденції української державної політики за часів гетьманування Богдана Хмельницького: скріпити якнайбільше монархічну „самодержавну“ владу Гетьмана.

Суди шляхецькі остаються непорушними так, як і за часів Річсполитої, з тою тільки зміною, що скорочується дуже затяжна

і коштовна „процедура правна.“ Робиться це в інтересі менш заможної, середньої і дрібної шляхти, яка давніше на ці довгі процеси руйнувалася і якої інтереси тепер, коли вона у великій масі вийшла в ряди старшини Війська Запорозького, щільно приймаються на увагу. Ми вище вже старались пояснити, чому в цілій Україні було задержано окреме судівництво шляхецьке, на римським праві і на основі приватної земельної власности — якої степове козацтво не знало — побудоване. Ці самі причини відіграють ще більшу роль тут, в пинським повіті, який козацьких общинних земель в собі зовсім не має і козацького общинного землеволодіння не знає.

Взагалі шляхті забезпечені Гетьманом всі „прерогативи, вольности, суди, станові шляхецькому належні, так як за Королів польських бувало.“ Шляхта приймається до держави Війська Запорозького, як окремий точно означений стан і, позаяк Гетьман не касує того стану, а навпаки забезпечує законне його існування, то шляхта присягає служити новій державі: — Гетьману і Війську Запорозькому — так само, як предки її служили державі старій: — Королю і Річчосполитій. Одначе Гетьман ставить при тім виразну умову: „щоб чогось нового для ошукання Нас“ — тоб-то для обмеження прав Верховної Гетьманської Монархічної Влади — „видумано не було.“ І знов для характеристики тодішньої державної політики української це застереження дуже промовисте. Бо тільки за Гетьмана Богдана Хмельницького ведеться ця політика в напрямі скріплення української монархічної влади, в напрямі діаметрально протилежному політиці польській, яка і тоді і пізніше при кожній нагоді, при кожнім виборі нового Короля, при кожнім новім соймі, вмагав до обмеження королівської влади і до поширення прав і вольностей анти-монархічної шляхецької олігархії. По смерті Богдана Хмельницького політика українська повернула круто на польський шлях і до самого скасування гетьманства велась вона олігархічною старшиною козацькою по польським республіканським взірцям в напрямі обмеження і ослаблення виборної влади гетьманської. Тепер же навіть сама титулятура Гетьмана в цім монаршім акті, виданім пинській шляхті: „Ми Богдан Хмельницький,“ — „за Нас і Потомків Наших“ і т. д. — вказує, яку владу хотів оставити для Української Держави той Гетьман, що ту державу генієм своїм вбудував...

Заховані в повній силі і непорушності всі маєткові права шляхти в повітах пинським, мозирським і туровським, як дідичні, так і ленні, од Королів польських надані. Але до цих старих прав уводяться два нові, надзвичайно важні в погляді тодішньої нашої національно-державної політики доповнення.

Перше: маєтками своїми мають право володіти однаково як шляхтичі православні, так і римо-католики, але тільки і виключно ті, що присягу вірності Гетьману і Війську Запорозьському складуть. Іншими словами: у всіх, хто присяги на вірність Українській Державі не складе, земля, без огляду на їх віру, конфіскується. Віра ніяких політичних прерогатив тепер не дає і наприклад маєтками своїми в Українській Державі не можуть тепер володіти православні сторонники Короля і Річсполитої, які давніше, в перших роках повстання, власне завдяки тільки своїй вірі, спільній в Війську Запорозьським, допускались на територію зайняту козаками. Замість погляду національно-релігійного, який панував в екстериторіяльній і недержавній політиці українській в першій, автономістичній добі повстання; замість змагань до скріплення православного українського елементу в польській державі — запанував тепер погляд національно-державний, змагання до скріплення українського державного елементу, однаково як православного так і не православного, на території Української Держави.

Друге: всі королівщини, тоб-то маєтки державні, як до староства пинського належні, так і інші, мають перейти по смерті теперішніх їх доживотніх арендаторів (державців) виключно до диспозиції Гетьмана. Коли зважити, що оцими арендаторами були переважно люде зайшли, до місцевої шляхти неприхильні, а до Війська Запорозького крайне ворожі, і коли зважити, що ці державці — як наприклад сам староста пинський кн. Альбрехт Радзівіл, великий покровитель унії і великий ворог Руси та козаччини — були опоркою польської національно-державної політики, то усунення цього руйницького для Української Держави елементу мусіло бути завданням того, хто цю державу хотів дійсно збудувати...

Остається в্রেпті найбільше в тодішніх часах дразлива справа: справа віри. Вирішена вона в цих вікопомних актах згідно зі старою державною традицією, яку мусіли від предків перейняти та її непере-ривність свято берегти ті, що стару зруйновану державну Русь князівську хотіли в формах нової державної козацької України відродити...

В данім випадку, подиктоване великим державним розумом, береження державної традиції тим більше знаменне, що власне в справі віри традиція та йшла в розрив з так званими „реальними фактами“ тогочасного життя. Пійти наперекір тому, що кожному тоді здавалось ясним, бо він це бачив круг себе, і вибрати шлях призабутої традиції могли тільки люде, що мали дійсно творчий інстинкт державний, що відчували вперту, стихійну силу тих неможливих до визначеня впливів, які в кожній державно-національній традиції знаходять собі вираз і які на сам кінець всі наміри нехтуючих традицію політиків нівечать та перемагають.

Річ у тім, що віра римо-католицька стала вже тоді на Україні „польською вірою“, стала ніби видимою ознакою польської національності — власне всупереч тому, що говорила наша традиція державно-національна. Бо ця традиція говорила, що за часів князівської Київської, а особливо Галицько-Волинської Держави, існували в городах руських римо-католицькі, латинські святині та монастирі і були визначці римо-католицької віри серед бояр і дружинників княжих, яких розуміється ніхто за для їх віри латинської за Поляків тоді не вважав і Поляками не називав. Ця традиція перейшла разом з нащадками князів та бояр руських до держави Русько-Литовської — до Великого Князівства Литовського — за часів якого віра римо-католицька ще більше була на Русі поширилась, але денационалізації — польщення чи литовщення — за собою дуже довгий час не вела.

Тож не забуваймо, що підчас Люблинської Унії В. Кн. Литовського з Польщею в 1569. р., коли панове і земляне волинські, не бажаючи собі тієї унії, ухилились всякими способами від приїаду до присяги, в польських державних кругах обмірковувались проти них всякі примусові міри і між иншим — як записує Поляк тогочасник, автор соймового дневника — малося на думці: „римокатолицькому Біскупові Луцькому Вікторину Вербицькому маетки поконфіскувати, бо він не хоче приїхати, ані не видко з листа його, щоб він мав волю приїхати, бо він теж Русин. А видко це з того, що до Короля не написав він листа ані по польськи, ані по латині, тільки по руськи.“²⁸¹⁾

Знов два роки пізніше, в р. 1571, вся шляхта київська, без ріжниць віри, зібрана на соймику свого воеводства домагається від Короля, щоб усі урядові папери „не иншими літерами і слови,

одно рускими літерами і езиком до землі киевское писани і видавани били, кгдаж з млодости иншого писма отцове наши учити нас не давали, одно своего приржоного руского, і школи теж полское в. Киеве немаш“ — хоч були тоді в Київї, треба це зазначити, римо-католицькі костели і монастирі. Так само в р. 1576 вся шляхта брацлавська, однаково православна як і римо-католицька, підкреслює в своєму листї до Короля, що „то ся нам дієт над право і вольности наши, іж листи з канцлерїї Вашой Королевской Милости до нас писмом полским видавают, за што і впрод В. Кор. Милости покорними нашими прозбами просимо, аби В. Кор. Милость при привилею і свободах наших нас заховати, і до нас листи з канцлерїї В. Кор. Милости руским писмом видавати розказати рачил.“ Того самого домагається шляхта волинська ще на соймї 1632. р. і т. д.²⁸²)

Свідомість традиції, що „Русь стародавня“ була двох вір — грецької і римської — особливо прокидається від часу, коли появилась (в 1596 році) третя, перед тим незнана, нова руська віра: унія. І тому, що ця нова віра носить тоді виразно політичний характер, що при її допомозї польські державні політики хочуть „знищити Русь“, хочуть її до Польщи наблизити, засимілювати і, від Сходу відірвавши, традиційні сепаратистичні державні тенденції „руські“ іскоринити — то проти цієї нової віри виступають не тільки православні, але й ті римо-католики, що до поважаючих традицію консервативних кругів годїшнього шляхецького суспільства в землях руських Річ-посполитої належать. Отже наприклад, побіч численних православних ворогів унії, бачимо ми римокатолика Яна Щасного Гербурга, який в своїм творї „Zdanie o Narodzie Ruskim“, в р. 1613 виданім, гаряче в оборонї своїх православних земляків і проти перетягання їх силоміць на унію виступає.

„І я, і кожний з нас, шляхтичів добрих — пише він, звертаючись до Руси православної — повинен казати: будьте, просимо, нашої папської віри, бо вона одна і добра, і певна, і догмати має непомильні. Але коли гвалтом хочуть вас до неї приневолити, то життя наше при вас і перед вами покладемо... Бо Русь має в розумах наших найкраще право і матір всіх прав: звичай. А чим же иншим єсть право, як не звичаєм довгими літами за добрий визнанням і потім, щоб його хто покалічити не міг, на папір вложеним. Писане право мертве єсть,

коли його звичай не оживляє. Тих стародавніх звичаїв повна Отчизна наша, і коли б їх, не дай Боже, нам калічить мали, то жадна вільність наша на місці не устояла би... І коли хочуть вони, щоб Руси не було на Руси, до це річ неможлива і це зовсім так, як би їм хотілося, щоб тут море було коло Самбора, а Бескид щоб був коло Гданська.“ Во імя старих місцевих руських звичаїв і старих руських традицій виступає цей римо-католик шляхтич „землі руської“ проти тих своїх одновірців, що „сварку почали з Народом Руським, з братією єдинокровною нашою...“³⁸³)

Особливо ясно висловлені старі традиційні погляди Руси на справи грецької і римської віри в „Суплікаці“, поданій до Сенату Річипосполитої на Соїм 1623 р. всею шляхтою православною, як з Корони так і з Великого Князівства Литовського, і тому з цього твору, що тоді-ж таки був друком в польській мові оголошений, наведу кілька важніших цитат.

„Шляхту Народу Руського — каже ця „Суплікація“ — святої пам'яті Король ЙМ. Зигмунт Август в привілеї Народові Руському, підчас інкорпорації (до Польської Корони) данім, на два її закони розділяючи, одну закону римського, другу закону грецького іменує. А обох тих законів Русь всіх свобод, вольностей, прав і станів Корони Польської чинить він в рівній мірі учасниками: отже і шляхту закону грецького, ту, що за його панування, так як і в минулих століттях, під послушенством Костянтинопольського Патріярха була. Оцеї теперішньої Руси уніятської і права наші не знають, і Королі ІМ. Польські не знали, бо про неї ніякої згадки в привілеях Народові Руському даних не знаходимо, а мова там тільки про Русь закону римського і Русь закону грецького.

„Коли Русь уніятська єсть Русю закону римського, то вони мусять пристати на права і вольности Руси закону римського дані, а нам, Руси закону грецького, і правам нашим мають дати святий спокій, бо вони до них не належать тому, що вони не єсть Русю того закону грецького, якого були ті, кому ці права надані. Коли ж вони горнутья під наші права і нашими вольностями втішатися хочуть, то хай остаються того грецького закону Русю, якого були ті, кому ці права і вольности надані, тоб-то хай остаються Русю закону грецького під послушенством Патріярха Костянтинопольського, а не Русю закону римського під послушенством Папи Римського. Коли ж вони ані рим-

ського закону, ані грецького, то їм по стільки права і вольности наші руські служити мають, по скільки служать вони перебуваючим в наших краях чухоземцям. А коли вони хочуть бути і того і другого закону Русю, то для такої Руси ніяких прав і ніяких привілеїв у нас немає.

„Бо вольности Народові Руському належаться двоякі: тому Народові Руському, котрий єсть вірц римської, послушенства західного і тому Народові Руському, котрий єсть віри грецької, послушенства східного. Русь римської віри при своїй вольности остає, а нам, Руси віри грецької, вольність видерта...

„Не діється безправа і не терпить вольність поневолення, коли Русин, релігії грецької покидає її і стає Русином релігії римської. Бо зміною своєї релігії не одміняє він прав наших і вольностей віри, але покинувши добровільно ту свою духову вольність, яку він мав в релігії грецької, приймає на себе вольність духову релігії римської і нею задовольняється. Од такого натомість праву нашому гвалт чиниться, од такого і вольности наші терплять поневолення, хто релігію нашу грецьку покинувши, разом з собою і права наші забірає так, щоб вже правами пими не можна було користуватись тим, хто при релігії грецької залишився...

„Оце єсть безправа, яке нам од уніятів діється. Ось в тім єсть вольностей наших поневолення, що вони, не будучи духовними релігії грецької послушенства східного, а тільки плащем під назвою релігії грецької зодягнувшись, владицтва, належні духовним послушенства східного, позабирали, їхні бенефіції пообсаджували, а нас, в послушенстві східнім оставшихся і нівчим не винних, турбують, притісняють і яко мога в набоженстві наших переслідують.

„Що ми, шляхта, од тих всяких Пакоствів, Шишків, Стецьків, Душохватів, Палисвітів, Почаповських і Рущких (це імена тодішніх духовних уніятських, в своїй великій більшості нешляхецького походження), які із себе тепер владик руських удають, терпимо на глум станові нашому шляхецькому і повинности нашої християнській — бачить Бог, знає Король ЙМ. Пан Наш Милостивий, знають і Вельможности Ваші. Вони нам служби Божої свобідно правити не дають, священників наших ловлять, мордують, по тюрмах сажають, а нас, коли ми за духовних своїх заступаємось, позвами і судами турбують та до шкоди приводять і, що найважніше, чого перенести не сила, честь

нашу, яка нам і кожному уштивому над життя дорожча, своїми калюшніями очернюють і ображають“ ... ²⁸⁴)

Оця стара руська державно-національна традиція, що прокидалася все і раніше в хвилинах більшого напруження боротьби національної, проявляє себе і тепер підчас великого козацького повстання всякий раз тоді, коли носителька цієї традиції, шляхецька верства, має змогу на події тогочасні впливати. Отже наприклад на варшавським соймі конвокаційнім в 1648 р. всі послы від шляхти київського воеводства домагаються, щоб унія була знесена і щоб тільки грецька та римська віра оставалися. Знов у початку 1649 р., коли якийсь час на політику козацьку мав значний вплив Кисіль і духово споріднені з ним, як покозачені так і непокозачені шляхецькі елементи, в петицію Війська Запорозького до Короля вставлено жадання: „щоби само імя унії було скасовано, а тільки грецький і римський закони залишилися, так як за злуки Руси з Польщею було. Владики, що хочуть оставатись в законі римськїм, хай здорові при нїм остаються, соборні церкви грецькі і стародавні фундації віддавши Руси закону грецького. І коли тільки два закони остануться: римський і грецький, як давніше бувало, то не буде загибелі людей християнських, братів наших через унію, а всі без неї в згоді жити будемо.“ ²⁸⁵) Так само, відповідно до цієї стародавньої традиції, шляхта покозачена, домагаючись спільно з Військом Запорозьким од Річпосполитої амністії, кожний раз підкреслює, що амністія ця має відноситись однаково „до шляхти як релігії грецької так і релігії римської“ ... ²⁸⁶)

Отже тим більше в акті злуки шляхти повіту пинського з державсю Війська Запорозького, акті, складенім в момент найбільшого підйому нашої тодішньої національно-державної свідомости, мусів запанувати знов — в супереч щоденному практичному звичаєві бачити в кожнім католикові „Ляха“ — старий традиційний погляд державно-національний, що Русь державна була і може бути двох вір: віри грецької і віри римської. І знов у данім випадку погляд державний відродженої творчої державної аристократії переміг погляд недержавний, національно-конфесійний, яким в перших часах повстання православна степова козаччина прикривала і захищала свої еґоїстично-недержавні, станові інтереси в польській католицькій державі.

Гетьман і Військо Запорозьке забезпечують присягою шляхту пинську: „в обрядах римської віри, в котрій до нас пристають, ніяких

перешкод їм не чинити, ані нікого з них примусом до віри православної грецької не навертати і службу Божу, звичайні процесії, дітей шляхецьких вільну науку, повне пошанування духовних віри римської за ними в цілости оставити“. І відповідно до традиційної політики в справах віри, вимагає Гетьман одночасно від шляхти пинської, „щоб ушію і чужі секти, яко причини великого зла, обопільно іскорінати“, обіцюючи амністію тим духовним уніатам, що до послушенства Митрополитові київському повернуть і будуть мати за собою рекомендацію духовенства православного. Знов же для ослаблення протидержавного і протидержавного агресивного елемента польського, так само, як і в справі арендаторів державних маєтків, вимагає Гетьман повернення назад на церкви тих костелів, що „з маєтків православних видерті“, тоб-то, що в супереч волі місцевих православних фундаторів цих святинь, під примусом і в інтересах державної влади Річпосполитої повстали.

Шляхта пинська приймає ці умови і присягає за себе і своїх нащадків: „віри православної грецької так і римської католицької свобід і гриниць наших обопільних — коли-б хто з ворогів на них наступати мав — одностайно з нашим Військом Запорожським боронити“. Отже від нині будуть спільно шляхта і Військо Запорожське захищати свою спільну державну гриницю і свободу своєї Нації, обох своїх вір, в цих спільних державних гриницях. Боротьби за віру поміж собою — боротьби внутрі Нації між шляхтою і козаччиною — в новій Державі Українській вже не буде. Поставлення тут рядом: і віри і гриниці — як не можна краще характеризує глибоко продумані національні та державні наміри тих, що ці акти, „на вічну річи памятку“ — як сказано в грамоті гетьманській — перед самою смертю Великого Гетьмана склали.

Далі „унію і всякі чужі віри, нам і Війську Запорожському противні і неприязні іскорінати одностайно“ шляхта пинська присягає. Приймаючи такі умови, маршалок Єльський і стольник Спитек-Бжеський, по скільки вони репрезентували місцевий, здавна в Пинщині осілий шляхецький елемент, ніякого гвалту над своїм сумлінням не чинили і в супереч місцевій традиції шляхецькій не йшли. Ми вище вже наводили традиційні погляди всієї шляхти земель руських в цих справах: вони йшли, як знаємо, зовсім в розріз з тодішньою офіцій-

ною державно-національною політикою польською в Річпосполитій. Тут ще додаймо, що ця сама шляхта пинська, висилаючи на передодні козацького повстання 11 Квітня (Апріля) 1647 р. своїх послів на сойм: православного Юрія Нелюбовича-Гукальського (брата піввищого Митрополита) і католика Кароля Ясинського, кладе їм в інструкцію в справах віри жадання: щоб архієпископство полоцьке і вітебсько було дано православному владці Лосовському і щоб були затвержені ґрунти для конвенту Францішканів у Пинську.²⁸⁷⁾ Отже і тут та сама традиційна оборона „вольностей закону грецького і закону римського“, так як і давніше все на Русі бувало . . .

Такий в загальних рисах зміст цих двох знаменних і вікопомних актів. Хіба ще додати, що після прийняття присяги від шляхти пинської, тоді-ж таки в Чигрині, столиці Війська Запорожського, була вироблена скорочена формула присяги, по якій мабуть повинні були складати присягу поодинокі обивателі і в якій було зазначено, що присягаючий по цій скороченій формулі приймає вповні і в цілости всі умови, окреслені вищенаведеними основними актами. Досі знаємо, що цю скорочену формулу складав присягу Ремігян Сурин, військкий володимирський, але таких випадків муіло бути значно більше; коли в Чигрині їх ждали і до них заздалегідь все підготували . . .²⁸⁸⁾

* * *

Акт злуки шляхти пинського повіту з державою Війська Запорожського — це тільки одна найкраще досі нам знана сторінка того переломового історичного процесу, що в останніх роках гетьманування Богдана Хмельницького відбувався. Шляхецький стан вберіг в собі стару державно-національну „руську“ традицію; він репрезентував державну культуру нації. Знищений татарським лихоліттям центр Руської Держави був відбудований фізичною, колонізаційною силою української степової козаччини. Прилученням північно-західних „руських земель“ до їх історичного державного центру і злукою „шляхти руської“ з „Україною“ Війська Запорожського, — об'єднанням цілої землі української і сполученням духової і фізичної енергії нації — завершувався переломовий процес сформування Української Нації і відбудови в нових українських козацько-шляхецьких формах старої руської варяжсько-князівської Держави.

Повстання, підняте проти маґягів і осілої шляхти державно-індеферентною, добичницькою степовою козаччиною; повстання, підняте во імя козацьких станових інтересів, прикритих гаслами реліґійно-національними; повстання, що в початках, маючи на меті скріпити владу польського Короля над своєю-ж власною шляхтою, як православною так і римокатолицькою, зверталось проти єдиних репрезентатів державної культури нації, — власне під впливом цієї шляхти, чи покозаченої, чи православної, що зразу одна тільки могла на Україну повертати, набірало з кожним днем чим раз більше сепаратистичного державного характеру. І закінчилось воно, в останнім році гетьманування Богдана Хмельницького, повною емансипацією України з під влади польського Короля, повним одділенням од польської Річпосполитої, і повним возстановленням прав шляхти української, і православної і римокатолицької, але не як чужого, ворожого стану, тільки як горожан нової спільної Української Держави Війська Запорозького, які на вічну вірність цій Державі за себе і за своїх нащадків присягу добровільну склали.

Від часу упадку Руської князівської Держави і до нинішнього дня — на протязі шести століть — тільки один раз зміг повстати серед нашої нації один спільний державно-національний фронт проти двох відвічних претендентів на державний і національний суверенітет на нашій Землі: проти Москви і проти Польщі. Тільки раз один за Гетьмана Богдана Хмельницького змогла зорґанізуватись українська державна аристократична верства. Включивши в себе і виділену народними масами нову народню аристократію: козаччину, і нащадків старої державної аристократії: як православну так і римо-католицьку вже в своїй більшості шляхту, вона змогла тільки таким тісним сполученням оцих двох верств вдержати свій державно-національний фронт і проти Москви і проти Польщі.

Тільки під „єдиновладною рукою“ свого геніяльного Вождя змогла перебути Україна такий складний, переломовий процес: — змогла повстати Українська Нація. Тільки геніяльний „самодержець“ міг не випустити зі своїх сильних рук проводу над своїми ріжноманітними по своїм попереднім звичаям, вірі і культурі помішниками, і вирости разом з ними, перетворивши їх в націю, а себе — зі збунтованого проти Річпосполитої „Старшого Війська Їїого Королівської Милости Запорозького“ — в того Ясновельможного Великого

Гетьмана, того Богдана Хмельницького, якому — кажучи дійшовшими до нас в тогочаснім московським перекладі словами шведського Короля: — „вольно будетъ постановить у себя Рѣчь Посполитую козацкую, какъ ему надобно будетъ, и чтобы онъ имъ подлинныя права и уложенія далъ, по которымъ имъ — козакамъ — жить, и какъ наслѣдникамъ его, Хмельницкаго, властвовать“. ³⁸⁹)

На горе наше його життя було закоротке. Закон, по якому його наслідники повинні були панувати, Великий Гетьман дав, але укріпити того закону він не встиг. А без сильного і непорушного закону дідичної гетьманської влади, якого хотів для збудованої ним Держави Гетьман, ця Держава не могла удержатись. Без неперервності української традиції державно-національної, персоналізованої в дідичній українській монархічній владі, зіпшена було наново гетьманським ґенієм з обложків Руси князівської козацька Українська Нація жусіла на свої складові частини розлетітись.

Гетьман Богдан Хмельницький, знаючи своїх помішпиків, знаючи вібрану і зорґанізовану ним нову державну українську аристократію, розумів, що без сталого, непорушного, дідичного монархічного принципу верховної влади, вона кинеться зараз до боротьби між собою за цю владу; що в цій боротьбі вона знесилиться, переріжеється, та розложиться в кінці на свої складові елементи, під впливом різних культур виховані і ще процесом довгого життя в своїй власній державі не обєднані. І знаючи „чернь Війська Запорозьського“, при допомозі якої він підняв повстання за Короля проти королевят, розумів Гетьман, що ця чернь на владу своїх королевят, на витворену по польським республіканським зразкам владу старшинської козацької оліґархії не погодиться ніколи. Популярність, яку мала серед тієї „черні“ монархічна, самодержавна, нівелююча всі стани влада царська, вказувала йому ясно, що без витвореня такоїж абсолютистичної монархічної і дідичної влади Гетьманської, Українська Держава супроти сусідньої Московщини не удержиться.

І як глибоко народніми, з психологією народніх українських мас згідними, були наміри гетьманські сотворити понадкласову українську дідичну монархічну владу, булаву по наслідстві синові-наслідникові передавши, найкращим доказом служить — як популярність цих намірів власне серед „черні“ козацької і зненависть, з якою ця „чернь“ елекційні, республіканські пляпи старшинські зустрічала — так і те, що

спомин про ці наміри гетьманські тільки неграмотні маси народні в своїй пам'яті досі заховали, тоді, коли всі книжники і учені землі нашої і вся наша „свободолюбива“ старшина, згодом в рабстві у чужинців опинившись, давним давно про них безслідно забули.²⁹⁰)

Власне з боку цієї „свободолюбивої старшини“ повстала перша проти монархічних і династичних намірів гетьманських зразу глуха і в початках несмілива опозиція. Опі перші вістуні грядучої Великої Руїни появились в останніх місяцях життя Богдана Хмельницького, тоді, коли тяжкою недугою скована, ослабла вже його сильна і страшна для всяких руїників рука.

Вже в цих самих многоважних актах злуки шляхти пинської з державою Війська Запорозького єсть перші ознаки пізнішого розкладу і руїни. В пишному квіті, яким розцвіла нова Держава Українська, гнівдився вже гробак, що мав його точити і до скорої, передчасної смерти довести.

Звернім увагу: даючи шляхті Забезпеченя, Гетьман скрізь підкреслює, що всі зобовязаня приймає він на „Себе і Потомків своїх з Військом Запорозьким“. Але шляхта складає присягу не „Гетьману і його Потомкам“, а тільки „Гетьману теперішньому і будучим; тепер і на потім будучому“. Дві зовсім відмінні концепції, два зовсім відмінні світогляди: дідичність влади гетьманської, яку підкреслює і якої хоче Гетьман, і „вільна елекція“, вибір вільними голосами, що проглядає в цих формулах акту шляхецької присяги.

Чому не усунув цієї неясности Гетьман? Чи може власне на цьому пункті шляхта повіту пинського не хотіла пійти на ніякі уступки? Але-ж ми знаємо, що як її предки служили вірою і правдою Князям руським, так нащадки служили потім так само Імператорам російським. Не в республіканстві шляхти пинської тут діло. Це республіканство у шляхти осілої і земельної, у шляхти, яко окремого стану, дуже легко можна було побороти. Гніздилась антімонархічна, „свободолюбива“ республіканська опозиція під самим боком гетьманським. Це нововитворена зі степового, старинного, анархічного козацтва із покозаченої, революційної, здеклясованої і розполітикованої шляхти старшина Війська Запорозького була того антімонархічного республіканства підюджувачами і провідниками. Це з неї Гетьман не встиг ще своєю сильною рукою вибити січових звичаїв вибору кошових отаманів і польсько-

шляхецьких звичаїв „вільної елекції і пактів конвентів“, які стільки милостей при виборах голови держави вибіраючій олігархічній шляхті давали.²⁹¹) Це найблизчий помішник Гетьмана — від самого початку повстання, його старий друг і товариш, це писарь генеральний, канцлер Іван Виговський був провідником цієї антимонархічної опозиції. Це його рука, паралізуюча династичні наміри Гетьмана, видна в ліх „елекційних“ формулах акту присяги пенської шляхти, так як видна вона тоді скрізь в політиці цих переломових місяців на стільки, що навіть мудрі шведські дипломати довго не знали, на яку ступити: чи піддержувати дідичний і династичний принцип влади гетьманської, як того хотів старий, хворий вже Гетьман, чи висказатись за вільною елекцією, ва яку завзято агітував з іншою старшиною Виговський.²⁹²)

В хвилину, коли важилась доля Держави, коли прилучались до неї північно-західні „руські землі“, коли йшла за ці землі послідня боротьба з Польщею, коли мав бути підписаний союз зі Швецією і цим самим залежність од Москви мала бути зліквідована — ця агітація проти династичних плянів старого улюбленого Гетьмана викликувала страшне, катастрофічне замішання в радах старшини, на едности і дисциплінованости якої досі вся козацька держава спіралась. „Гетьман дуже слабкий — доносить свому Королеві 28 Червня шведський посол Лілієнкрона — а канцлера підозрівають, що після смерти Гетьмана він хоче захопити булаву. Таким чином вже склалося тут дві партії...“

Старий Гетьман зразу просьбами хоче одвернути катастрофу. Покликавши до себе двох найвидатніших представників старшинської опозиційної партії, генерального осавула Івана Ковалевського і полковника Григорія Лесницького, він призначає їх опікунами свого Наслідника-сина, а самого Виговського, нагадуючи йому його заслуги, „опорою могутности козацької“ називаючи, благає бути батьком, дорадником і поводитаром для молодого Гетьмана Юрія. Коли ж це не допомагає, коли старшина далі проти дідичности гетьманства агітує, коли сварка і роздвій між нею перекидаються вже до військ козацьких на фронті, коли із за цих сварок посол шведський не може справи союзу шведсько-українського до кінця довести, — Гетьман видає наказ полковника Лесницького і ще чотирьох видатніших старшин опозиціоністів казнити, а покликавши перед себе Виговського, свого старого друга і товариша, наказує ланцюгами його перед собою до землі прикувати

і так простягнутого у ніг своїх держати „мало не день цілий доти, доки згривота його, Богдана Хмельницького, не одійшла...“²⁹³)

За цю згривотою од свободолюбивої старшини спала на старого Гетьмана незабаром ще страшніша згривота од козацької „черні“. Побачивши, що старшина свариться між собою, не чуючи вже над собою її-сильного проводу, а зачувши натомість, що вона не по волі старого Гетьмана поступає, „чернь“ козацька зараз же проти своїх полковників на польському фронті збунтувалась. Начальний вождь на цьому фронті Жданович, сам більше зайнятий тим, що в Чигрині, а не на фронті діялось, замість бунт здавити нещадно, як це давніше по наказах Гетьмана робилось, тепер почав одступати і, покинувши союзника України Ракоczego, сам рушив до Чигрина. Зараз же після того „чернь“ двох своїх полковників убила, а через московського агента Желябузького, який тоді енергійно між військами козацькими вештався, просила сказати Цареві, що вона „Царю служити хоче, а своєї старшини, що рушила в похід проти волі царської, слухати вже більше не буде.“²⁹⁴)

До Гетьмана ця звістка про бунт у війську і про злочинну непорядність Ждановича наспіла 21 Липня. „Зрада козацька — пише самовидець цих подій Лілієнкрона — так сильно вразила Гетьмана, що, наказавши викликати до себе полковника Ждановича і страшним гнівом запалившись, він був поражений ударом, пролежав п'ять днів без мови і на шостий день в Бозі почив.“ 27 Липня, вівторок о 3-ій сподудня, помер в Чигрині Гетьман Богдан Хмельницький²⁹⁵). Вічна трагедія українська: тупий еґоїстичний анархізм неадатної до самоорганізації старшини і зрадливість темної „черні“, та їх безглузда боротьба поміж собою — убила найбільшого державного мужа, якого коли-небудь мала Україна. Богдан Хмельницький впав од руки все-сильного на нашій нещасній землі многоликого деструктивного Хама, так як падали досі, перед ним і по нім, всі ті, що метою свого життя організацію Української Нації і будову власної Держави Української поклали..

Довго ховало Військо Запорожське свого Гетьмана. Похорон відтягали мало не цілий місяць так, неначе осиротіле тогочасне покоління боялось зі своїм Провідником на віки розгатись. Останки Богдана Хмельницького зложено зразу в Чигринській Церкві, але що Гетьман, як пише Величко, „будучи породи шляхецької руської“, хотів,

щоб його в ріднім гнізді поховали, то домовину з Чигрина до Суботова перевезено. Похорон відбувся в Суботіві допіру 23 Серпня. „Похоронен бил — пише в своїй літописі Самовидець — перед святим Симеоном в неділю, где множество народа, а найбільше людей військових било, і проважено било тіло его із Чигрина до Суботова і там погребено в ринковій Церкві“. ²⁹⁶⁾ Знов інші звістки, безпосередно в той час кв. Степану Четвертинському в Україні прислані, кажуть, що похорон Гетьмана був „в день свята Симеона руського в Суботіві од Чигрина недалеко. Хмельницький там сказав себе поховати без дзвонів і апаратів церковних і в полі над собою могилу високу насипати.“ ²⁹⁷⁾

Яка звістка правдива і де дійсно похований Гетьман Хмельницький, ми сьогодні не знаємо. Покоління українські, що пізніше настали, зайняті завзятою боротьбою поміж собою, не знайшли часу і змоги увіковічнити в який небудь спосіб місце вічного спочинку того одного єдиного Гетьмана, що зумів колись Державу Українську збудувати...

Те покоління, що Богдана Хмельницького ховало, ще розуміло, кого воно втратило. Якесь велика туга і неспокій за будуччину почувуються майже у всіх згадках тогочасних про передчасну смерть Великого Вождя. В церкві суботівській був після похорону уміщений під балдахимом портрет Гетьмана з написом, який вичисляв заслуги того, що „непереможений в боях, щасливий найшов кінець, бо в Сина своєї Отчизни, став її найдостойнішим Батьком“. ²⁹⁸⁾ Старий секретар гетьманський, Самійло Зорка, один з тих, що наміри і думи Гетьмана найближче знали, виголосив на похороні промову, яка видно настільки добре загальний настрій тогочасний віддавала, що її копії старанно на Україні зберігались і що її Величко в великим піетизмом, з захованям навіть польської мови, якою вона була сказана, ціду до своєї Літописи вписав.

„Милостиві Панове Полковники — казав Зорка — і вся Старшино зо всім Військом Запорожським, і вся Річпосполито Українська! Прийшлось тепер нам по веселих прошлих часах, сумних слухати тренів і рясними сльозами обливатись, коли Гетьмана нашого Богдана Хмельницького, воістину од Бога нам даного Вождя, через смерть неблагану скошеного, ось на катафалку смертнім оглядаємо і останні послуги йому віддаємо.

„Помер, не смертєльну по собі оставивши славу, цей добрий Вождь наш, за котрого головою не тільки ми, підручні його, але і вся Малої Руси Річсполита — при щасливих успіхах довгі літа жити безпешно — обіцувати собі могла. Помер той, котрому спільно з Ваш-мостями Милостивим Панством, при правді своїй за вольности і стародавні права свої стоячим, всемогуща рука Божа на братів, а заразом на ворогів наших — Савроматів Польських, скрізь свою скору допомогу давала. Помер той, од котрого гармат і мушкетів не тільки пресвітла Вандалів Сарматія, але і бурхливого Евксинопонту замки і фортеці, а в р. 1621-ім і самі навіть Царьгородські, порохом мушкетним окурені, дріжали і тряслися мури. Помер накінець той, котрого ділом оживлені, могли вже ніколи не вмерти старожитні права і вольности Українські і всього Війська Запорозьського.

„Не стає мені часу на вичислення чеснот і діл Ваших лицарських, котрі Ви, при від Бога собі данім Вожді і Гетьмані Хмельницькім, ва повреджені і потоптані Поляками, братами своїми, старожитні права і вольности стоючи, в багатьох місцях з великою відвагою хвалебне доказали. Хай людською мовою про ці діла Ваші лицарські розкажуть поля і долини, вертепи і гори; розкажуть, яким Ви мужнім, геройської відваги повним, за вольности свої стояли і воювали серцем. І що при всемогущій допомозі Божій, на Жовтих Водах, під Корсунем, під Пілявою, під Збаражем, під Зборовим, під Берестечком, під Білою Церквою, під Львовом і Замостям, під Нестерваром і Баром, під Камянцем Подільським і Жванцем, під Батовом і Охматовом і на ипших багатьох місцях, яких не вичисляю, Ви доказували і доказали.

„До Тебе зі скромною моєю мовою звертаюсь, милій наш Воже! Древній Руський Одонапере, славний Скандербегу, Гетьмане Славного всього Війська Запорозьського і цілої козакоруської України, Хмельницький Богдане! До Тебе говорю, тепер між чотирма дошками окутаного і мовчазного, а якого мови перед тим і ординансу сто тисяч нас слухало і на кожний знак Твій готовими ставало. Чому так скоро став Ти мовчазним Гарпократом? Беручи приклад з німого Аттиса, промов до нас, братів своїх, як він: хоч одпо слово, і научи нас, як маємо ми без Тебе жити і поступати з сусідніми друзями і ворогами нашими. Бож той німий Аттис Короля, свого батька, од смерти з рук його власного жовніра словом своїм перестеріг.

А Ти-ж, доброї бувши мови, скажи і дай нам пересторогу, аби ми не були звоєвані і побиті ворогами нашими...“³⁹⁹)

„Заповітом своїм — як пише тогочасник — радив Гетьман Богдан Хмельницький Війську Запорозькому, щоби воно поступало так, як він хотів і поступав...“⁴⁰⁰)

Але ті, в чіх руках опинилась по його смерті доля України, заповіту Великого Гетьмана виконати не зуміли.

КІНЕЦЬ ПЕРШОЇ ЧАСТИНИ.

Примітки.

¹⁾ Польський оригінальний текст цієї „Присяги“ виданий мною в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ (ст. 514—16) в копії Архіва кн. Чарторийських у Кракові, cdх 2446 f. 75—7 Цей кодекс з другої половини XVII ст. обіймає копії різних актів, листів, справ маєткових і т. и. Степана кн. Четвертинського подкоморія брацлавського. Його син Микола, каштелян минський, яко дідич пинський, був безпосередно в подіях в Пинщині заінтересований.

Дозволю собі звернути увагу дослідника еволюції нашої національної назви на вислів: „Україне і Wszystkiego Woyska“. Для читача необнайоженного з нашою термінологією національною й географічною в половині XVII стол., вважаю потрібним пояснити слідуєче. Стара наша національна й територіальна назва „Русь“, одітчена по князівській державності київській, в ті часи перебула вже значну еволюцію. Як відомо, по Люблинській Унії землі руські, що входили (за винятком Русі Червоної і західного Поділля) в склад Вел. Кн. Литовського, були поділені, при чім частина Підляштя, Воеводство Берестейське й Пинщина осталися в автономнім Вел. Кн. Литовським, а решта була інкорпорована до Польщі і під назвою „земель руських Річпосполитої“ творить відтоді „малопольську“ провінцію польської Корони. Отже серед тих коронних „руських земель“ Річпосполитої, землі південні: воеводство Київське, Чернігівське і Брацлавське, починають усе частіше виступати під своєю спільною стародавньою провінційною назвою: — Україна — а „землями руськими“ починають зватися тільки північно-західні наші землі, отже воеводство Руське (більш-менш теперішня Сх. Галичина), Поділля, Волинь, частина Полісся й Підляштя. Що до назви національної, то старий термін „Русь“ в пол. XVII стол. все більше починає ідентифікуватись з поняттям релігійним і вживається для означеня православних мешканців Річпосполитої. Давніше Русю звалися всі мешканці земель старої князівської Київської Держави без різниці їх віри, тепер же ця стара державно-національна традиція дає ще себе знати тільки в урочистих політичних маніфестаціях, що обєднують иноди всю шляхту земель руських супроти представників инших земель Річпосполитої. В щоденнім же життю все більше тепер „Народом Руським“ в Річпосполитій зветься шляхта, духовенство й міщане, які визнають православну віру і то однаково як Українці так і Білоруси. Але цей релігійно-національний термін „Русь“ не ідентифікується з Великоросією, яка тоді зветься загальною Московією. Натомість назва „Україна“, в міру зросту там „на Україні“ сили козацької і в міру розвитку державних та сепаратистичних тенденцій козацчини, починає все частіше вживатись, як поняття національно-територіальне

для означення мешканців нової козацької держави. Ця нова наша національно-територіяльна назва має вже тоді тенденцію поширитись на всі корони „руські землі“ і навіть на південну частину руських земель Вел. Кн. Литовського, тоб-то на всю нашу етнографічну й державно-історичну територію, в міру того, як ці землі починають прилучатися до козацької держави. Поруч назви „Русь“ вживається зрідка і її синонім „російський“ = „руський“, а від Переяславської Умови, зразу в переписці й літературних зносинах з Москвою, починає вживатись термін „Малоросія“, „малоросійський“ = „малоруський“, термін дуже давній, наданий ще Галицько-Волинській Державі грецьким духовенством, але термін чисто літературний, запозичений тепер козацькими політиками від православних сфер духовних. В моїх замітках по згоді стараюсь придержуватись термінології XVII ст. і безумовно задержую її в усіх цитатах.

2) Польський текст „Забезпеченя“, виданий мною там же (ст. 517—19) з копії Архіва кн. Чарторийських сдх 2105, f. 31. Цей надзвичайно цінний кодекс, що походить з Бібл. Пулавської, має заголовок: „Autentyczne pisma podczas buntu Chmielnickiego“ і складається майже виключно з оригінальних документів половини XVII ст. Копія цього „Забезпеченя“ („Ubezpieczenie“) зроблена без сумніву безпосередньо з оригіналу, невдовзі по його написанню. Вказує на це передовсім її форма: це великий аркуш тогочасного паперу, вклеєний до кодексу одним боком, а потім складений удвоє, писаний in folio. В горі починається ця копія від слів: „W imię Pańskie“ і т. д.; тоді з нового рядка, в формі заголовка великими буквами: *My Bohdan Chmielnicki* — і тільки потім звичайним письмом починається текст від слів: *Generalny Woysk* і т. д. Текст переходить потім на другий бік аркуша й кінчиться підписом Гетьмана по стороні лівій. В середині місце печаті, а потім по лівім боці йде приписка иншим чорнилом й иншим письмом: *Wpisany do xiąg Kіiewskich* і т. д. Врешті в долині з правої сторони дописана: „*Rota przysięgi P. Suryna Woyskiego Żitomirskiego* — потім слова від „*P. Suryna*“ до кінця закреслені й у горі надписано: *wyko papey przed P. Hetmanem Woyska Zaporoskiego*. Текст цієї форми присяги такий: „*Ja N przysięgam P. Bogu Wszech. w Trójcy S. jedynemu, najświętszej Pannie i wszystkim świętym według obrzędu i upodobania wiary mojej przez Apostoły mnie podanej, iż to wszystko cokolwiek z IMcią P. Hetmanem Woysk Zaporowskich strony wiecznej i nierozzerwanej Ich MPP. Posłowie Powiatu Pińskiego i Możyrskiego imieniem wszystkiej braci umówili przyjaźni, ja tedy te wszystkie puncta strzumać mam i we wszystkich do przyjaźni należnych conditiach ja sam i potomkowie moi pod obowiązkiem przysięgi teraz ode mnie wypełnionej strzumać będą powinni. Obiecując, że ani o żadnej wiekuiście zdradzie i rozerwaniu związku naszego myśleć z Woyskiem Zaporowskim, ani żadnym pobudzać postronnych nieprzyjaciół pokryjomie i factij czynić na szkodę Woyska Zaporowskiego nie będziemy. Ale owszem na wszelakich z tym że Woyskiem Zaporowskim nieprzyjaciół, by też i najbliższych nam, nie kładąc żadnej wymówki bliskości ani spowinowacenia staciem powinien. W ostatku wszystkie powinności przyjaźni należne zobopólnej, luboby i tu niewyrażone, wypełnić i zachowaniem powinien koniecznie. Tak mi P. Boże pomóż i męka niewinna*

Chrystusa Pana.“ Отже ця дописана з боку форма присяги дає нам змогу припускати, що маємо перед собою одну з копій „Забезпечена“, розісланих до городів повітів Пинського, Туровського і Мозирського для відібрання від тамошньої шляхти присяги на місці. Свідчить про це також присутність цієї копії в однім кодексі поруч з оригінальними документами того часу. Це Забезпечення було вже видруковане раз в „Памятникахъ Киевской Комисіи“ т. III, N. 35 (і в виданню 1898 р. N. 43) з офіціальної копії обляти того Забезпечення, вписаної 7 Липня 1657 р. до „книг мійських права маждебурського, ратуша Київського“. Це значить, що „Забезпечена“ було внесено до книг мійських Київських перший раз 7. VII., 1657 р., а потім вже винисъ цієї копії обляти з книг буда внесена знов до цих же самих книг другий раз 20. Липня 1658 р. Власне ця друга облята видана в „Памятниках“.

3) Крім літератури й джерел показаних у дальших примітках, при писанню цих заміток я використовував джерела до часів Хмельницького, подані мною докладно в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ (та в українських перекладах в томі I і II моїх студій, що готуються до друку). Щоб не повторюватись — до збірника „Z Dziejów Ukrainy“ (Краків-Київ, 1912 р.) відсилаю читача, якого це буде цікавити.

* Kubala: Wojna Moskiewska, ст. 6—7.

5) Копія цього листа Хмельницького в Архіві давних актів м. Кракова (Acta Publica I, zbiór Pinocciego). По битві під Берестечком „inter alia spolia i między listami znaleziono diploma cesarza tureckiego, które Chmielnickiemu daje na Xięstwo Ruskie“ — записує Освецім у своїм Діаріюші (ст. 355).

В урочистій грамоті, даній Гетьману Султаном Мохамедом IV в Грудні 1650 р. на знак прийняття України під Султанський протекторат, сказано, що „Імператорський трактат такий, який дається иншим монархам християнським від моєї могутньої Імперії, буде Вам виданий в подробицях артикулах і умовах“ („Vous sera accordé d'une manière détaillée en articles et conditions“). Можливо, що це власне про той обіцяний грамотою „трактат“ говорить Освецім. Інтересно, що в тій грамоті зазначено, що Хмельницький просив у Султана такої протекції, яку инші, голдучі Порті Королі християнські мають („Vous avez demandé un traité tel, qu'il est donné aux autres Rois chrétiens“). Одночасно з грамотою, звичаєм турецьким, був присланий Гетьману кафтан, так само, як посилався він і иншим, бувшим під султанською протекцією Монархам. В своїй грамоті Султан титулує Гетьмана „Славою князів народу християнського“ — Gloire des Princes du peuple chrétien — як каже французський переклад тієї грамоти, або Najwyborniejszy z Monarchów religii Jezusowej — як каже її переклад польський. Оригінал цієї грамоти був репродукований у першій виданню III тому „Памятниківъ Киевск. Комисіи для разбора древнихъ актовъ“, французський і польський переклади видані в III т. вид 1898 р. ст. 585—9.

6) Лист Кисіля з д. 30. X., 1652 р. Арх. Чарторійських сdx 146, No. 45. Промова Лещинського — Michałowski, Księga Pamiętnicza ст. 109 і далі. Про ці поголоски буде ще мова низче.

7) Архів актів давних м. Кракова, Zbiory Rusieckich, Miscellanea 1626—54 f. 253.

8) Арх. Чарторийських сdx 147, f. 168: „Krótka narratywa ekspedycyi w r. 1653 po świętach przeciwno rebelii kozackiej z potęgą tatarską.“

9) Жерела до історії України т. XII, ст. 285.

10) Лист Хмельницького до Царя з дня 17. II., 1654 р. Акты Юж. и Зап. Рос. т. X.

11) Професор Сергієвич бачить в Переяславській Умові — персональну унію; Дяконов, за ним Попов — унію реальну; Проф. Грушевський, Коркунов, Мякотін, Соколовський, Слабченко — вассальну залежність; Розенфельд — неповну інкорпорацію; Нольде — автономію і т. д. і т. д.

12) Пор. наприклад: Relacya Makarego Krynickiego (ченця Печерського монастиря, висланого з Києва Митрополитом до луцького іроду з протестом проти насилування до присяги Цареві) — „Chmielnicki samowtór z Wyhowskim w cerkwi sobornej przysięgłi posłowie.“ Чтения москов. общ ист. 1861, III.

13) „Relatia p. Mysłowskiego, który był posłem od Xcia JMP Hetmana W. X. Lit. do Chmielnickiego“ Zbiory Rusieckich, Miscel. 1645—52 f. 147.

14) Kubala op. c., ст. 371.

15) Листя полк. Павши до кн. Радзівілла, писані в Лютім 1654 р. з Мовцяря (Арх. Чарторийських, сdx 143, f. 83 і 98). Також Акты Юж. и Зап. Рос. X. Пор. „kopia listu ojca protopopy czarnobylskiego do podstarościego czarnob. d. 7. I., 1654 (Zb. Rusieckich Miscel. 1626—54, f. 219): „Bez mała jużé ne ostatni raz do Was MM. Panow piszu i zdrowie waszoje nawezaju . . . prosilem usilnie Hospoda mojego, żeby dobre rzeczy stały się, jako wizu źle, bo wydał Chmielnicki wsich nas w newolu moskowskomu caru po Wołodymir i po Turow i jeszcze co dalej . . . i misto Kijow syloju pod meczowym karanjem do toho prywiol, że prysiahli wsi, tylko duchowenstwo ne prysiahało . . . sam ohledalem oczuma moimi neszczasnymi, jak Moskwa Kijow najeżdzała.“ Причиною опозиції українського духовенства було між иншим і те, що воно боялось (як потім показалось — слушно) утрати незалежності української церкви тоді, коли Митрополит київський стане підлягати Патріархові московському. Крім того присяга разом з Військом Запорозьким Цареві тоді, коли велика частина київської митрополії оставалась ще за межами козацької України в залежності від Річпосполитої, потягала за собою віддання православної церкви на цій некозацькій території, тоб-то на Волині, Поділля (західному), Галичині і Холмщині в руки польські, що було рівнозначним заведенню в тих краях скрізь релігійної унії і конфіскації величезних маєтків, які там церква православна посідала. Воно так дійсно пізніше за часів Руїни й сталося.

16) Z Dziejów Ukrainy ст. 280 і далі. Укр. видання в томі I моїх „Студій.“

17) Акты Юж. и Зап. Рос. т. X і XIV. Vol. Legum IV ст. 234. Ом. Терлецьквій: Козаки на Вілій Русі. Кубала: Wojna Moskiewska ст. 268—279.

18) Пор. напр. справу про ґрунти, яких жадають у Києві для московських „стрільцовь“ воеводи. З приводу цієї справи Виговський нагадує московським

боярм історію з Суботовим і „пролиту за ту кривду кров“. Акты Юж. и Зап. Рос. III ст. 580.

¹⁹⁾ Арх. Чарторийських сdx 2113: „Respons postów polskich 6. IX“. „Komisarze do króla, podkanclerzego i wojewody wileńskiego z Niemieży 10. IX.“, і т. д. Пор. Кубала: *Wojna brandeburska i najazd Rakoczego* ст. 40, 43

²⁰⁾ Порівн. напр. характерний з цього боку пункт інструкції, даної в Січні 1657 р. польському послові да Хана: „... шляхта Кн. Литовського і ті, котрі в Україні маєтності мають, баючи, що козаки з Москвою ті маєтності держать і дуфаючи московським обітницям, що при допоміг Москви вони можуть в Україну до своїх маєтностей вернути, будуть домагатись на соймї, щоб ми конче з Москвою замирили...“ Жерела до Іст. України XII, ст. 428.

²¹⁾ Акты Юж. и Зап. Рос. III ст. 555—6. Те саме розказував Нечай і інші. Пор. Костомарова: *В Хмельницькій* ст. 612.

²²⁾ Акты Юж. и Зап. Рос. III ст. 551—2: „Отписка Бутурлина съ извѣстіями о бывшем сеймѣ въ Чигиринѣ“.

²³⁾ Grondski Sam.: *Historia belli cosacco-polonici*, p. 246—8. Temberski: *Annales*.

²⁴⁾ Rudawski: *Hist. pol.* Пор. Kubala: *Wojna Szwewska*, ст. 303.

²⁵⁾ Інтересно, як характеризували ту політику де-які сучасні Поляки: „Kiedy nam Chmielnicki jura dabat zwaliśmy to unizoną supliką, teraz, kiedy się prosi, to my się nadumamy“ — так писав один із них в приводу переговорів під Жванцем (*Zbiory Rusieckich, Miscel. 1626—54, f. 317*) Про спустошення Брацлавщини між инш. Кубала: *Zaprzeczona kraina (Kwart. historyczny)*.

²⁶⁾ Головні джерела: „Акты шведскаго государств. архива“, видані Молчановським в Арх. Юго-Зап. Рос. ч. III, т. VI, особливо. інструкція Хмельницького отцю Данилові, послові до Короля шведського X., 1655; інструкція Веллінтові й Тернешельдові, послам Карла Іустава до Хмельн. 25. IX., 1656 р.; *Projectum foederis* між Королем і Гетьманом 30. IX., 1656 р.; лист Хмельницького до Карла Іуст. 16. XI. 1656; посольство Іустав Лілієнкрони до Хмельницького в р. 1657 і т. д. А також видані М. Кордубою акти в томі XII Жерел до іст. України, особливо інструкції ріжним польським дилльоматам, як боротись з коаліцією (ст. 423, 429, 439 psm.). Крім того Акты Юж. и Зап. Рос. т. III, No. 361 і ст. 568, 573—4, 601 psm.; т. XI ст. 691, 738 (важний лист Карла Іустава до Хмельницького 10. IV., 1657); Універсал Ракоczego до Річнесполитої 31. XII, 1656 р. в Арх. Чарторийських сdx 2446; і т. д. З новітньої літератури особливо праці М. Кордуби: „Боротьба за польський престіа по смерті Володслава IV“ (вступ до XII тому Жерел) і його-ж „Австрійське посередництво між Хмельницьким і Польщею“; послідні твори Л. Кубалі: „*Wojna Moskiewska*“ „*Wojna Szwewska 1655—6*“; „*Wojna Brandeburska i najazd Rakoczego w. r. 1656—7*“ (тут при нагоді звертаю увагу на помилку на ст. 154: судя військовий, що був при Ждановичі, „zrzeczny i przebiegły człowiek“, звався Креховецький, а не „Krizki“). Для діл литовсько-шведських: *Końubaj: Życie Janusza Radziwiłła. s. 210*: поданий акт литовсько-шведської угоди з д. 18. VIII., 1655 р. між Корол. Карлом Іуставом і кн. Янушем Радзівіллом. Король шведський згідно

з тим актом був признаний Вел. Кн. Литовським і Литва мала бути прилучена до Швеції так, „як досі вона була сполучена з Польщею, тоб-то, щоб народ народові, сенат сенатові, а лицарство лицарству в усьому були рівні.“ Розвідка І. Каманіна: „Договори Б. Хмельницького съ Польшей, Швеніей и Россіей“ в Сборникъ Кіевск. Ком. вып. II, К. 1916 р., і опубліковані ним „Документи епохи Б. Хмельницького 1656—7“ в Сборникъ Кіевск. Ком. вып. I. Крім того джерела і література, цитовані мною в інших місцях.

²⁷⁾ Лист цей опублікований Ів. Кревецьким в його розвідці: Під протекцію Курфїрста. Записки Н. Т. ім Шевченка т. 117—8. Про перебування Данила Олівеберґа в Прусії — Арх. юго-зап. Рос. ч. III, т. VI; Kubala: Wojna Brandeburska st. 101 і т. д.

²⁸⁾ Памятники Кіевск. Ком. III, ст. 203.

²⁹⁾ Kubala: Wojna Brandeburska і najazd Rakoczego, ст. 64.

Для настроїв польських політичних сфер інтересна м. п. промова воєв. плоцького Яна Красінського на бенкеті, данім у честь царського посла в Річпосполитій Клементія Євлева 25 IV., 1657 р.: „за те всі пем — казав він — що нам вниного такого великого монарха, як Царь, по наших Королі не найти і не буде. А як би хто з нас сенаторів був проти цього (повликаня Царя на польський престол), або хотів розірвати даний на це дозвіл королівський і наш, комісарський, то такого ми самі приборкаем. Дай Боже додержати нам нашу постанову, щоб бути в єдиному сполученю і одному-б володіти нами (Москвою й Польщею).“ Цей проект мав бути ратифікований найблизчим Сеймом (Сборникъ Кіевск. Ком. I, с 96, 99). Інструкція послові польському в Криму Янові Шомовському з д. 26. IV., 1656, видана в Жерелах до Іст. Укр. XII ст. 378. Там же (ст. 409) інструкція Станіславському, посланому в Падолісті того-ж року до Ракочого: „Niech Książę IM. consideruje jeżeli Chmielnicki mając krajów ruskich dominium, może redere ad naturam i stać się z Pana sługą i z Monarchy — na którego skinienie 100,000 wojska stanie — poddaćmu“. Інструкція Беневському там-же ст. 420. Одночасно весь час робились спроби відтягнути козаків од Москви. Комісари до Гетьмана: Лянцкоронський, Криштсф Тишкевич, Любовідзький і Зацьвіліховський одержали 26. I., 1656 р. інструкцію, в якій між инш. сказано: „Scopus traktatów z kozakami jest awulsio ich od Moskwy i powadzenie z państwem moskiewskiem, ad meliorem ich conjunctionem z Tatarami... Jesli nie mogło być inaczej dadzą konsens swój na restitucję dóbr... Cerkwi... religii greckiej nadanych i fundowanych, nie znośąc unii i nic o tem nie traktując. Starać się jednak, aby się mogło w tych tu krajach poblizszych co utargować.“ (Сборникъ Кіевск. Ком. I, ст. 26—7). 18. II., 1656 р. Канцлер Корицінський пише до Султана, перестерігаючи його, „що Царь так підданством йому козаків възгордився, що не тільки з Річпосполитою воювати, але й усю грецьку віру увільнити збирається і тому... багато ценців, княи, послав у Румелію і в інші краї Султанові підлегли, щоб там людей грецької віри бунтувати“ (Тамже ст. 35, пор. також ст. 81).

Найкраще відбиває в собі польську політику інструкція дана послідньому посольству Беневського до Богдана Хмельницького 13. VI., 1657 р. Вона найсам-

перід титулує Хмельницького „Urodzonym“, присягається в імені Короля в ширім бажанні миру з Україною, яккає Гетьмана, що Порта з Татарами збирається розгромити його союзників: Господарів молдавського і волоського та Князя сьмгородського. Перестерігає Гетьмана, що він уже стратив усяке довіря у Москви через свій союз зі Шведами й Ракочми і так само у Порти через союз з Московою та піддержку султанських вассалів: Ракочого і обох Господарів. Одночасно дає ця інструкція Бєневському вказівки, як поступати, коли Хмельницький, замість того, щоб помириться з Польщею, постарається Москву з Польщею посварити, а зі Швецією її помирити і як він донесе Султанові й Ханові про наміри польські: козаків на свій бік перетягнути та їх проти Турції й Криму повернути. Але найбільше перестерігає ця інструкція Бєневського, щоб про польські переговори з Україною не довідалась завчасно Москва, бо для майбутньої польсько московської угоди треба, щоб Україна вже була при Польщі, тоді „и більш удачир будемо з Московою трактувати...“ (Пам'ятки Київск. Кош. III, ст. 242—4)

³⁰⁾ Акты Юж. и Зап. Рос IV, N. 351. Пор. допит царськими урядниками козака Київського полку Василя Ластку, „лучшего ко всякому злу заводчика“, з провокаційними питаннями чи він часом не „Лях“ (Акты Юж. и Зап. Рос. XV ст. 453).

³¹⁾ Пор. Kubala: Wojna Szwecka, ст. 305, 483.

³²⁾ Michałowski: Księga pamiętnicza, ст. 238.

³³⁾ Zbiory Rusieckich, Miscell. 1626—54, f. 81, 83. Пор. Костомарова: Богдан Хмельницький ст. 350 і т. д.

³⁴⁾ Арх. кн. Чарторийських cdx 417 f 117 sq. Польський текст цього листа виданий мною в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“, ст. 543—5.

³⁵⁾ „Szymatycy przeciwko unitom swoje rzeczy pretendowali... Stanęło kijowskie w-wo, allegując prawo, że nie powinno mieć w sobie tylko rzymską i grecką religię“. Michałowski: Księga Pamiętnicza ст. 123, passim.

³⁶⁾ „Dyaryusz Convocatiey sub interregno... w Warszawie 1648 Julii 16 zaczętey.“ Арх. кн. Чарторийських, cdx 378, f. 591 і слід.

³⁷⁾ Michałowski: Księga Pamiętnicza, ст. 253. Пор. Kubala: Szkice II ст. 162: коли „W Korczynie (Nowem Mieście) zesłała plaga sroga na ludzi, że połowę miasta pokusy opętały, to mówiono, że to ruskie czaruy“.

³⁸⁾ Volumina Legum IV p. 177, 199. Michałowski: Ks. Pam., ст. 314 і т. д.

³⁹⁾ Опись акт. книги Киевск. Центр. Архива No. 19, ст. 40.

⁴⁰⁾ Michałowski: Ks. Pam. ст. 47—8.

⁴¹⁾ Лист цей у Шайнохи: Dwa lata dziejów naszych (Warsz. 1878) II ст. 200.

⁴²⁾ Арх. Чарторийських, cdx 143, f. 521, автор цього листа мабуть дворянин кн. Вишневецького. „Confessata Martyna Zmiany z pułku Głowackiego“ і „Confessata kozaka Sieńczańskiego“, ibidem f. 577.

⁴³⁾ Grabowski: Starożytności polskie, I ст. 316.

⁴⁴) Dyaryusz St. Oświęcima, ст. 344. Те саме в записках шведського дипломатичного агента Іоганна Майєра під датою 30. VI., 1651 р. (Арх. Юго-Зап. Рос. ч. III, т. VI ст. 39).

⁴⁵) Kubala: Ossoliński II, ст. 232, пор. Michał. Ks. Pam. ст. 260.

⁴⁶) Акты Юж. и Зап. Рос. III, ст. 296.

⁴⁷) Арх. Чарторийських cdx 142, f. 321, і cdx 143, f. 1. Памятники Кіевск. Ком. I, 266. Michałowski: Ks. Pam. ст. 179.

⁴⁸) Michałowski Ks. Pam. ст. 182—3 і 155.

⁴⁹) Арх. Чарторийських cdx 417, f. 124.

⁵⁰) Michałowski: Ks. Pam. ст. 28.

⁵¹) Арх. Чарторийських cdx 145, N. 17. Пор. Michałowski ст. 553.

⁵²) Лист Масковського з Новоселок 31. I., 1649 в Архіві актів давних м. Кракова, Acta Publica I (збірка Pinossi). Переклад цього листа в реляції папського нунція де Торреса під датою 20. II. 1649 (Сборникъ, вып. II ст. 130—133).

⁵³) Лист Андрія Моравця до суді львівського з під Чолганського Каміня, тамже, Zbiory Rusieckich, Misc. 1645—52, f. 185. Як розповсюджені були ці чутки, доказує те, що папський нунцій Johannes de Torres 8. VI., 1648 доносив св Престолу, що „козаки ненавидять двох братів королівської крові і мають намір проголосити не тільки королем, але і Богом (так!) Кисіля, воеводу брацлавського, схизматика, людину, яка користується у них надзвичайною повагою“ (Сборн. Кіевск. Ком. вып. II, 1916, ст. 12, 105).

⁵⁴) Michałowski Ks. Pam. ст. 179.

⁵⁵) „Dyaryusz drogi do Woyska Zapogowskiego . . . napisany przez p. Podkomorzego Lwowskiego.“ Цей дневник Масковського друкований багато разів. Одно з кращих видань в „Памятниках Кіевск. Ком.“ вид. 1898 р. Про досі відомі копії цього дневника пор. мою замітку в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 200.

⁵⁶) Там-же, Памятники II, ст. 329.

⁵⁷) Памятники Кіевской Ком. вид. II, т. I ст. 261—4, пор. Michał.: Ks. Pam. ст. 92, 95. Інструкція дана в Римі в Марті 1645 р. папському нунцію в Варшаві de Torres'у, називає єпископа луцького кн. Пузину „найбільше ученим серед дигунів“ і на нього та на митрополита Петра Могилу поручає нунцієві звернути особливу увагу. (Сборникъ Кіевск. Ком. вып. II ст. 84).

⁵⁸) Подробаці в моїй монографії про Кричевського: „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 191—9.

⁵⁹) Pułaski: Szkice histor. (Kr. 1887) ст. 202—3.

⁶⁰) Про це ширше: „Z Dziejów Ukrainy“ 186—8. Там-же передрукована „Suplikatia . . . do . . . Senatu . . . od obywatelów koronnych i W. X. L. wszystkich wobec i każdego z osobna: ludzi zawołania szlacheckiego, religii starożytnej greckiej, posłuszeństwa wschodniego“.

⁶¹) Dyaryusz St. Oświęcima, ст. 205.

⁶²) Памятники Кіевск. Ком. II вид., т. II, ст. 434.

⁶³) Там-же ст. 330, т. I ст. 98, 62, 67, passim. Арх. Юго-Зап. Рос. ч. I, т. VI ст. 596, 605, 717, 722. Про порозуміння Хмельницького перед повстанням

з духовенством православним і з Митрополитом Київським говорить Grondski: Hist. bel. cos. pol. p. 39 sq.

⁶⁴⁾ Кисля „Votum do Króla i Stanów Kor. na sejm dwuniedzielny 1650 r. podane“. Арх. Чартор. cdx 144 N. 218. Його-ж лист до канцлера (ibid. f. 211). Пор. Pamiętniki do panowania Zygm. III etc. wyd. Wóycicki II, ст. 314.

⁶⁵⁾ Пор. універсал Гетьмана „до старшин і черні, товариства В. Зап., міщан і селян в-ва Київського“ 20. IX., 1650: „если-би таковые своевольники находилися, которые би на здоровье панов своих наступовали і послушными бути панам своїм не хотіли, жеби самі панове веспол с полковниками нашими Білоцерковським або Київським, сурово би їх на горлі карали“ (Памятники Киевск. Ком. т. II, вид 2-ге ст. 580): Такий самий універсал з д. 28. VIII. „1650 р. в справі шляхти Київського і Чернігівського воеводства і старства Житомирського (ibid. ст. 573). „Przyszły tu wiadomości, że po wszystkim Braclawskim kraju już mieszka szlachta spokojnie і w Humaniu nawet jest podstarości і potasze wydane. Tosz się і po wszystkim Kijowszczyźnie dzieje“ (Лист Андрія Мясковського підчасного сяноцького з Варш. 15. V., 1650 в Zbiorach Rusieckich Miscel. 1626—54 f. 91). Зовсім не те було в 1648 і початку 1649 р. „Serwitora dobrego p. Wojewody (Кисля — підчас його подорожі, як комісара Річпосполитої) p. Sieńkiewicza podstarościowego perejasławskiego, utopiono, że tylko sputał o potaszach p. chorążego koronnego (Конецпольського), pana swego“ — записує в своїм дневнику під датою 25. II., 1649 в Переяславі Мясковський (Памятники II, 326).

⁶⁶⁾ „Przypominam i to WMPanu — писав Кисль до Хмельницького — iż według pakt (Zborowskich) potrzeba, żeby JX. Metropolita na sejm zjechał, gdzie ja, jako syn Cerkwi Bożej, będę służył w tem, żeby całość nasza obwarowana była już skutecznie“ (Grabowski Ojcz. Sp. II ст. 126). Порівняй також таємні наради в тім часі Гетьмана з Кислем при участі Митрополита (Акты Юж. и Зап. Рос. III ст. 427) і т. д.

⁶⁷⁾ Універсал до полку Білоцерківського в Арх. Чартор. cdx 144 N. 184. Про послів магнатських: статеийний список Неронова (Акты Юж. и Зап. Рос. VIII, ст. 316) і стат. сп. Унковського (ibid. ст. 345). Порівняй також реляцію послів Єрон. Радзівського до Гетьмана, що були в Чигрині в Січні 1651 р.: „Ein Diener des Fürsten Wisniowetzki, Naretzki genandt, hat den Zinns in der Ukraina eingenommen; die Cosaken wollen solches nicht leiden, halten alle nacht deshalb wache“ (Арх. Юго-Зап. Рос. ч. III, т. VI, ст. 47). Лист Вишневецького до Гетьмана з запевненням „прязни“ так „jako przodkowie moi zawsze przychylni Wojsku Zaporowskiemu bywali і onemu sławy wielkiej nabycia dopomagali“ в Арх. Чартор. cdx 144, f. 21. Лист М. Потоцького, ibid. N. 185.

⁶⁸⁾ Памятники Киевск. Ком. т. II вид 2. ст. 571.

⁶⁹⁾ „1649 г. въ Декабрѣ. Записка дьяка Григорія Кунакова: „И Богданъ де Хмельницкой . . . учаль собирать войско, а готово де при немъ войска — польскихъ и литовскихъ шляхты, которые учинены были банитами 6000 человекъ, да Татаръ Крымскихъ 20 тысячъ, да Запорожскаго Войска зъ 40 тысячъ“ (Акты Юж. и Зап. Рос. т. III, ст. 404). Порівняй также Арх. Чарторийських cdx 183

N. 84: „Z Warszawy d. 17. XI. 1648: O Chmielnickim powiadają, że straciwszy kijka szturmów, od Zamościa na milę odstąpił i okopał się. Powiadają i to, żeby miał Polaków (т.зн. шляхти) mieć 7000.“ Подробиці і аналіз цих звісток в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 160 і далі. Пор. ще лист Хмельницького до Яна Казіміра з Київа 20. III., 1650 р.: „Jest bowiem siła w Wojsku Zaporowskiem, których przodkowie w Cerkwiach, tak koronnych, jako i litewskich leżą, które unici pozabierali. Ci chcąc, aby ofiarę, trybem starożytnej religii swej idąc za duszy ich czynili, róty zawsze suplikować będą, póki do rąk naszych prawosławnych nie dostaną“ (Памятники Киевск Ком. вид. 1898 р. I, ст. 567—8) — очевидно мова тут про шляхту, якої коляторські права давали підставу до цих жадань. Ще в р. 1623 шляхта православна в своїй „Supplikatii“ до Сенату писала: „Ludzi dla unii z domów swych od dóbr wyisnione, ledwie już Poniżowie i Ukraina zmieszcząć mogą.“

⁷⁰⁾ Характеристика Тогай Бея, зроблена Хмельницьким перед польськими комісарами в Переяславі в р. 1649 (джерело як вище в прим. 55). Щоб зрозуміти все сказане в цій переломовій хвилині Хмельницьким треба мати на увазі, що він мав перед собою дві аудиторії: представників Річпосполитої і представників низової козаччини. І з одними і з другими йому було не по дорозі. Для характеристики соціальних поглядів татарських інтересні слова Мустафа Аті, посла кримського в Варшаві, що „козакам і татарам не можна знизитись до хліборобства: війна для них необхідна“ (передмова до ч. III т. VI. Арх. Юго-Зап. Рос. ст. 55).

⁷¹⁾ Szajnocha: Dwa lata dz. naszych II, s. 441. Mich. Ks. pam. s. 209. Те саме в записках Натана Ганновера, „Ruś“ (місячник) 1911 р. II ст. 174.

⁷²⁾ Подробиці й джерела в моїй монографії про Кричевського: Z Dziejów Ukrainy, ст. 255, 356.

⁷³⁾ Універсал Хмельницького в Арх. Чарторийських cdx 3776, там-ж універсал Дорошенка. Порівн. інструкцію Гетьмана Тетері на сойм Варш. 30. XI., 1664 р.: „szlachta Białocerkiewska, która należała antiquitas do Jurisdictiony Zamku Bałocerkiewskiego, a mianowicie: Lesiewiczze, Kowszowata, Nae staska, Skarżewka, Mazepincy, Kierdany i inne, którekolwiek by pokazały, i którykolwiek by tych dóbr cieszył usu i cieszy, i teraz praw swych porządkiem stringitur i należy, aby . . . zawsze, gdy Hetman na wojnę wsiadać będzie na koń, i oni, w porządku u nich zdawna za wszystkich starostów białocerkiewskich zwyczajnym, armis se accingant przy boku Hetmana.“ (Оригінал в Арх. Чарторийських cdx 402, f. 545). Пор. „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 219. Ця шляхта білоцерківська варта того, щоб її присвятити окрему історичну розвідку.

⁷⁴⁾ Універсал Хмельницького дат. з Київа 11. I., 1651. р. (Памятники Киевск. Ком. т. I вид. 1898 р. ст. 447). Численні універсали в Акт. Юж. и Зап. Рос.

⁷⁵⁾ „Супліка“ духовенства: Grabowski, Staroż. Pol. I ст. 338. Про Бжозовського: Michałowski Ks. Pam. ст. 255. Універсал Хмельницького з д. 2. VII., 1648 для охорони Густинського Монастиря „яко іж ми од давних часов голови свої складаєм за віру нашу православу і за цілость домов Божніх“ — Оригінал

в Краківській Акад. Ум. ркп. 270 f. 7.; тамже другий такого роду універсал з д. 1. VI., 1648 і універсал Ганни Хмельницької з р. 1655.

⁷⁶⁾ Пам. Кієвск. Ком. II. с. 569. Суворі езекуції в разі непослуху гетьманській владі бували дуже часті. Пор. ще лист з Варшави 18. V. 1652 р.: „Z Ukrainy to tylko accessit, że Chmielnicki przynęcał pierwszego z naszymi hałasem poscinać kazał ex consilio pułkowników swoich: sam się nie chciał narażać Wojsku na inwidyę“ (Памятн. Кієвск. Ком. III, с. 160); і низче, примітка 175. Про казні неслухняних полковників і анархічної старшини низче, примітка 111 а.

⁷⁷⁾ „In armis stanawszy, lubo ku Polsce, lubo pod wojska koronne ustępować mamy“ — писав 14. IX., 1650 р. до Немирича з Житомира староста Жиркевич (Арх. Чартор 144, N. 194) і т. д.

⁷⁸⁾ Лист з Варшави 29. VII., 1648 в Збірці Русецьких Miscel. 1645—52 f. 43. Dyaryusz Convocacji, Арх. Чарторийських cdx 378 f 596. Лист до Сангушки тамже cdx 142 f. 274. Пор. ще лист М. Остророга 11. II. 1649: „Ja ani sam żyć widzi P. Bóg nie mam czym i dzieci tam w Niderlandzie, jako i w Krakowie nie mam czym wykupić, takim funditus od tego nieprzyjaciela znisiony. Nie mam gdzie głowę skłonić krom w Garwolinie“ (ib. cdx 144 f. 95). Щож казати про шляхту, що маєтків, як Остророг, в Польщі не мала. Сенатори польських воєводств займали підчас нарад в Сенаті місце вище, чим сенатори воєводств руських Річпосполитої. — звітти вислів Кисіля: „chyba ranom górnym senatorom za rachołki służyc“.

⁷⁹⁾ Арх. Чарторийських cdx 143 f. 37.

⁸⁰⁾ Dyaryusz sejmu elekcyjnego, Michałowski, Ks. Pam., ст. 259, 263, 311—3, 353.

⁸¹⁾ Арх. Чарторийських cdx 417 f. 105. Папський нунцій de Torres під датою 15. I. 1650 доносив у Рим, що війна з козаками неминуча і що в військи польські готується бунт, до якого може пристати „подільська, волинська і руська (= галицька) шляхта“ (Сборник Кієвск. Ком. вып. II, с. 82).

⁸²⁾ Соймові діяріюші: Michałowski, Ks. Pam. s. 313, 256, 352, 356, 238 „Jeśli się będziemy koło exorbitancyi bawić i prawa nasze u dyabła, i wolności u dwu, a karęki nasze pod ostrą pana Bohdana szablę pojda“ — казав Кисіль.

⁸³⁾ Mich. Ks. pam. s. 263. Пор. напр. справу амністії для козаків, на соймі конвокаційнім, за котрою подала свої голоси вся шляхта українська. „Во jeżeli WMP. amnisty nie pozwolicie, wiedzcie o tem, że i nas zgubicie, i kraje nasze, i samym się WM. dostanie“ — казав Юр. Немирич (Арх. Чартор. cdx 378 f. 583).

⁸⁴⁾ Пор. напр. вищезгаданий універсал королівський з д. 4. V., 1655 р. з обітницею увільнити селян „від робіт і повинностей“. Про нього ще мова низче.

⁸⁵⁾ Michałowski, Ks. Pam. s. 509, 260. „Jeżeli dłużej taka niemilość WMPanów serca ku nam zatwardzi, nielża jedno o sobie radzić“ — казав Кисіль. — „Egzulanci z Braclawia, Wołynia, Kijowa i Czernihowa stracili nadzieję powrotu do dóbr swoich“ (в початку 1654 р.) пише Л. Кубаля: Wojna Moskiewska ст. 94.

⁸⁶⁾ „Nowiny z Warszawy 21. II, 1651, Zbiory Rusieckich, Miscel 1645—52, f. 143. Лист Кисля до Радзівєського: Michałowski, Ks. Pam., 609. Пор. повні горечі два останні відомі нам досі його листи до Короля з д. 23. I, 1652 (ib. N. 245) і з д. 24. II. (Памятники Кієвск. Ком. т. III)

⁸⁷⁾ По погромі польських військ під Батогом — записує в своїй хроніці Єрлич під д. 4. VI. 1652 р.: „z kozaków jeden, będąc życzliwy p. Wojewodzie, potajemnie ostrzegł, aby czempredzej uchodził z Kijowa; który nie czekając dnia, zaraz w nocy poszła umykać, co obaczywszy szlachta, a dowiedziawszy się, za nim gdzie kto mógł uciekali.“ (Lapolisiec I, ст. 139).

⁸⁸⁾ Критичний аналіз того місця дневника Мясковського в моїй монографії про Кричевського: Z Dziejów Ukrainy. ст. 200. Перший Універсал гетьманський, дозволяючий непоказаній шляхті повертати до своїх маєтків, з умовою, „щоб вони не привлащували собі ніякої зверхности“ і „не мали злости ані до своїх підданих, ані до нашої релігії грецької“ — був виданий в Острозі 2/12 XII 1648 р. (пор. С. Томашівський: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину, ст. 113).

⁸⁹⁾ Памятники Кієвск. Ком. III ст. 155—6. В тім-же листі з д. 24. II., 1652 р. Кисль доносить, що „Nobilitas wszystka do dóbr swoich rein-ducta“.

⁹⁰⁾ Памятники Кієвск. Ком. I 327. М. Кордуба: Венецьке посольство до Хмельницького 1650 р. ст. 33: Віміна називає його „шляхтич польський“. Він перебуває при Гетьмані під Львовом в 1655 р. (Kubala: Wojna Moskiewska s. 305). На жаль не знаємо його імені. Чи не буде він часом одною особою з Євтихієм Собоєм, учнем в 1632 р. основаної Могилою школи печерської? (Пор. М. Грушевський — Історія України VII, ст. 421).

⁹¹⁾ В р. 1647 підписує він в Луцьку, разом з Григорієм Четвертинським подкоморієм луцьким, Юрієм на Олізарові Березницьким, Павлом Шольєном, Степаном Четвертинським, Филоном Єловицьким, Данилом Балабаном, і Олександром на Дроздях Гулевичем, яко свідок „ustnie proszony“, заповіт королівського дворянина, Грека по походженю, Олександра дон Музеллі, який весь свій маєток записав православному братству Луцькому. Памятники Кієвск. Ком. I, ст. 94, 327. Pastorius Hist. Pol. lib. IV 237. Акты Юж. и Зап. Рос. III, ст. 432 і VIII ст. 324. Kubala: Wojna brandeburska, 59. Костомаров (Б. Хмельницький ст. 229) помилково утотожив його з Немиричем.

⁹²⁾ Арх. сборникъ документовъ относящихся къ ист. С.-Зап. Рос. II, N. 48. Акты относящ: къ ист. Зап. Рос. V N. 18. Herbarz Niesieckiego VIII, ст. 519. „Sapiehowie. Materiały hist.-genealogiczne i majątkowe“ II, ст. 131. Кс. Войцех В. Коялович у своїм „Compendium“ (зложенім у тім часі, в пол. XVII ст.) пише: „Michał Bohdanowicz Stetkiewicz, człowiek wielce wymowny i dowcipny, do kozaków się udawszy, czernicem umarł.“ (Herold Polski, p. 1897, ст. 101).

⁹³⁾ Z Dziejów Ukrainy, ст. 205, 160.

⁹⁴⁾ Арх. Юго-Зап. Рос. ч. II, т. I, г. VI ст. 778. Памятники Кієвск. Ком. I ст. 284. Опись Кієвск. Центр. Арх. N. 18 ст. 14, N. 19 ст. 39, N. 20 ст. 12, 23. Костомаров: Б. Хмельницький 338, 377. Автобіографічні подро-

биці в листі до Бутурліна: Акты Юж. и Зап. Рос. IV ст. 186—7. Жерела до Іст. Укр. XII N. 58. В показчику осіб до того тому Жерел Василь Верещака помирково названий перекладчиком молдавського воеводи. Акт даровизни села Затурець Андрієм і Василем Верещаками — Прокопові в Описи К. Ц. Арх. N. 18. Про Прокопа ще Арх. Чартор. cdx 152, f. 225.

⁹⁵⁾ Про о. Ласка і Костантина Виговського, пор. Памятники К. Ком. I 225, 231, 270, 279, II 573, про них ще мова нивче. Про Богушевича: Dr. Antoni J. Sylwetki historyczne ser. VIII ст. 144. Кердани (давніше Моруліно) належать в першій четверті XVII ст. до Кердановських, бояр білоцерківських. Одначе вони надані ще Світригайдом Богушам (Zródła Dziejowe XXII ст. 620). Може бути, що Кердановські це прivityще взяте від матку. Інтересно, що по конфіскаці Кердани були надані Королем православному шляхтичеві Стефану Ярошинському (синові Петра, внукові Дмитра — голови роду), якого в р. 1686 бачимо в числі членів лудького православного брацтва (Пам. Київск. Ком. I ст. 111). Про Бірецького: Акты Юж. и Зап. Рос. X ст. 767—8, пор. Z Dziejów Ukrainy ст. 250. Про Грязного: Арх. Юго-Зап. Рос. ч. II, т. I ст. 341, 347 і вище ст. 86. Про Мазеши: Акты Юж. и З. Рос. X ст. 405. Б Ейнгори: Спомена малор. духовенства съ моск. правительствомъ ст. 128, Z Dziejów Ukrainy ст. 635—6. Про Федькевичів: Опись Киевск. Центр. Арх. N. 5 ст. 32, N. 7 ст. 42, N. 21 ст. 8 і Volumina Legum IV ст. 304, Z Dziejów Ukrainy ст. 264. Про Іскрицьких: Модзалевського Малоросійській родословникъ II ст. 239, Vol. Leg. IV ст. 304, Z Dziejów Ukrainy ст. 266—7. Про Дзізів: Опись К. Центр. Арх. N. 20 ст. 14, Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII т. II ст. 538. Z Dziejów Ukrainy ст. 279—283.

⁹⁶⁾ Сборникъ ст. и мат. по ист. Юго-Зап. Рос. Киевск. Ком. вып. I ст. 39.

⁹⁷⁾ Про володіння вище згаданими матками пор. для Лесницького, Z Dziejów Ukrainy ст. 284; — Ждановича, *ibid.* ст. 288 і Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VIII т. II N. 59; — Зарудного, Z Dziejów Ukrainy ст. 295; — Павла Яновича Хмельницького, Акты Юж. и Зап. Рос. V N. 43; — Абрамовича, Акты Юж. и Зап. Рос. XV ст. 460, Z Dziejów Ukrainy ст. 270; — Махаринського, Zródła Dziejowe XXII ст. 142, Акты Юж. и Зап. Рос. X ст. 765—9, Z Dziejów Ukrainy ст. 272; — Байбузи, Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII т. II ст. 401, Z Dziejów Ukrainy ст. 276; — Петрановського. Арх. Чарторийських cdx 402 f. 526, Z Dziejów Ukrainy ст. 278; — Немири, Арх. Юго-Зап. Рос. ч. VII т. II ст. 396, 398. Z Dziejów Ukrainy ст. 293; — Зеленського, *ib.* Арх. ст. 560; Z Dziejów Ukrainy ст. 278.

⁹⁸⁾ Акты Юж. и Зап. Рос. т. XIV ст. 201—4.

⁹⁹⁾ Біографічні дані про Креховецького: Z Dziejów Ukrainy ст. 310—13. Про Мужилівського, тамже ст. 316 і біограф. розвідка проф. Грушевського в київській „Україні“.

¹⁰⁰⁾ Що до посередницької ролі духовенства пор. інструкцію польським комісарам до Хмельницького з д. 30. VI., 1655 р., щоб переговорювати з ним за посередництвом київського духовенства (Арх. Чартор. cdx. 402 f. 53). „Zabiegamy gzescom przez X. Metropolitę i innych Ruskich zyczliwych“ — писал ще 11. II., 1649 Кисіль (Grabowski Ojcz. Spominki II ст. 10), также: Kubala Wojna Moskiewska ст. 61. Діонисій Балабан, шляхтич волинський, споріднений

з тамошньою шляхтою; між иншим його зять Адам Бялостоцький посередничить пізніше в заключеню Гадяцької Умови. Йосиф Чаплич, обраний на владиттво лущке „przez elekcyę tamecznych obywateli duchownych i świeckich religii greckiej“, одержав 6. II., 1650 на просьбу Коссова від Короля „aprobacye przywileju“, в котрій м. и. читаємо: „iż jako w tej Rzplitej starożytność domu Wielbnego Józefa Czaplica nam wiadoma, że przodkowie jego w Ruskich krajach rodowitości swojej pomocą różnych nieprzyjaciół Krzyża Św. częstokroć odpór dawali“ (Арх. Чартор. cdx 144, N. 176, пор. ibid. cdx 119 N. 53: instrukcyя Kosowa ojcu Klemensowi Staruszycowi posłowi do Króla). Про Го-раіна: тамже cdx 2446, f. 160. Про Предримирського: Акты Юж. и Зап. Рос. III, N. 81 i 84, Реестра всего Войска Запор., ст. 201, Z Dziejów Ukrainy ст. 297. Про Нечаєву хоруїв: Zbiory Rusieckich Miscel. 1645—52 f. 87. Про Княгиню Курцевичеву: Памятники Киевск. Ком. I, 72. Атаназія з Солтавів (м. инш. відомий Йосиф Солтан митрополит київський в поч. XVI ст.) Юдицька запиє в Київі 20. XI., 1665 р. свої мастки тому Печерському монастирю, де вона була ігу-менею; цю запись м. инш., яко „свідки упрошені“ підписують: Григорій Осто-лецький і Степан Липинський, син Петра підстарости овруцького (Акты Юж. и Зап. Рос. т. VIII, с. 151). Про Мазепину: Костомаров — Мазепа, с. 386; „Кієвск. Старина“ 1898, III, с. 462, Z Dziejów Ukrainy ст. 365—6. Яко побутова под-робиця: в р. 1667 до Києва приїздили „съ измѣнничей стороны“ — як доносили урядовці московські — стара Гетьманова Ганна Хмельницька, вдова по Богдані, зі своєю компаніонкою. дочкою Григора Гуляницького, бувшого полковника ніжинського, що сидів тоді в польській неволі в Мальборській твердині (він був жонатий з Ганною Пшеницькою), і обидві в жіночій монастирі Печерським зупинились (Акты Юж. и Зап. Рос. VI, ст. 162).

¹⁰¹⁾ Лист „ztekomo suplika“ Хмельницького, читаний в Сенаті 19. XII., 1650 р. Арх. Чарторийських cdx 417, f. 108.

¹⁰²⁾ Для прикладу: надання Гетьманом шляхтичам Мартину і Федору Во-ронам (Вороничам) маєтків у повіті стародубівським, які вони по свому батькові й дядькові дідичили. Акты Юж. и Зап. Рос. III, ст. 545.

¹⁰³⁾ Michałowski, Ks. Pam. ст. 121.

¹⁰⁴⁾ Kubala, Wojna Moskiewska ст. 423.

¹⁰⁵⁾ Арх. Чарторийських cdx 2446, f. 47: лист Беневського до кн. Четвер-тинського.

¹⁰⁶⁾ „Zbiory Rusieckich, Miscel. 1645—52, f. 83.“ Тамже лист Кисія до старости звенигородського з Любень 21. I., 1649: „kto to slyszal kiedy we Zwiahlu Wojska Zaporowskiego rządu! . . . Od Sluczy poczawszy aż do Czyhryna Wojsko Chmielnickiego położone jest . . . Wszystkie plebs aż do tego czasu in armis zostaje w tytule kozackim . . . nie do panów swoich . . . ale samemu Chmielnickiemu hołdując . . .“

¹⁰⁷⁾ Акты Юж. и Зап. Рос. VI. ст. 177.

¹⁰⁸⁾ Короткі біографії всіх тих полковників в моїй монографії про Кричев-ського в збірнику Z Dziejów Ukrainy. Там подані історичні джерела і література.

¹⁰⁹⁾ Каманинъ: Договори Б. Хмельницького съ Польшею, Швецією и Россією Сборникъ Кіевск. Ком. вып. 2, (Кіевъ 1916), ст. 107.

¹¹⁰⁾ Лист датований 8. VI. ст. ст., Памятники Кіевск. Ком. I, ст. 220, вид. 1898 р. Опими абсолютистично-монархічними переконаннями і тенденціями Гетьмана пояснюються його плани з часів першої (автономістичної) доби повстання посадити на польський престол Царя московського, або Князя семигородського, щоб таким чином скріпити монархічну владу в Річносполитій. Про ці плани широко тоді говорили в Польщі. Пор. напр. звістку, що хронологічно майже совпадає з датою вище згаданого листа Гетьмана до Царя: „przyjechali posłowie do Chmielnickiego od cara moskiewskiego i od Rakoczego, żądając pomocy i pomocy na królestwo polskie“ („Obsidia Lwowska“ Арх. Чарторийських сдх 417, f. 66.)

¹¹¹⁾ Як вище ст. 24—26, і крім того: лист зі Львова 4. VI., 1648 „W Białej Cerkwi (Chmielnicki) sedem belli fecit, okopy sypie, już Księciem Ruskim tytułując się“ (Michałowski, Ks. Pam. ст. 34). Те саме в листі Улінського 9. VI. (ibid. ст. 39), в листі Кисіля 31. V. (ib. ст. 27), в листі В. Мясковського 8. VI. і в листі з Бродів 10. VI. (Шайноха оп. с. s. 407, 409). Хмельницький „nie o kozactwie, ale de ducatu et dominio myślę się waży“ — писали польські мирові комісари 8. III., 1649 (Niemcewicz, Zbiór pamiętników IV. 382). „Przy udzielnym Księstwie Ruskim ma się wolę koniecznie zasadzić“ — так казав про наміри Гетьмана його посол до А. Кисіля в Маю 1649 р. (Памятники I, 344). Зокрема Мясковський 31. I. 1649 тайно від Кисіля доносив, що „Хмельницький хоче заволодіти князівством Руським і Молдавським і веде широкі переговори з Князем Волоським (при допомозі православних ченців) про розділ нашої шкури“ (лист цитований вище в примітці 52). Коли зважити, що лист комісарів з д. 8. III. підписаний вже і Кисілем, то видно, що кандидатура Кисіля на князівство руське, або на „державу подільську“, про що в цьому листі з д. 31. I (див. вище ст. 77) згадував Мясковський, упала. Інтересну подробицю знаходимо в другому листі Мясковського з д. 1. II., а саме: що „Лукул прислав Хмельницькому подарунки і тепер намовляє його звернутись проти нас (Польщі) та обіцяє йому помощи всіма своїми військами стати Князем Руси, і навіть по мирному уступити, коли він захоче, Волоське Князівство. Про це ведуться переговори через грецьких ченців, які нам про це сказали. Патріярх (Паісій) спішно виїхав у Московію, щоб склонити Великого Князя до союзу з Князем волоським проти нас.“ Того уступу немає в копії цього листа, виданій в I томі Пам'яті. Кіевск. Ком. (вид. 1898 р. с. 330), натомість єсть він в копії цього-ж самого листа, пересланої до Риму папським нунцієм de Torres'ом (Сборникъ Кіевск. Ком. вып. II, с. 133—6).

^{111a)} „... Habe Chmielnicky mitt seinen vornehmsten Oberofficirn, als Nieceia, Glatky und andern ein krieges-consilium wieder die Pohlen gehalten; da dan der eine, genannt Glatky, dem Chmielnicky in faciem solte gesäget haben: Ey, Chmielnicky, der König in Pohlen ist unser König und Herr, wird auch woll unser Herr und König verbleiben, und du wirs nimmer König werden, sondern wie du an itzo bist, sein und verbleiben

unser bruder und Towarzis. Solches hatt Chmielnicky hefftig verdrossen, dass er selbigen Glatky alssbald hinausführen und niederhawen lassen. Die andern Cosaken als Russische Edelleut sind sehr uffstützig worden und zu Chmielnicky gesprochen: Wass? Wiltu unsere Edelleuthe und Brüder so liederlichen selber niederhawen, so wollen wir dich selber dem Könige in Pohlen in die Hände lieffern. Diesen Uffstand zu componiren, dem Chmielnicky grosse Mühe gekostet.“ (Дневник шведського дипломатичного агента Іог. Майєра. Ця звістка записана ним під датою 26. II, 1651 р. в Красноставі. Архів Юго-Зап. Рос. ч. III, т. VI с. 48). Згаданий тут козак, полк. миргородський Матвій Гладкий, був потім на початку 1652 р. за бунтарство покараний Гетьманом смертю (Памятники Киевск. Ком. III, 180; Oświęcim: Dyaryusz 347, 371; Самовидець — Літопись 29), так само й за те саме був покараний тоді-ж инший козак полковник Корсунський Лукія Мозира; така сама доля зустріла показаченого шляхтича полковника паволоцького Адама Хмельцького, сятого в Павлочі (Michałowski, Ks. Pam. 453, Акти Юж. и Зап. Рос. III ст. 459, Dr Antoni J.: Szkice i opow. ser. V, s. 185; L. Kubala: Wojna Mosk. s. 37, 351); значний показачений шляхтич Микола Федорович, наказний гетьман над козацьким військом в Молдавії по смерті Тимофія Хмельницького, був по наказу гетьманському покараний смертю за те, що хотів сам стати Гетьманом (Акти Юж. и Зап. Рос. X, с. 77) і т. д.

¹¹²⁾ Подорож Патріарха антиохійського Макарія описана Павлом Алепським. Цитую по перекладу Кубалі: Zarzeczyszczona krajna. Про грамоту султанську і „диплом на Кн. Руське“ вище ст. 25 і примітка 5. Цікаво було-б прослідити ту роль, яку в політичних відносинах турецько-українських відіграло царгородське духовенство православне.

¹¹³⁾ Переписка Хмельницького в цій справі в Актах Юж. и Зап. Рос.

^{113a)} Титул Князя київського і чернігівського пропонується Гетьману в інструкції шведським послом, яку переловили Поляки і послови московському Євлеву в поч. 1657 р. передали. (Рос. переклад цієї інструкції виданий в „Сборникъ Киевск. Ком., вып. I, с. 107—116). На жаль цей переклад не має дати. На мою думку це єсть переклад інструкції, посланої Королем Карлом Іуставом послови шведському в Трансильванії Іотарду Веллінту після призначення його (заочно) послом до Гетьмана. На це вказували-б ці слова пізнішої інструкції Якову Тернешельду з д. 25. IX., 1656 р.; „Його Кор. Величність посилає... Велінту подібну до цієї інструкцію“ (Арх. Юго-Зап. Рос. ч. III т. VI с. 153), і далі: руководством для переговоров с козаками мають служити „звістні документи и н ш и х п о с л і в“ (івід. с. 157). В усякому разі ця інструкція видана раніше від інструкції Тернешельду, який одночасно з Велінтом був призначений послом в Україну, і який мав виїхати туди безпосередно від Короля, по дорозі зустрітися з Велінтом і далі їхати з ним умісті.

Інструкція переловлена Поляками і передана Євлеву мала абсолютно неприємними для Гетьмана умови. Вона забезпечувала Україні тільки козацькі воеводства: Київське, Чернігівське і Брацлавське; ставила тяжкі економічні умови, як напр. жадання четвертої частини мита, передачі Шведам головних українських комунікаційних артерій — Дніпра, Дністра і Буга — з парумилевою

прибережною смугою; яко максимум пропонувала вассальну залежність України від Швеції й не висловлювалась ясно в справі дідичности гетьманської влади. Як що це та інструкція, як я думаю, була у Веллінга підчас його приїзду до Чигрина в Січні 1657 р., то нічого дивного, що вона викликала обуреня Гетьмана (пор. вище ст. 50) і що Веллінг був примушений її на очах канцлера Виговського порвати (Архив т. с. ст. 296). Інтересно тільки, чому підчас того посольства не була використана Веллінгом інструкція, дана Королем другому послові Тернешельду, яка ставила вже зовсім інші умовини: отже найсамперед визнавала повну незалежність України, пропонуючи не вассальну залежність, а союз („*Pro-jectum Foederis inter S. R. M. et Chmielnicky*“, ib. ст. 167); економічні і торговельні зносини поміж Швецією й Україною опирала на основах взаємности (ib. ст. 156) і т. д. Мабуть Веллінг виїхав на Україну з Трансильванії не діждавшись Тернешельда, прибув поперед нього до Чигрина й відповідно до одержаних на цей випадок указівок (розпочинати переговори самому без Тернешельда, ib. ст. 171); почав переговори на підставі своєї, старшої від Тернешельдової, інструкції (на жаль не маю тут на еміграції джерел, потрібних для того, щоб цю справу вяснити). Можливо також, що переговори розбилися зараз на самім початку через дві найважніші справи: через справу „руських земель“, про яку не тільки інструкція Веллінга але й інструкція Тернешельда висказувалась дуже неясно, та через справу дідичности гетьманської влади, в якій і в інструкції Тернешельда видно було, особливо драгуюче Гетьмана, вагання („розвідати, чи можна прихилити Хмельницького на сторону Короля тим, що Король буде піддержувати осягнення Хмельницьким дідичної влади над козаками, чи може, як що це буде вигодно, засвідчити прихильність Короля до наслідування влади Виговським, або зовсім не порушувати ціх питань . . .“ так злучає пункт 16 інструкції Тернешельду — ib. с. 166. Як страшно вороже ставився Гетьман до можливости кандидатури Виговського, про це ще буде мова низче). Справу першу вразно вяснила заява Виговського, зроблена від імени Гетьмана Веллінгу, що він готов зараз підписати союз зі шведським Королем, як що тільки „*Königl. Mtt. ihnen cedirte das Jus totius Ukrainae antiquae vel Roxolaniae, da der Griechische glaube gewesen und die sprache noch ist, biss an die Weixel*“ (ib. ст. 205). Так само вяснили справу династичних плянів гетьманських одночасні донесеня інших шведських послів, як напр. реляція посла шведського в Трансильванії Генриха Штербаха з д. 28. I. 1657 (отже саме годі, коли Веллінг приїхав до Чигрина), в якій він пише: „*Quod vero cosacorum satisfactionem attinet, ex discursu cum aliquo consilialiorum habito intellexi: cum Chmielnicius prolem masculam unam habet, et Wiowskyus caeterique Ducs nullum imperium affectent, debere Chmielnicio dari partem Russiae Albae nomine Ducis*“ (ib. ст. 195). Отже нове посольство Лілієнкрона привезло Гетьману записану асекурацію Карла Іуставу на уступку Гетьману всіх українських земель: . . . „*Declaramus et verbo nostro Regio sub fide Juramenti . . . sancte promittimus . . . quod . . . Nos neque Successores Nostros in eas terras . . . quos Campiductor Militiae Zaporoviensis loco satisfactionis sibi vindicare volunt, aliquid praetensuros, in earum possessione*

turbaturos vel quoque modo Ipsis praejudicatueros, sed Nos semper ad sinceram et non fucata cum Ipsis amicitiam ac bonam correspondentiam colendam paratos fore.“ Взамін за це вимагав Король, щоб „Campiductor Eiusque Successores“ забезпечив такою самою присяженою асекурацією право Короля шведського та його наслідників на ті землі Річпосполитої, які в асекурації виразно перечислені і які Король вважає за свої (ib. ст. 221—2). На основах повної рівності й повної незалежності обох держав Швеції й України, на забезпеченю за Гетьманом усіх етнографічно українських земель (крім Підляшя) і на офіційнім визнанню Лілієнкроною в імені Карла Густава — Юрія законним наслідником гетьманським (ib. с. 295) мали бути завершені довгі переговори і підписаний шведсько-український союз. Лист Карла Густава, в якому він вітав Богдана з приводу проголошення Гетьманом (а не вибору, що дуже важно підкреслити всупереч поширеним хибним поглядам на цю справу) його сина Юрія, санкціонував визнання Лілієнкроною династичних плінів Гетьманських („quod vero literis ablegati nostri edocemur filium Ill. V-rae ab úniversa Militia Zaporoviana declaratum esse Hattmanum, hoc ipsum Ill. V-ae ex animo gratulamur . . .“ ibid. ст. 329). Лист цей, висланий 6. Августа нов. ст., не застав вже Гетьмана живого . . .

¹¹⁴⁾ Оригінал одного з універсалів Гетьманової, виданого 22. VII., 1655 в справі маєтностей монастиря Густинського за підписом Гетьманової Анни Богданової Хмельницької і гербовою печатю Гетьмана з гербом Абданк, знаходиться в Краківській Академії Умілостей рук. 270 (Репродукція печатки видана мною в збірнику Z Dziejów Ukrainy ст. 254).

¹¹⁵⁾ Павло Алепський в р. 1654 оповідає, що в розпорядженя тієї татарської гвардії був Гетьманом виділений простір землі між дорогою з Лисянки до Чигрина і Чорним Шляхом. Гунцель-Мокрський, посередник між Гетьманом і королевичем Яном Казіміром перед елекцією, який в таборі Хмельницького довгий час перебув, оповідав у Грудні 1648 р., що „хоч Хмельницький деспотично править своїм військом з 300 тисяч чоловіка, одначе він не може бути спокійним за своє життя, яке все виставлене на небезпеку при кожнім випадку і при кожнім бунті пієї гидкої черні, що по своїй звичці весь час п'яна. Він держить яко свою сторожу 2 тисячі Татарів“ (Реляція палського Нунція de Torres'a, Сборникъ Киевск. Ком. вып. II, с. 128), і т. д. Про Німців на гетьманській службі пор. м. ин. інструкцію Ракоczego своему послові до Гетьмана Шебеші з д. 18. IV., 1657 р.: „Promiserat antea Dominus Generalis, quod Germanos suos, quos certo numero habet, ad servitia nostra dimittet“ (Арх. Юго.-Зап. Рос. ч. III т. VI ст. 281).

¹¹⁶⁾ Підчас подорожі Патріярха Макарія полків, як записує Павло Алепський, було 18. Кожний полковник, по його словам, володіє що найменше 20 годинами і стоїть на чолі численної армії.

^{116a)} „List z Koliczyska do IMP. Żwana 24 VIII. 1648 od syna IMci: IMP. Kordysz powiadał mi o confessatach języków wczorajszych pojmanyh. Naprzód wszyscy się na to zgadzają, że ich jest pod 180 tysięcy. Pułkowników szesnaście . . . Chmiel zgody sobie życzy. Czerń zaś przeciwo temu. To nie mała, że z czernią rady nie miewa, czego przed tem nie było, bo zawsze czerń

domagała się tego, że z niemiż in consilio byli, a teraz z samą swoją tylko starszyzną rady miewa“ (Zbiory Rusieckich, Miscel. 1645—52 f. 75).

Для прикладу, як призначались Гетьманом полковники: Універсал Гетьмана Богдана Хмельницького о призначені Івана Нечая полковником білоруським (Сборникъ Кіевск. Ком. вып. I, ст. 28): „Ознаймуем тим писанем нашим кождому, кому би тільки того потреба було відати: панам полковникам, сотникам, есаулам, отаманам і всему товариству Войска Е. Ц. В. Запорозького, старшині і черні, а особливо сотникам і козакам на Білій Русі знайдуючимся, ... іж відячи Ми Пана Івана Нечая Нам і всему Войску Нашему Е. Ц. В. Запорозькому жичливого і в ділах рицерських взятого, от боку Нашого (тут у виданню „Сборника“ помилково розставлені знаки розділові: кома повинна бути по слові „взятого“, а не по слові „Нашого“, тому що „взятий“ = *wzięty*, що зн. досвідчений) зсилаєм на полковництво в Білую Русь, до Могилева, Чаусов, Новобихова і Гомля і інших міст і мястечек і сел, там ся знайдуючих, аби там, застаючи на пограничу, постерегал, якоби той полк вцалі бил захований для дальшее послуги Е. Ц. В., Нам і всему Войску Запорозькому напротивко розних неприятелей... Тому Пану Іванови Нечаєви, полковнику Нашему Білоруському, позволяем кождого з козаків там застаючих, доброго милувати, а злого карати. А хто би за оказанем того Універсалу Нашого, бил спротивни і в том полковникови важила чинить яку найменшую кривду і перешкоду преречепому Пану Нечаєви, — то Ми кождого такового, за взяттям ведомости, срою без фодьби на горле карати будем, не чинячи иначе. Дат. з Чигрина, Януаря дня 26, року 1656-го. Богдан Хмельницький рука власна“ (підпис для цієї доби гетьманування характерний! Так підписували свої листи і універсали тільки Монархи, напр.: „*Carolus Gustavus*“, „*G. Rakoczy*“ і т. д.). Перехід від військової екстериторіальної, до територіальної влади полковницької м. инш. відбиває в собі підпис полковника Данила Нечая з д. 12/22 Марта 1649 р. в його листі до Лянцкоронського, кашт. камянецького: „*Z Szarogrodu d. 12 Marca wedle ruskiego kalendarza. Daniel Nieczay Pułkownik Województwa Bracławskiego Woyska Króla Jmci Zaporowskiego*“ (Арх. Чарторийських сdx 144, f. 183).

¹¹⁷⁾ Договоръ и постановленіе между Гетманомъ Орликомъ и войском запорожским въ 1710 г. (Чтенія Моск. Общества 1839 I).

¹¹⁸⁾ Документи, що відносяться до Переяславської Умови видані в Актах Юж. и Зап. Рос. т. III, IV, X і XI. Важніші з них передруковані Проф. М. Грушевським в його праці: Переяславська Умова України з Москвою 1654 р. — Київ, 1917.

¹¹⁹⁾ Милюковъ: Очерки по исторіи русской культуры ч. III, ст. 186, 192.

¹²⁰⁾ М. Грушевський: Історія України, т. VII, с. 391.

¹²¹⁾ Пор. М. Грушевський: Ілюстрована Історія України, ст. 467.

¹²²⁾ Пор. А. Стороженко: „Іосифъ Веревинскій бискупъ Кіевскій“, — Сборникъ Кіевск. Ком. вып. I, ст. 35.

^{122a)} Цей лист Хмельницького, підчас облоги Замостя д. 7 XI 1648 писаний (його читали потім в Варшаві на засіданні Союму елекційного 12 XI. — пор. Miśchalowski Ks. pam. 312): Арх. Чарторийських с д x 143, N 76. Пор. „Deklaracya woli Króla Imci i Rzplitej Wojsku Koz. Zaporowskich 27 X 1625 г.: ...Lubo większa ich (козаків) część ludźmi nie będąc stanu szlacheckiego, nie tylko wolnością życia i zażywaniem majątności swoich z tym najprzedniejszym Rzplitej stanem są porównani.“

¹²³⁾ Ця справа Мужилівського, яка пішла з того, що він, знаючи тодішні московські звичаї, за образу вважав прийняття його рибною стравою, а не м'ясною, дійшла до Царя і викликала цілу переписку і ряд протоколів. Вони видані в Актах Юж. и Зап. Р. VIII N 38 і далі. Про „тіні по nobilitacji“ була мова на соймі 1659 р. (Kochowski: Annal. Pol. Clim. II, p. 394).

¹²⁴⁾ Акты Ю. и З. Р. VII ст. 30.

¹²⁵⁾ Костомаров: Русская ист. въ жизнеопис. ея главн. дѣятелей — перекл. О. Барвінського, ст. 331.

¹²⁶⁾ М. Грушевський ор. с. ст. 494, 496—8.

¹²⁷⁾ Памятники Киевск. Ком. III, вид. 1898 р. ст. 188.

¹²⁸⁾ Грамота Гетьману, на Гадяч, датована 27 III 1654 р., видана в Пам. К. Ком. III, ст. 192. Гадяч за часів Річпосполитої був королівщиною. Перед повстанням володів нею Конєцпольський, хорунжий коронний; од нього відобрав Гадяч Микола Погоцький і обернув цю королівщину в свої добра приватні (Пор. Szajnocha: Dwa lata dziejów naszym, I, 222—5). Грамоти Богдановичу-Зарудному на Мліїв і Тетері на Смілу в Актах Ю. и З. Р. т. III. Зарудний пізніше, підчас Чуднівської Умови з Польщею, дістав на той самий Мліїв королівське надання „правом ленним“ (Vol. Legum IV p. 360). Тетеря, коли перша царська грамота, закопана ним у землю, зогнила, просить у Царя потвердження її в р. 1657, але так, „щоб Військо про це не знало“ (Акты Ю. и З. Р. X, ст. 487 і XI, ст. 765).

¹²⁹⁾ Для прикладу цитую тут універсал Гетьмана з наданням Київському Брацькому Монастирю бувших єзуїтських маєтків: Ксаверова, Мухойд, Плисецького і Чорногородки, 9 I 1656 р. Пам. Киевск. Ком. I, 448.

¹³⁰⁾ Універсал, датований 4 V 1655 р. (Miśchalowski Ks. pam. ст. 756) пор. Kubala: Zaprzeczona Kraina ст. 295, 432.

¹³¹⁾ Акты Ю. и З. Р. III, ст. 299. „Жалованная грамота малороссійской шляхтѣ, православной вѣры, на ихъ шляхетскія права“ була видана Царем 27 III 1654 р. (Про українську шляхту в Переяславських переговорах див. Акты Ю. и З. Р. X, ст. 439, 447, 491—2, пор. 487—8). По московським даним в 1654 р. склало присягу безпосередно Цареві на козацькій території 303 шляхецькі сім'ї. Це, розуміється, була найменша й найтемніша частина живучої тоді в цій козацькій Україні шляхти. Вище вже було сказано, чому найбільш свідомі і найбільш активні укр. елементи не хотіли присягати безпосередно Цареві, а тільки через Гетьмана. Таких елементів найбільше було власне серед шляхти, і тому ці 303 шляхецьких сім'ї — це тільки дрібний виїняток. Крім православної була вже тоді на Україні і шляхта католицька (про це буде мова нижче) і згадка

в грамоті царській тільки про шляхту православну була уступкою, зробленою Гетьманом нетолеранційній і недовіряючій „покатоличеним Черкасам“ політиці московській та випливала з цілого тимчасового характеру Переяславської Умови. „Забезпечення“ дане Гетьманом католицькій шляхті пинській служить тому найкращим доказом. Яко приклад нового служебного характеру шляхецького землеволодіння можна ще навести оце прохання полковника Івана Нечая до Царя з д. 24 VI. 1656 р.: „за сотника моего подручного надъ всею шляхтою Івана-Адама Григорієва Кошанского, шляхтича, челомъ бью, чтобъ ему (на) помѣстье во Мстиславскомъ уѣздѣ грамоту дать изволилъ и его пожаловалъ, чтобъ имѣлъ съ чего служить твоему Царскому Величеству“ (Сборникъ К. Ком. вып. I, с. 64—5).

¹⁸²⁾ В ориґіналі: „Cicho, skromnie i łaskawie, jako wzrodowi niemal ugadzając, z poddanymi postępowali.“ (Pamiętniki Jemiołowskiego, р. 15). Пор. лист Кисіля до Хмельницького, в якому Кисіль в імені шляхти обіцяє: „z poddanymi naszymi, nullam exercendi tirranidem, uspokoić się“ (Grabowski — Ojczyste spominki II р. 30—2) а также жадання Хмельницького, поставлене Миколою Кисілю і прибувшій з ним в 1650 р. шляхецькій делегації, „by łagodnie z chłopami postępowali“; вище згаданий (шрімітка 88) універсал гетьманський, і т. д.

¹⁸³⁾ Слова з листу кошового Івана Гусака до Гетьмана Самойловича, писані в 1684 р. Літопись Величка II, 543.

¹⁸⁴⁾ „Żeby k o z a k o m, p o d p r a w e m s z l a c h e s k i m s i e d z ą c y m, forum przeciw szlachcicowi, krzywdy czuniącemu kozakowi, w Grodzie, w Ziemstwie i Trybunale naznaczone było“ — казав Казановський в 1648 р. на соймї конвокаційнім у Варшаві, даючи тим доказ, якою пекучою була вже тоді ця справа (Michałowski — Ks. pam. ст. 119. Пор. вище прим. 122 а).

¹⁸⁵⁾ Для характеристики цих правних відносин навіть у пізніших часах, коли вже влада Війська Запорозького, а з нею й сила українського права державного була ослабла, може послужити пункт інструкції на Сойм Варшавський 1664 р., даний послам козацьким від Гетьмана Тетері і Війська Запорозького: „Jeżeliby kto chciał ze szlachty być w rejestrze kozackim i usługę J. Kr. Mci między kozakami tractować, ten, by najstarożytniejszej był familii, sądowi Hetmańskiemu subesse powinien, poko tu zostaje. Jednak, gdy w Koronie, albo W. X. Litewskim comparebit, porzuciwszy tę służbę, aby, że był w rejestrze kozackim, nie szkodziło i nie derogowało nic honorowi jego“. Архів кн. Чарторийських в Кракові с d x 402, f. 561.

¹⁸⁶⁾ Так інтерпретує це надзвичайно важне жадання в своїй Літописі Самовидець, ст. 58.

¹⁸⁷⁾ „Нами ся Войском Запорозьким титулуєте, а нас за нізачо маєте“ — писав у вищезгаданім листі кошовий січовий Гусак до Гетьмана Самойловича і до „старшини городової“.

¹⁸⁸⁾ Акты Ю. и З. Р. XV, ст. 54.

¹⁸⁹⁾ Акты Ю. и З. Р. XI, ст. 765. „Литовські краї“ зайняло тоді було союзне московське військо. Царь таки надав пізніше (в 1655 р.) Виговському

величезні маєтки на Україні: Остер, Козелець, Трипілля, Стайки, Ромни і т. д., але він, розуміється, ними не володів ніколи (Акты Ю. и З. Р. т. II і XI).

¹⁴⁰⁾ Там же, т. XI. ст. 750.

^{140a)} Для прикладу: Чолобиття ніжинського полку. Василя Золотаренка до Царя з проханням грамот на ріжні землі для осавуза Леонтія Бута і сотників Романа Ракушки і Пилипа Уманця в Маргі 1660 р.:... „вели, Государь, ім дати внов — Леонтію Буту сельце Киселювку і Адамовку з млинками, на греблі Киселювской будучими, а крестиянских дворов в них з 40, опрiч козаков; (і пожаловать) сотника Романа в Ніжинском полку в Новгородском повіті, селом Клістер з млинками і іными принадлежностями, а в нем крестиянских дворов, опрiч козаков, зо сто; глуховского сотника Филипа селом називаемим Гремяче з млинком на реці Рогозпой... а в том селі крестиянских дворов з 60, опрiч козаков“... (Памятн. К. Ком. III с. 425). Або ще такеж прохання прилуцького полковника Федора Терещенка з дн. 19 XI 1659 р. про грамоти для іченського протопопа Симеона Адамовича: „... пожалуй его деревнею Буромкою і Шиловичами з двома млинами“ (там же, ст. 393) і т. д.

¹⁴¹⁾ Драгоманів: Політичні пісні укр. нар. I, ст. XXXVIII. Пор. слова того самого Гусака у вищезгаданім листі до Самоїловича: „Дай Боже нам всім, Войску Запорожскому, во всі віки здобитися тими булавами, бунчуками, коровами, привілеями і арматами і бубнами, котрі дійшли по небожику Хмельницькому рук наших...“ Цікаво зіставити з вищенаведеними словами інструкцію дану в 1666 р. оберлейтенанту Фірксу польським комендантом Білої Церкви: „byłaby rzecz bardzo potrzebna, aby na fortecę Czehryńską większe było praesidium, gdyż tamże wszystka armata z municyami, różne aparaty wojenne i insignia na Żółtych Wodach, pod Korsuniem, Piławcami і gdzie indziej wzięte, znajdują się, na które przypominając, chłopstwo od żalu wzduchając, za których odwiezieniem mogliby заропніе Сhmielnickiego“ (Арх. Чарторийських сdx 402, f. 635). До боротьби між землеволодінням приватним і землеволодінням общинним, з його нереходовою формою маєтностями рагювими, дрібною ілюстрацією може ще послужити цей уступ інструкції, даної шведським послам для переговорів з Гетьманом в 1656—57 році: „а то на волю Хмельницького буде, чи захоче він своїм служилим людям дідичні маєтности, чи доживотні давати“ (Сборн. К. Ком. вып. I, 1911 р., ст. 114).

¹⁴²⁾ Акты Южн. и Зап. Рос. X, ст. 487—88.

¹⁴³⁾ Акты Южн. и Зап. Рос. III, ст. 552.

¹⁴⁴⁾ Акты Южн. и Зап. Рос. X, ст. 248.

¹⁴⁵⁾ Смяровський в 1649 р. привіз був 50 таких королівських привілеїв „з віконцями“ па хуторі і на шляхецтво для полковників і старшини (Grabowski Ojcz. Spominki I, 142 і лист Фірлея до Кисіля 17 VI 1649 в Бібліотекі Оссолінських у Львові сdx 225, f. 231) Чутка, що ходила тоді по Варшаві ніби то Смяровського козаки втопили (Нам. К. Ком. I, 352), була неправдива. Його на

очах у Гетьмана зарубали шаблями полковники в „piątek święteczny“, на Зелени святя.

¹⁴⁶⁾ Kubala: Wojna Moskiewska, ст. 7—8.

¹⁴⁷⁾ Н. Молчановський: „Акты Шведскаго Государственнаго Архива“, видані в Т. VI, част. III Архива Ю.-З. Рос., ст. 28—9.

¹⁴⁸⁾ Всі нижчеподані силуетки видатніщих Хмельничан взяті з моєї монографії про Станіслава Михайла Кричевського, виданій у збірнику „Z Dziejów Ukrainy.“ Там же подані джерела, література і подробиці, яких тут для браку місця не повторюю, відсилаючи цікавого читача до цієї моєї праці, або до тому II-го моїх „Історичних Студій“, де вона має бути мовою українською видана.

¹⁴⁹⁾ Акты Южн. и Зап. Рос. III, ст. 281.

¹⁵⁰⁾ Szajnocha: Dwa lata dziejów naszych II, s. 441.

¹⁵¹⁾ Пам. К. Ком. вид. 1898 р. т. I, 196.

¹⁵²⁾ Як вище в примітці 69.

¹⁵³⁾ Акты Ю. и З. Рос. III, ст. 404.

¹⁵⁴⁾ Pamiętniki Hannovera, tłumaczenie Majera Bałabana, видавництво „Ruś“ I, 1911 р. ст. 63.

¹⁵⁵⁾ Grabowski — Ojcz. Spominki II, st. 69; Jerlicz: Latopisiec I, 122; Dyaryusz Stanisława Oświęcima, st. 350, і т. д.

¹⁵⁶⁾ Акты Южн. и Зап. Рос. XV, ст. 306.

¹⁵⁷⁾ Памяти. К. Ком. III, 351.

¹⁵⁸⁾ Уживання імен патронімічних (по батьку) замість родових — це явище, яке дуже часто в тих часах зустрічається. Воно пояснюється почасти звичаєм, а ще в більшій мірі потребами конспірації, особливо у найбільше загроженої шляхти (напр.: шляхта, що заперлась з Богунем у Вінниці, тому, як кажуть Поляки, піддатись не хоче: „bo im o skórę, albo przynajmniej o to chodzi, żeby ich, kiedy wypidą, nie poznano“ — Grabowski, Ojcz. Spom. II, 69). Отже напр. Іван Виговський вписується до реєстрів козацьких 1649 р. як Іван Остафійевич; сотник полку миргородського Кирик Поповський, як Кирик Якименко; Павел Янович Хмельницький підписується часто Павел Янович (напр. автограф 1657 р. в Крак. Акад. Ум. N 269 і підпис 1664 р. в Арх. Чартор с d x 402 f. 533 і т. д.) а звуть його найчастіше Павел Яненко і це прізвисько потім в рід його переходить; писаря Семена Голуховського звуть Семеном Остаповим (Акты Ю. и З. Р. VIII, ст. 356; VII, 189, 355; IV, 174—5, 272; V 41—2, 57; Памятники IV passim); полковника Лесницького — Григорієм Сахновичем; полковника Івана Нікіфоровича Золотаренка — Іваном Ничипоренком (Арх. Ю.-З. Р. III. т. VI passim) і т. д. Що Іван Федоренко і Богун це одна і та сама особа, свідчить між иншим „отписка“ Унковського з р. 1650 о числі полків і прізвиськах полковників, вписаних до реєстрів козацьких по Умові Зборовській. В цій отписці, висланій агентом московського уряду з України до Москви (Акты Южн. и Зап. Рос. VIII, 352), полковником кальницьким названий Богун, який в реєстрах, поданих Королеві, вписаний, як Іван Федоренко. Інші докази приведені мною в збірнику Z Dziejów Ukrainy, ст. 289.

¹⁵⁰) Напр. дуже добре в справах українських поінформований Ян Бялобоцький у своїм сучаснім алегоричнім творі („Brat Tatar albo liga Wilcza z Psem na gospodarza“, Kraków 1652) вкладає в уста Хмельницького такі слова до Татарів, яких автор вовками називає: „Ma gospodarz mój (тоб-то Король) owce kilkorakie — białe, pstre, czarne a psy (тоб-то військо Річпосполитої) ladajakie. Co lepsze, tom ja, bracie panie Wilku, odwabił z sobą już na stronę kilku.“ Пор. „Instrukcja sejmiku Lubelskiego 11 X 1649“, яка жадає від Союзу, щоб від заплаги війську коронному були вилучені ті, що „na Żółtych Wodach poginęli, tak piechota jako i dragani, z których jedni sukcesorów nie mają, drudzy u Chmielnickiego w służbie zostają“ (Арх. Чарторийських с d x 417, f. 79).

¹⁶⁰) Лист Кисіля до Примаса 31 V 1648. Арх. Чарторийських с d x 142 N 26.

¹⁶¹) Пор. напр. „Relacya o działaniach Chmielnickiego“: ... „tamże (в Чигрині при Хмельницьким) listy czytano od Cesarza tureckiego — byli niektórzy nasi, co się pokozaczyli“ — пояснює польський автор цієї реляції (Michałowski — Ks. pam. 554). Або незадоволення московських воевод тим, що Виговський і Тетерея розмовляли з львівськими послами (в р. 1655) по латині (Kubala: Wojna Moskiewska p. 306, 308) і т. д.

¹⁶²) Ор. Левицький: Передмова до Літописі Самовидця, ст. 40, 60.

¹⁶³) „Wyhowski hat in seiner Cantzley 12 schreiber, Polnische von Adel“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, ст. 46).

¹⁶⁴) „Destinatus ad M-tem V. legatus fuit Nicolaus Warakinski, probatae vitae vir“ — так доносив Королю Шведському о. Данило 7. VI., 1656 р. (Арх. Юго-Зап. Р. ч. III, т. VI., ст. 119). Прізвисьце здається перекручене, на жаль встановити його по иншим джерелам мені не вдалося.

¹⁶⁵) Той Славковський (пор. Акты Юж. и Зап. Рос. III, с. 499) в Памятниках К. Ком. т. II, помилково названий в показчику імен „старостою черкаським“. Староство черкаське належало до самого Потоцького. Славковський, як це вразно в тексті (ст. 604—6) сказано, був його „служого“. Инший такий слуга Потоцького, Григорій Кобилицький, на прохання Потоцького був Хмельницьким призначений полковником піхотним ніжинським (лист Потоцького до Хмельницького, в яким ця справа порушена з д. 3. VIII., 1650 р. в Арх. Чартор. 144 f. 938). Що до дворян гетьманських для прикладу ще: „powiedział mi to jeden szlachcic, Chmielnickiego chłopiec“ (дворянин покоєвий) — пише в своїй реляції згаданий вище (прим. 13) Мисловський.

¹⁶⁶) Памятники К. Ком. III, ст. 346, 352—3. Rolle: Kobiety na dworze czechyńskim s. 38. Акты Юж. и Зап. Рос. VII, с. 189.

¹⁶⁷) Завдяки справі судовій знаємо напр. такого Мартина Кремпського, міщанина люблинського, який перед тим „служачи рукодайне урожоному п. Михалови Солайському, провента в маєтностях Роговських, ... потом рукодайне до кокверента (Єроніма Солайського, брата попереднього) приставши, з маєтностей ... провента і втрати ... яко писар провентовий одбирав“, врешті „привязався рукодайне до Даниєля Виговського, на тот час гетьмана наказного Войск Запорозжских“. Памятники III, ст. 227—8.

¹⁶⁸) Деякі подробиці про цих дворян у Ейнгорна: Сношенія малор. духовенства съ моск. правительствомъ.

¹⁶⁹) Арх. Юго.-Зап. Рос. ч. III, т. VI, *passim*. Kubala: Wojna brandeburska, s. 101—2, *passim*. Памятн. К. Ком. вид. 1898 р. т. III, с. 271, 339 і вище прим. 52 і 111. Про давні зносини Радзівєвського з Хмельницьким інтересну звістку за Лінажем подає Н. Молчановський (Передмова до ч. III т. VI Арх. Юго.-Зап. Рос. с. 43): „Радзівєвський оповідав Лінажу, що зустрів у козаків (підчас свого посольства ще перед повстанням) повне недовіря і нічого не міг би зробити без Богдана Хмельницького“. Інтересний оцей „паспорт“ Радзівєвського, даний свого послові до Гетьмана Ірохольському в Серпні 1656 р. „Hieronim na Radziejowicach Radziejowski, podkanclerzy kor. etc. — Oznajmuję tym listem moim otworzystym wszystkim tak Ich M. P. Pułkownikom, Assawułom, s w i a s z c z e n n i k o m, iż w pilnych i poważnych sprawach posyłam młodzieńca mego Samuela Grocholskiego do Hetmana Zaporowskiego, prosząc, żeby go bezpiecznie podwodą przeprowadzili“ (Kubala: Wojna brandeburska s. 408). Ірох. був пійманий у дорозі Чарнецьким і разом з листами Радз. і Карла Іустава, які він віз до Хмельницького, відісланий до Короля (ibid. 73). Олівеберт заслуговував би окремої біографічної розвідки, яка-б могла може кинути світло на мало досі відомі зносини Гетьмана з грецьким та царьгородським православним духовенством.

¹⁷⁰) Про двох перших — Арх. Юго.-Зап. Рос. том. cit. 65—8, 73, 78, 80, 92, 96. Про Томкевича — Kubala: Wojna brandeburska s. 430, Памятн. К. Ком. III *passim*.

¹⁷¹) Kubala: Wojna brandeburska, 154.

¹⁷²) Ibidem ст. 154, 344. Арх. Юго.-Зап. Рос. ч. III, т. VI, с. 282.

¹⁷³) Арх. Юго.-Зап. Рос. том. cit. 45, 325, і вище ст. 47. Kotłubaj: Życie Janusza Radziwiłła, s. 77—9. Смірнов: Рисунки Киева 1651 года (Труды XIII Арх. Съѣзда) с. 223 і т. д.

¹⁷⁴) Н. Молчановський: Передмова до ч. III т. VI Архива Юго.-Зап. Рос. с. 36. Szelaḡowski: Układy królewicza Władysława i dyssydentów z Gust. Adolfem w r. 1632, (Kwartalnik hist. 1899) s. 721—3.

¹⁷⁵) В книжці написаній німецьким офіцером, що служив у литовським війську кн. Ян. Радзівілла, і виданій в р. 1649 п. з. „Gründliche und Denkwürdige Relation der Newlichen Cosaken-Revolve wieder die Cron-Polen... Nach bewusten und zum theil selbst erfahrenen Umständen kurtzlich verfasst durch einen Namhafften Oficirer jedoch dabey des Friedens Liebhabern“ — на ст. 7 читаємо: „Der gen. Maior Krziwanos ein gebohrner Schott, von wegen seiner krumen Nas also von den Cosaken genant, sonst ein resolutirter und wegenger Soldat.“ Др. С. Томашівський на підставі інших джерел, не знаючи цієї звістки, характеризує Кривоноса „яко бувальця і мізантропа, що ненавидить однаково Поляка-шляхтича як і Українця-козака“ (Львівська „Неділя“, р. 1911, No. 39). Н. Молчановський на підставі актів Шведського Держ. Арх. твердить, що опозиція Кривоноса була „прекрасно відома“, на підставі донесень шведських агентів, канцлеру А. Оксепшерні (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, передмова, с. 51). Пор. ще: „Nie wdaje się Chmielnicki z swoimi motojcami do zaciągów tego Krzy-

wonosa i o nim wiedzieć nie chce, acz wielu ludzi rozumie, że to wszystko dzieje się za skrytą radą jego, jako człowieka chytrego“ (Лист. С. Кушевича з д. 8 VII. 1648 в Жерелах до іст. Укр. IV, с. 36). „Krzywonos Chmielnickiego mało nie siał, powadziwszy się“ (Лист з Бережан 26 VIII 1648 в „Zbiorach Rusieckich Miscel. 1645—52 f. 185). Кривоносу „žadnejšmy szarpaniny nie pozwalali, ani do zburzenia miast pozwolenie dawali“ — писав до польських Комісарів в Серпні 1648 р. Хмельницький (Памятники т. I, 277). В тім самім часі доносив Кисіль канцлерові, на підставі звідомлення свого посла до Хмельницького о. Петронія Ласка, що там „Krzywonosа wzięto do armaty i przykowano za szyję łańcuchem. Szlachtę już wszystkę, cokolwiek przy Krzywonosie było więźniów, wypuszczono, i więcej stu kazali poscinać Tatarom tych rozbójników“ (Ibid. 275). Через тиждень знов писав він: „Krzywonos był do dział przykowany, potem go przy ojcu Łasku wypuszczono, lecz za poręką“ (Ibid. 279.) Інтересно за чією порукою міг Хмельницький звільнитися годі Кривоноса? Ціми непорозуміннями між Хмельницьким і Кривоносом інтересується папський нунцій у Варшаві de Togres, який доносить про це під датою 19 VIII Св. Престолу (Сборникъ Киевск. Ком. вып. II с. 113). „Gazette de France“ з р. 1649 писала, що Кривонос одержав смертельну рану в Новембрі 1648 р. підчас облоги Жамостя (С. Томашівський: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину, прим. 326). Може в звідомленнях представників протестантських держав у Царгороді та в англійських і шведських архівах, криється розгадка цієї загадкової постаті.

Праця Ів. Крипакевича: — „Козачина в політичних комбінаціях 1620—1630 р.“ (Записки Наук. Тов. ім. Шевчену р. 1913 т. 117—8) — подає дуже цікаві дані про те, як вже на 20 літ перед повстанням Хмельницького пильно займалися козацько-українськими справами оці представники антикатолицьких (і антигабсбурьських) держав в Царгороді, особливо Корнеліс Гага амбасадор голандський (приятель Патріярха царгородського Кирила Лукаріса і прихильник політичних заходів семигородського Князя Беллена Іабора), а також амбасадор англійський Тома Ротт. Думаю, що подібна праця для доби Богдана Хмельницького дала-б цінні результати для вияснення сторонніх впливів в перших часах козацького повстання.

¹⁷⁶⁾ Наші дотеперішні відомости про особу Гунцеля Мокрського дуже скупі. Він без сумніву відіграв головну роль в помирнені Хмельницького з Яном Казіміром перед елекцією в першім році повстання; вже хочби тому його фігура варта була-б більшої уваги. „Xsiądz Mokrski był jezuitą i uczył w szkołach, pod którym Chmielnicki poetyki i retoryki słuchał, ten ze Lwowa od mieszczan posłany do Chmielnickiego na traktaty, którego poznawszy . . . posłał do Króla“ (Nowiny z Warszawy 29 XI 1648 в Арх. Чартор. с. d x 143, N 87). Про це посольство Мокрського, який, як пише Кушевич, „z Chmielnickim miał już swoje pewne znajomości“ — див.: Жерела до іст. Укр. IV, ст. 101, 126—7; Памятники А. Ст. Радзиwiła II, с. 350; Michałowski: Ks. pam. s. 214, 217; Памятники I, 309, 312; С. Томашівський: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину (Львів 1914 р.) Він вже не жив у Лютім 1649 (Памят. 318). Інтересні дані приво-

дять Н. Молчановський в передмові до Актів Шведського Держ. Арх. (Арх. Ю.-З. Р. tom. cit. 50—2). Між иншим за Нугмузакі, що на думку Лупула Хмельницький під Замостям схилився до намов Яна Казіміра завдяки слухам про мир Імператора австрійського зі Швецією. Папський нунцій у Варшаві de Togges зве Гунцеля Мокрського „pater Andreas Concel“ (Сборникъ К. Ком. вып. II ст. 29, 127); в його докладах Св. Престолу знаходимо цікаву звістку про те, що в Грудні 1649 р. (отже вже по смерті Мокрського) венецький посол (Nic. Sagredo, який в листі 20 XI 49 р. називає Хмельницького „gentilhuomo polacco della Russia“, — Кордуба: Венецьке посольство до Хмельницького, ст. 17) і папський нунцій при імператорським (австрійським) дворі „хотіли вийти в зносини з якою небудь духовною особою, ченцем (persona religiosa), який би міг їх точно поінформувати про козацькі діла і який би мав доступ до Хмельницького“ (Сборникъ 79—80). Варто теж зазначити, що лист Гетьмана до королеви Яна Казіміра, посланий перед елекцією (16 XI) власне через Мокрського, з обітницею піддержувати його кандидатуру на польський престол, був адресований до нього, яко до „Короля шведського“ (цей нелегний йому дідичний титул королевич Ян Казімір прийняв ще перед елекцією, в Іюні мці). Відповідь Яна Казіміра Гетьману теж мала печатку „королівства шведського“. Поминаючи значіння цього факту в тодішній міжнародній політиці, піддержування кандидатури Яна Казіміра, яко дідичного, а не тільки вибраного Річпосполитою Монарха, йшло ще по лінії антиреспубліканських і монархічних тенденцій Гетьмана. „Бажаємо того, щоб по волі В. К. Милости вже більше тих побічних короліків не було і того у Господа Бога просимо, щоби В. К. Милость рачив бути самодержцем, як і инші Королі...“ — так писав Гетьман у цьому листі через Мокрського (С. Томашівський ор. с. ст. 97; пор. вище ст. 117).

Для характеристики головних провідних ліній тодішньої католицької політики в Польщі і її впливу на польсько-українські відносини, треба зауважити, що Папа через свого нунція заложив енергійний протест проти Зборівської Умови (Сборникъ 77); що Король Ян Казімір мусів заповняти нунція, „що в цій умові не окреслено, який саме митрополит має дістати місце в Сенаті: православний чи уніятський“ (ibid. 75, і те саме в листі Санігі, подканцлера Лит., до нунція ст. 180); що „школи єзуїтів будуть перенесені з Києва, але тільки на п'ять миль від города.“ Далі просив Король нунція підодждати з офіційальним дорученням папських брєве, бо такі вирази, як „perfidus hostes, et zizanium impium“ можуть образити польських підданих некатоликів, а особливо військо, серед якого багато іновірців (ibid. 78). Інтересна увага нунція, що на авдієнції у Короля 9 I 1650 були прийняті одночасно англійський посол і прибувший тоді до Варшави Митрополит Коссів (ibid. 81). Нунцій з задоволенням нотус слова, сказані якобы Королем у відповідь на заяву Кисіля: що Митрополит ображений незатвердженням Зборівської Умови в Соїмі, що козаки знов повстануть, що Хмельницький зі злости утопить Митрополита в Дніпрі. „Хай Митрополит заспокоїться — відповів Король — а ні, я сам утоплю його у Вислі, або скажу порізати на

кавалки“ (ibid. 82). „Королеві і польській Республіці в багатьох відносинах і по багатьом причинах зовсім бажана унія ціх руських схизматиків з апост. престолом... Канцлер казав мені, що коли ця унія, як ми всі сподіємось, складеться, то еретики стратять усю свою сміливість і їх думки на соймі зовсім не будуть братись під розвагу. Що це правда, доказують ті великі зусилля, які приклали еретики, щоб одговорити православних од конгресу (на якому мала бути проклямована унія), мабуть передбачаючи велике ослаблення і велику шкоду, що можуть виплинути для них з установлення цієї святої унії“ (ibid. 98) — так писав нунцій з Варшави до Риму 12 Марта 1648 р., тоб-то на три дні перед заключенням при жвавім посередництві Царьгороду козацько-татарського союзу (Акты Ю. и З. Р. III, с. 180) і перед вибухом великого українського повстання . .

¹⁷⁷⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, передм. ст. 56.

¹⁷⁸⁾ Джерела при біографіях, як вище прим. 148.

¹⁷⁹⁾ Akademia Kijowsko-Mohilańska, s. 133.

¹⁸⁰⁾ Пам'ятники К. Ком. II, ст. 442—444.

¹⁸¹⁾ Там же ст. 450.

¹⁸²⁾ Relacya Sieleckiego, poslanego do Jézrego Chmielnickiego — Арх. Чарторийських с д х 2105, f. 245: „Między kozakami Zadnieprskimi, a z tej strony Dniepru, wielka niemilość, nieprzyjaźń i dissidentia, zgoła divisi inter se“.

¹⁸³⁾ Акты Ю. и З. Р. VII, ст. 370; VIII ст. 115, 190, 205; IX, ст. 818; XI, ст. 471—2.

¹⁸⁴⁾ „Na Podlasiu motus wielkie powstały i chłopstwo, Ruś wszystka zbuntowała się, mianowicie w Bilsku i Drohiczynie, posłali do Chmielnickiego o suppetiae prosząc, a przynajmniej o głowę, któraby im mogła prodesse“ (Лист Андрія Мясковського з Варшави 9 IX 1648 р. „Zbiory Rusieckich“ Miscell. 1645—52 f. 69).

¹⁸⁵⁾ Над пропозиціями Веллінта радили Гетьман і старшина, і на цій раді було постановлено, як доносить Королеві в своєму рапорті Веллінт: . . . „dass man sich in keine tractaten einlassen sollte, es wehre dan, dass Ew. Königl. Mtt. ihnen cedirte das Jus totius Ukrainae antiquae vel Roxolaniae, da der Griechische glaube gewesen und die sprache noch ist, biss an die Weixel, damit sie dasselbe behielten, wass sie mit ihrem Schwerdt gewonnen, und verlachtet werden würden, wen sie nit vindicirten bey itziger gelegenheit, wass die ihrigen verlohren und ihnen mit unrecht ist genommen worden . . .“ (Архивъ Ю.-З. Рос. ч. III, т. VI, ст. 205). Пор. вище примітка 113 а.

¹⁸⁶⁾ Пор. вище примітки 12 і 15, а також для прикладу грамоту митрополита Діонісія Балабана, видану Луцькому Братству в 1657 р. (Пам'ятники I, ст. 104) і т. д., і т. д.

¹⁸⁷⁾ Пам'ятники I, ст. 99. Арх. Ю.-З.Р. ч. III, т. VI ст. 138, 170, 221—2 (заприсяжена ассекурація Карла Іустава), 297 („козаки бажать одержати всю країну між Вислою і тутешніми місцями“ — доносить з Чигрина 12 VI 1657 р. посол Ліленерона); і як вище.

¹⁸⁸⁾ Інструкція Тернешьдуду і Веллінту 25 IX 1656 р.: „ . . . послы повинні ясно представити козакам, що теперішньою війною Великий Князь (так Шведи

титували Царя) підтверджує свої замисли, що виражені в словах титула: Волині, Поділля, Білої Росії і многих других земель на сході, заході і півночі наслідник от отців і дідів — намагаючись отим шляхом предвйти свої претенсії на всі ці землі, які ніколи не належали до Вел. Кн. Московського... і ріжні інші, до яких ні один з його предків не мав претенсій. Звідциль козакі можуть легко зробити висновок, що жде їх, коли вони не перешкодять виконанню його (Царя) замислів. При тім треба звернути увагу, що Вел. Князь влючив до свого титула і їх власну землю. Цей аргумент треба розвинути ширше і пояснити Хмельницькому, чому Москвитяне тайно замишляють заключити договір з Поляками і чому Поляки охотніше йдуть на приязнь з Москвою, чим зі Швецією. А власне Москвитяне, маючи надію захопити всю Литву і Польщу, думають шляхом зближення з Поляками поневолити козаків і одняти од них волю, яко вони не стерплять ні в сусідстві, ні в самих руських землях“ (Арх. Ю.-З. Рос. ч. III, т. VI, ст. 160—1). Те саме в інструкції далій Лілієнброні 10 IV 1657 р. (ib. ст. 259).

¹⁸⁹⁾ Лист з дня 8 VI 1648 р., виданий в Памятниках I, ст. 221.

¹⁹⁰⁾ Пор. Акты Юж. и Зап. Рос. т. XIV, ст. 354.

¹⁹¹⁾ Посольство Сялева до Річпосолигої, Март 1657 р. (Сборникъ статей и мат. по ист. Ю.-З. Р. Киевск. Ком. вып. I, ст. 76). На це польські дипломати відповідали: „что неправда Хмельницкаго объявилась и къ Царскому Величеству: уже присягъ ныне Ракоце и полковника своего Онтоня и Богуна прислать къ Ракоце съ войскомъ... А Царскому Величеству онъ, Гетманъ Хмельницкой, во всем хочеть починить дурное такое же, какъ и Королевскому Величеству учинилъ. И Царское Величество про то-бъ вѣдалъ, что мыслъ ево недобрая. А тѣ рѣчи говорилъ онъ подканцлеръ (Нарушевич) съ нимъ, Клементьежъ (Евлевим), по королевскому приказу“ (ib. с. 94, 100).

¹⁹²⁾ Див. вище ст. 52—3; посольство Бутурліна в Актахъ Южн. и Зап. Рос. т. III; реляція Жемібужського і Акты Ю. и З. Р. т. XI, ст. 714. Інтересно між иншим, що в ролі посередника між Москвою і Швецією, поруч з Гетьманом, хотів також виступити і Курфїрст брандебургський (Kubala: Wojna Brandeburska, dodatek XI, s. 411).

¹⁹³⁾ Пор. Kubala: Wojna Brandeburska, s. 397: „Resolutio categorica“ дана польським комісарам до замирення з Москвою 5 X 1656 р.: Strony kozaków, tych omni meliori modo tam uspokoić, choćby też im co udziałnego za Dnieprem udzielić“.

¹⁹⁴⁾ Посольство Бутурліна, як вище.

¹⁹⁵⁾ Kubala: Wojna Moskiewska, s. 117—18, 312, і Wojna Brandeburska: s. 406 і Traktat Wileński. Жерела до Ист. Укр. XII, 405 p. m. і т. д.

¹⁹⁶⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, ст. 364.

¹⁹⁷⁾ М. Станіславський під Берестечком був у польському війську і був ранений (Oświęcim: Dyaryusz s. 337). В р. 1657 він виступає як головний посередник між Раковим і Юрієм Любомирським та прихильниками віддання Раковому польської корони. Його масток по конфіскації був наданий Королем Андрієві Потоцькому. Про нього пор.: Dr. Antoni J. Sylwetki histor. ser. VIII,

s. 317; Jemiołowski pamiętniki s. 119; Жерела до Іст. Укр. XII, ст. 405 („М. Станиславской былъ отъ маршалка кор. отъ Любомирского, и отъ нѣкоторыхъ пановъ польскихъ, призывая Семиградского на королевство польское“), 407, 474; Арх. Чарторийських с d x 2446, f. 26: лист Василя Леховича до кн. Четвертинського 10 II 1657: „P. Stanislawski, chorąży halicki, ten zostaje przu Timi Januszu perdueello.“ Василь Яворський був одним з головних дорадників Ракочого підчас його походу на Галичину в 1657 р. Його маєток по конфіскації був наданий Савостяну Маховському, тому самому, що потім розстріляв Виговського. Пор. Szczęsny Morawski: Argvanie polscy s. 422, 459; Жерела до Іст. Укр. IV, ст. 16. Оженений був пей Яворський з Марушкою Уруською.

¹⁹⁸) Сам він був аріянин. Про нього пор. мою студію: „Аріяньський соймик в Киселині в Маю 1638“ (Записки Наук. Тов. ім. Шевченка). Він належав до шведської партії, як всі майже аріяне під проводом Немирича. За нього і за Гулевича потім заступається перед Річпосполитою Гетьман Виговський з Військом Запорозьським.

¹⁹⁹) Арх. Чарторийських с d x 2446 f. 155. Пор. Boniecki: Herbarz VII, s. 402. Йому повернуто шляхецтво і уряди в р. 1662 (Vol. Legum IV konst. 1662 p. N. 63); Арх. Чартор. с d x 154, f. 760: „nie folgowano nigdy, dalszych przykładów nie szukając, etiam za panowania J. Kr. Mci sądził i skazał sejm . . . Hulewicz za zdradę ze Szwedami, 1658 r. sądził trybunał Stanisławskiego“ etc.

²⁰⁰) Арх. Чарторийських с d x 2446, f. 203. Копіял кн. Степана Четвертинського.

²⁰¹) Акты Ю. и З. Р. III, переписка в справі Нечая, ст. 519, 523 p s t.

²⁰²) Між иншим в інструкції шведським послам до Гетьмана, Веллінгу і Лілієнкропі, був вставлений такий пункт: послі . . . „повинні поручити увазі Хмельницького польських шляхтичів, що підчас теперішньої війни вірно стояли по боці Корол. Вел., особливо кн. Богуслава Радзівілла, генералмайора Немирича і полковника Корецького, щоб їм повернуті були їх добра, а з окрема їх дідичні маєтки в козацьких границях, маючи на увазі, що таких осіб небагато і що вони можуть козакам у великій пригоді стати.“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. III т. VI ст. 158, 269).

²⁰³) Boniecki: Herbarz s. voce; Dr. Antoni J.: Opowiadania ser. III, t. II „Jak się żyło na kresach ukraiennych“. Про молодого Степана в Арх. Чарторийських с d x 2446, f. 85, 153, 227.

²⁰⁴) Фундація монастиря, в Арх. Чартор. с d x 2446, f. 160 і лист Балабана, писаний з Хорохорина 15 IX 1659, f. 209. М. Грушевський: Історія України т. VII, ст. 436—7, 585.

²⁰⁵) Арх. Чартор. с d x 2446 f. 143, лист датований з Нової Четвертні 7 VII 1658 р.

²⁰⁶) Пор. Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, N 89—101, і т. д.

²⁰⁷) М. Грушевський: Іст. Укр. VII, ст. 543.

²⁰⁸) Michałowski: Ks. pamiętn. 157. Самодилець: Літопись ст. 222. Його дружина вийшла потім заміж за Коссаковського (Boniecki: Herbarz IV, s. 36),

а не була „віддана силоміць заміж за якогось козака“, як пишуть деякі польські історики.

²⁰⁹⁾ Його листування з Іваном і Костянтином Виговськими, Ждановичем, полковником литовським Кмітичем, зі Станісл. Погоцьким і іншими зберігається в Арх. Чартор. с d x 2446. Помітка „ядовитий“ знаходиться при листі кн. Степана з д. 9 II 1657 до кн. Вишневецького, який тоді наближався з польським військом до Волині (ib. f. 23).

²¹⁰⁾ „JMP. Wyhowski Hetman Wielki Zaporoski, który ma spokrewnienie z synem moim“ — писав Четвертинський (с d x с. f. 143). „Jus sanguinis przez spokrewnienie z domem x ż ą t Sołomereckich adigit do scislejszej ku WMMPanu obserwantiey“ — писав до Четвертинського Ів. Виговський (ib. f. 95).

²¹¹⁾ Арх. Чартор. с d x 2446, f. 17. Того самого дня князь вислав листа до Виговського з проханням про „інтерцесію до Гетьмана“ (i. е.). Зарудного титулує він в цьому листі „стражником“.

²¹²⁾ Архив Чарторийських с d x 2446, f. 64: „Copia listu od JMM PP. Obywatelów Wdztwa Wołyńskiego do Pana Chmielnickiego w Olyce 7 Junii 1657“ (всі ці листи писані розуміється по польськи). Про слухоща Волині пор. ще інструкцію послам на сейм 1652 р.: край зруйнований військами козацькими, а також „польськими і німецькими“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. II, т. I N 37).

²¹³⁾ Арх. Чарторийських с d x 2446, f. 24: „Kopia listu od P. Chmielnickiego do Xsicia JMCi P. Podkomorzego Braclawskiego, z Czyhryna 17 Janu-
arji 1657.“

²¹⁴⁾ Напр. в листі до Константина Виговського полковника пинського і туровського з д. 7 VII. 1658 р. (Арх. Чарторийських ib. f. 143).

²¹⁵⁾ Лист Константина Виговського до кн. Степана Четвертинського (ib. f. 145).

²¹⁶⁾ Пам. Києвск. Ком. вид. 1898 р. т. III, ст. 265—7. Пор. ще лист з д. 31 I 1658 з Межибожа до Бенецького від полковника Федора Михайловича (Лободи?), що, як Тарновський на Волині, так він на Поділлі, був начальником козацьких залог. І він, як і Тарновський, чемно Бенецького збуваючи, своє робив. „Ми чинимо все по наказу Гетьмана Військ Запорозьких — писав він — і то обережно, маючи на думці приказку: святий покою — добро з тобою“ (ib. ст. 272—3).

²¹⁷⁾ „Relatia Ukrainiska przesłana Królowi od S. Bieniewskiego w lutym 1658 г.“ Памятники III, ст. 284. Новаковський, про якого тут мова, це м. б. Остап Новаковський „нобілігований“ в 1661 р. (Vol. Legum IV s. 359).

²¹⁸⁾ Акты Ю. и З. Рос. IV ст. 105.

²¹⁹⁾ Памятники III ст. 264—5. Лист Тарновського до Бенецького з Межирича 26 I 1658.

²²⁰⁾ Реляція Бенецького Королю і канцлеру в Січні 1658: „Nadto i z tymi Ich Mciami, ad quorum instantiam te załogi wprowadzone, expostulują, aby ich zbyli, ale podobno nie tak łatwo zbyć jako się ich nabyło“ (Памятники III, ст. 269).

²²¹⁾ Памятники III, ст. 259: Лист Стан. Потоцького до Беневського 8 I 1658.

²²²⁾ „Статейной список гонца Федора Зыкова, посланнаго къ польскому Королю . . . 1656 г. Апрѣля 24 — Іюля 10.“ Сборникъ Киевск. Ком., выпуск I, ст. 40—41.

²²³⁾ Kubala: Wojna brandeburska, Dodatek N XXIII.

²²⁴⁾ Ibidem: List Chmielnickiego do Magistratu Lwowskiego z Czehryna 9 III 1657.

²²⁵⁾ Арх. Чарторийських с d x 2446 f. 29.

²²⁶⁾ Тільки в р. 1662 Річпосполита дала йому староство луцьке, потім став він обозним коронним і старостою корсунським. Був одружений з кн. Констанцією Вишневецькою. Пор. Памятники Киевск. Ком. III, 289.

²²⁷⁾ Арх. Чартор. с d x 2446 f. 23.

²²⁸⁾ Ibidem f. 25. Про козацькі залоги, що стали вже тоді були в Пинську, Корці, Межибожі і т. д. пор. ще Акты Ю. и З. Р. IV. ст. 35, 61 psm. Про полковників, посланих тоді на окупацію цих земель і на допомогу Ракочому, крім вище поданих джерел, ще Акты Ю. и З. Р. IV ст. 54, Жерела до Іст. України XII ст. 485, 509 і т. д.

²²⁹⁾ Подаю важнішу літературу про Немиричів взагалі і Юрія зокрема. J. Łukaszewicz: Jerzy Niemierzyc (Biblioteka Warszawska 1860); Heleniusz: Wspomnienia lat minionych (1876); Dr. Antoni J.: Niemirydze (Opowiadania Hist. ser. III. t. 2 (1882), а также ser. V s. 74—85; Ор. Левницький: Передмова до т. VI, ч. I Арх. Ю.-З. Рос. (1883); О. Фотинський: Юрій Немирич (Волинський Ист.-Арх. Сборникъ 1896); Szczęsny Morawski: Argvanie Polscy (1906); мої розвідки: „Аріяньський соймик в Киселині на Волині“ (там подана література про аріяньство на Україні), і „Генерал артилерії Великого Князівства Руського“, а також численні згадки в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“. Крім вище згаданої літератури використав я для біографії Юрія Немирича ще „описи актових книгъ Киевск. Центр. Архива“, гербовники і „Фамільний Архів Немиричів“, на превеликий жаль дуже невеликий, який був тоді (це було в 1910 р.) в посіданню одного з нащадків цього роду. Інші джерела будуть подані низче. Генеалогія Немиричів представляється так: Есиф Немирич мав 4 синів: Андрія (родоначальника лінії черняхівської), Матвія (родоначальника лінії олевської), Семена і Івана. Андрій мав сина Степана. Матвій 4 синів: Олександра, Самійла, Миколу і Криштофа. Іван дочку Федору замужем за Олександром Ганським. Синами Степана Адрієвича (аріянина) були Юрій і Степан, теж аріяне. Порім Юрій перейшов на православну, а Степан на католицьку віру. Олександр Матвієвич (член брацтва луцького) мав сина Іосифа — Кароля, який перший з лінії олевської перейшов на католицизм. В дальших поколіннях рід спольонізувався і перестав грати видатнішу роль в історії рідного краю.

²³⁰⁾ „And. Rutcovii Cteticae id est de modis acquirendi . . .“ Автор, присвячуючи книжку Немиричові, взяв девізом слова Аїхсілоса: Sapit non qui plurima, sed qui fructuosa novit. Цитую за Кубалею: Wojna Brandeburska s. 345, ods. 6.

²³¹⁾ Kubala: Wojna Brandeburska s. 156.

²³²⁾ Kubala: Ossoliński t. II, s. 67. „Jeśli schizma i luter Polską władać będzie, pewnie swojej wolności spy Polak zbędzie“ — цей тогочасний двостих з рукописи бібл. Оссолінського подає С. Томашівський (Перший похід Б. Хмельницького в Галичину, примітка 57), вважаючи, що він відноситься до Німців. На мою думку, мова тут про православних і диссидентів в Річпосполитій, які були в союзи і примували спільно до обмеження „свобід“ тієї магнатсько-шляхецької олігархії, що оборону і панування віри католицької зробила своїм боевим політичним кличем.

²³³⁾ Справа про ці маєтки і боротьбу за них представлена мною докладно в монографії про Кричевського, який у цім наїзді разом з козаками свого полку теж приймав участь (Z Dziejów Ukrainy s. 339—354).

²³⁴⁾ Архивъ Ю.-З. Рос. ч. III, т. VI, передмова, ст. 46—7 і М. Кордуба: „Боротьба за польський престіл по смерті Володислава IV“ (передмова до XII тому „Жерел до Іст. України-Руси“). Автор останньої праці очевидно помиляється, думаючи, що Немирич був тоді „на службі“ у Радзівілла. Магнат український був рівний магнату литовському і був звязаний з ним спільними цілями і спільними інтересами. Пізніша видатна участь Юрія Немирича в українським державним і національним життям не повинна давати сучасним українським історикам підстав думати, що Немирич міг бути тільки чимись „слугою.“

²³⁵⁾ Арх. Чартор. с d x 143 N 9 (лист Немирича) і с d x 378 f. 583 (його промова на сеймі). Пор. вище прим. 83.

²³⁶⁾ Арх. Ю.-З. Рос. ч. II, т. I, N 29 і Арх. Чартор. с d x 144 f. 350.

²³⁷⁾ Пор. напр. лист Кисіля до Немирича з д. 8 IX 1650 р. в Арх. Чарторийських с d x 144 N 192.

²³⁸⁾ Опись акт. книги Кіевск. Центр. Арх. N 20 ст. 21, 24. Vol. Legum IV, 171.

²³⁹⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. II, т. I N 39. Kubala: Wojna Moskiewska s. 103.

²⁴⁰⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. II, т. I. ст. 468. Vol. Legum IV, s. 231. Оригінал вищезгаданой інструкції, підписаной м. и. і Немиричем, в Арх. Чартор. с d x 402 f. 51—68.

²⁴¹⁾ Арх. Чарторийських с d x 141 N 163: „Prawdziwa relacya o poddaniu się hetmanów i wojska kwarcianego Królowi szw. Karolowi Gustawowi an. 1655 in Novembris.“ Там між иншим далі читаємо: „Niemirowcowi podkomorzemu kijowsk. dał (Король шведський) list przypowiedni na 5 tysięcy, który u niego valet nimia confidentia et autoritate.“ Пор. ще: Pamiętniki Łosia sub. an. 1655: „wojska polskie poddały się Szwedom pod Sandomierzem w Wilję Sw. Marcina.“ В битві під Іоломбом Немирич бере участь по боці Шведів (Gazette de France N 40, 30 Mars 1656). 16 IV 1656 р. він пише листа до Замойського підчашого кор., намовляючи його перейти на сторону шведську, бо „Король шведський і Князь семигородський, що обіцяють, того додержать“ (Арх. Чартор. с d x 150 N 20).

²⁴²⁾ Пор. вище прим. 202. Характерна теж записка власною рукою Гер. Радзівєвського, додана до його листа до Виговського з табору Карла Іустава

в Радомі д. 16. VIII 1656 р.: „JMPan Podkomorzy kijowski Nemiric służby swe zaleca tak JMPanu Hetmanowi, jak WMPanu i dawną swoją ponawia przysiężność“ (Kubala: Wojna Brandeburska, dodatek s. 408).

²⁴³⁾ Пор. Арх. Ю.-З. Рос. ч. III т. VI с. 285—6, 324. Ці звістки вказують, що вже в Маї місяці Немирич виступав спільно з козаками. Ворог Немирича протопол ніжинський Філімонов оповідав у Москві, що Немирич прибув до Чигрина „на 2 або 3 тижні перед смертю Хмельницького“ (Акты Ю. и З. Рос. XV с. 54); допитувані про це пізніше козаки казали загально: „ще за небіжчика Хмельницького“ (ib. т. IV ст. 109).

²⁴⁴⁾ Крім джерел поданих вище: Krzyżanowski — Dawna Polska II, s. 407. Tad. Grabowski: Literatura aryańska w Polsce (Kraków 1908) s. 460. Ян Лещинський воевода познанський, родич Немирича, писав до нього з цього приводу 5 IX 1658 р.: „...certior zostaje, że WMPan, porzuciwszy pierwsze błędy (аріянство), przywróciłeś się do nas, nie widzę ja bowiem tylko subtillissimam differentiam między grecką a rzymską wiarą; szczerze tego gratulor Boskiego oświecenia“ (Арх. Чарторийських с d x 388 N 217). Пор. також dyaryusz poprzyjęcia na sejmie ugody hadziackiej: „Jerzy Niemirycz podkomorzy kijowski... udał się pod protekcję do kozaków i tam ochrzcił się na wiarę ruską“ (Арх. Чартор. с d x 151 f. 390).

²⁴⁵⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III т. VI ст. 325. Додаймо, що Юрій Немирич був одружений з Лизаветою Слупецькою, дочкою Станіслава каштеляна люблінського і Варвари Лещинської (Boniecki: Herbarz, т. XIV s. 156).

²⁴⁶⁾ За них пізніше в р. 1658 Військо Запорозьке при затвердженю Гадяцької Умови перед Урядом Річпосполитої заступатись буде (Памятники Киевск. Ком. III, 339).

²⁴⁷⁾ Пор. вище примітка 2. Пізніше цей Сурия став писарем земським київським, стольником житомирським і підстаростою овруцьким. Йому ще в р. 1684 якийсь шляхтич закидав, що він „писарь не земський київський, але козацький, який в часі реbelie був писарем у козаків“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. II ст. 89—90). Пор. мою розвідку: Данило Братковський ст. 9.

²⁴⁸⁾ Юрій Стеткевич прийняв протекцію царську мабуть в Смоленську (Акты Ю. и З. Р. XIV ст. 66), присягав одначе Цареві допіру в Миньську (ib. т. III ст. 553), потім, бачучи надсильства московські, перейшов до Хмельницького: „Jerzy Krzysztofowicz Stetkiewicz 1655, do kozaków się wyniół“ — пише тогочасник Коялович: Herbarz (Compendium) s. 101. Іенеальоія Стеткевичів, подана Несецьким, така: Богдан Стеткевич маршалок надворний литовський, оженений з Овдогією кн. Друцькою-Горською, мав сина Вільгельма, подкоморія браславського, ожен. в 1601 р. з Ганною кн. Олінською. Вільгельм і Ганна мали 3 синів: Криштофа, подкоморія браславського, Богдана, каштеляна новгородського і Івана. Сини Криштофа (що перший в роді перейшов на католицизм) і кн. Крушинської: Вільгельм хорунжий минський і Юрій (про якого мова вище). Богдан оженений з кн. Саломерецькою мав сина Михайла (звісного Хмельничанина), дочку Олену заможом за Виговським і ще одну

дочку, замужом за Суходольським. Іван мав трьох синів: Івана, Северина і Криштофа.

²⁴⁹⁾ Кояловича: Herbarz, Herold Polski 1897, s. 229—230. В „Эйнгорнь: Сношенія малор. духовенства съ моск. правит. с. 103—5, 112. Акты Ю. и З. Р. т. IV с. 7, 44, 46, psm. і т. XI с. 720 (спис маєтків старого Івана Мещерського, які дідичить його дочка, дружина Костянтина Виговського). В актах Мещерські пишуться іноді Мещеринами.

²⁵⁰⁾ Акты Ю. и З. Р. т. XIV, с. 655.

²⁵¹⁾ Kubala: Wojna Brandeburska, s. 153.

²⁵²⁾ До Смоленська Євлев приїхав 29 Мая (1657 р.), отже подана ним звістка припадає на цей місяць. Сборникъ статей и матеріаловъ по ист. Ю.-З. Р., изд. Киевск. Ком., вып. I, с. 107.

²⁵³⁾ Пор. лист литовського гетьмана, воеводи виленського Павла Сапіги до Беневського з д. 8 I 1658 р. Виправдючись з посланих на нього доносів, він пише: „Nie lękam się obietnicy, gdyż zawsze in rem oyczyny formowane były legacie moje w sposób zatrzymania impetów, nie traktowania o pokoju. Co się dotyczy chorągwi p. Alexandrowicza i niektórych draganśkich, z temi za daniem pozwów snadna rozprawa przed pułkownikiem, lub przed sędzią wojskowym. Assekuruję, że nie sfolguję nikomu, o co i téraz surowie expostulując, piszę do starszyny, wszelkim exaktiom zabiegając, by i na gardle karać kazałem“ (Памятники Киевск. Ком. т. III, с. 260—1). А также реляція Беневського, послана королю і канцлеру в Січні 1658 р.: „Za Słucz wprowadzona załoga (козацька) nad Horyń... zwozdi stare wojsko litewskie, którego część nad rzeką Horyniem j. m. p. Wojewoda wileński (Сапіга) na hibernie collocował. Te zaś chorągwie (литовські) w jakie zasły zadatki z temi załogami (козацькими) patet z listu Tarnawskiego, którego kopię posyłam. Zgoła res in discrimen deducta“ (ib. ст. 269). Факти переходу відділів литовського війська до козаків бували і раніше. Так лит. подканцлер Казімір-Лев Сапіга пише 23 X 1654 з Гродна: Bychow u Dniepru oblężony od wojska kozackiego z Zolotarenkiem, którego siła z Mohilewskiej i Szklowskiej włości bardzo accrevit, niemniej z Homla, bo dziewięć chorągwi pieńieżnego Rzeczypospolitej ludu, poddawszy Homel, przyjęły obsequium i zdrajcy temu assistunt“ (ib. ст. 215).

²⁵⁴⁾ Сборникъ Киевск. Ком. вып. I, ст. 64—5.

²⁵⁵⁾ Акты Ю. и З. Р. т. XIV, с. 335.

²⁵⁶⁾ Копія цього універсалу в транскрипції лат. буквами в Арх. Чаргортійських сдх 3776. Пор. жадання Богдана Хмельницького від Москви, щоб не чинено з московського боку кривд „шляхтѣ, которые живутъ въ городахъ Войска Запор.“ (Акты Ю. и З. Р. т. III, с. 577).

²⁵⁷⁾ І. Лаппо: Пинській сеймикъ послѣ отрѣчення Яна Казимира (Журнал Министерства Нар. Просвѣщенія, Февраль 1910), подає інструкції соймикові з підписами цієї шляхти. Коялович: Herbarz szlachty litewskiej; „Słownik Geograficzny“ s. v. „Pińsk“; крім того: Акты Ю. и З. Рос. і мої виписки з архівних матеріалів, яких тут не цитую, бо це зайняло-б забагато місця.

²⁵⁸) Про ці наїзди пор. Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I N 27. Про боротьбу Русь, в тім числі і Русь пинського повіту, в Вел. Кн. Литовським, див. відповідні томи Історії України проф. Грушевського.

²⁵⁹) Пам'ятники Києвск. Ком. т. II, ст. 385—390.

²⁶⁰) Про популярність Тукальського серед шляхти свідчить м. инш. пізніший лист Тетері до канцлера Празмовського 14 XI 1663 з приводу вибору нового Митрополита: „Wszystcy zaś, jako to szlachta z W-wa Kijowskiego, pewna szlachta z Wołynia, a nawet wszystkich kler i Wojsko Zaporozkie wotowali cale na ojca Tukalskiego, upornie stawając, aby on zasiadł Sedem Metropoliae“ (Пам'ятники Києвск. Ком. IV. с. 387 і там же ще два листи в цій справі до Празмовського і до Короля). Ставши пізніше Митрополитом, Тукальський все піддержує живі зносини з рідним Пинськом. Так напр. в 1668 р. воевода московський піймав „черница Івилемъ звуть Межицкой, їдетъ изъ Пинска къ Тукальскому митрополиту въ Чигиринъ“ (Акты Ю. и. З. Р. VII, ст. 11) і т. д.

²⁶¹) Пор. Пункти петиції послів Війська Запорожського представлені на сойм при затверженні Гадацької Умови: „Cerkwie w Pińsku i w okolicy tego powiatu, po większej części, ile w królewszczyźnie, pod unitami są.“ (Пам'ятники III, с. 336).

²⁶²) Пор. вище стор. 107—8 і примітка 92. Геральдик, історик і разом католицький священник Коялович, якому належить оця характеристика Стетневича, будши сам свідком цих подій, записував свої характеристики, або на підставі особистого знайомства, або з уст сучасників.

²⁶³) Опись Акт. Книги Києвск. Центр. Архіва N 19, ст. 26.

²⁶⁴) Pamiętniki Albr. Stan. Radziwiłła II, s. 351. Baliński Michał: Pamiętniki hist., s. 19—20. Смирновъ: Рисунок Києва 1651 г. с. 235. Пор. вище (ст. 102) домагання Копця, представника в-ва Верестейського на соймї елекційнім, щоб Річпосполита повернула втрати зруйнованій шляхті.

²⁶⁵) Лаппо: Пинській Сеймикъ послѣ отрѣченія Яна Казимира, ст. 287.

²⁶⁶) Акты Ю. и З. Р. VIII, с. 395.

²⁶⁷) Акты Ю. и З. Р. XI, с. 764 і 719 (спис цих маєтків).

²⁶⁸) Herbarz Kojalowicza: Nomenclator (Herold Polski r. 1906) s. 256: „od początku wojny kozackiej sprawiał się dzielnie, jako tribunus legionis Pincensis, aż do wyprawy pod Żwaniec, wreszcie zgrozpaczywszy, do kozaków przystał.“ В битві під Лоевим в Липні 1649 р. між Радзівіллом і полковником київським Кричевським, полк піхоти Лукаша Ёльського, марш. пов. пинського, входив в склад литовських військ кн. Радзівілла (Пам'ятники Wójcickiego II, s. 107). Реєстр цього полку у Ёурського (Hist. piechoty polskiej s. 245—6). Пор. Лаппо ор. с. ст. 286: „универсал Лук. Ёльского, маршалка і пулковника повіту пинського“, а также Słownik Geograficzny s. v. „Pińsk.“

²⁶⁹) Цей универсал Хмельницького з Актів Віленського Центр. Архіва цитує у вищезгаданій праці І. Лаппо, ст. 287. Про те, як від фактичного взаємовідношення політичних сил залежало прийняття чи неприйняття впису якогось політичного акту до місцевих урядових книг пор. скаргу шляхти православної в „Судлікаціі“ 1623 р.: „Przed nami zaś [православними] w tych, od nich (унятів)

dziejących nam się krzywdach, księgi po grodach pozawierano, że urzędnicy grodczy protestacyi od nas w sprawach takowych nie przyjmują“. Про цю „Супликацію“ див. нижче примітка 284.

²⁷⁰⁾ „Adam Brzeski, stolnik piński, odprawując poselstwo od powiatu swego do Zaporozkiego Hetmana Chmielnickiego, umarł“ — пише Колялович (Herbarz Litewski w Heroldzie Polskim r. 1897, s. 238).

²⁷¹⁾ Цей універсал Гетьмана Хмельницького з Актів Віленського Центр. Арх. цитує І. Лапо ор. с. ст. 287.

²⁷²⁾ Підпис Груші з печаткою гербовою Абданк в Арх. Чартор. с д х 402, f. 273. Його дружина може була шляхтянкою теж з північних земель, про що свідчили б її близькі зносили з Івановою Виговською, Стеткевичівною з дому. Пор. між инш. пункт з Ужови Чуднівської, який домагається, щоб „Pani Hruszyna“ з Виговською були з неволі увільнені (Vol. Leg. IV, s. 359).

²⁷³⁾ Реляція Беневського в Січні 1658 р.: „Strony tego Pińska, jakom w relacyi powiedzial, tak i teraz resumo informationem, że po wykonaniu juramentu Hetmanowi Chmielnickiemu przez Pana Marszałka Pińskiego i jego collegi, gdy realiter przyjęli subjectionem, zesłał zaraz Chmielnicki ad apprehendendam possessionem Hruszę, i de facto Hrusza zostawał tam. Co wszystko działo się między odjazdem moim pierwszym z Ukrainy i powrotem powtórnym w Ukrainę. Przy traktatach, gdyм się upomniał, aby Hruszę sprowadzono, powiedzieli i stawali przy tym, że to ma być do generalnych traktatów zachowano, gdyż ad instantiam nobilitatis, przez posły zaprzysiężoną, weszliśmy tam. Ja tedy, widząc manifestam w tej legacyi perduelionem, nie mogłem dalej procedere, i jako wszystko, tak i to wziąłem do J. Kr. Mci P. M. Młwego. Po odjeździe interim moim ostatnim z Ukrainy, chorągwie Xsięstwa Litewskiego wypędziły te załogi z Pińska, względem czego Hetman Zaporowski praetendit violationem armisticji, jako to w liście swoim do mnie pisze, grożąc zesłaniem wojska. Uważać tedy, możliwa li rzecz w takim postępku niesforemym — gdy co jeden robi, drugi zepsuje — spodziewać się dobrych progressów“ — кінчить наріканням на литовського гетьмана Сапіги Беневський (Памятники Киев. Ком. III, ст. 270). А также Авізы з України: „w Pińsku kozaków nie mało, którzy z Hruszą na to zesłani, aby jurament powiatów Pińskich podług Diplomu Chmielnickiego wykonany był“ (Арх. Чартор. с д х 2446, f. 82).

²⁷⁴⁾ List od Rodkiewicza do ks. Stef. Czetwertyńskiego 30 VIII 1657 г. Арх. Чартор. с д х 2446, f. 78.

²⁷⁵⁾ Оповідання про ці події зі слів їх самовидця збереглися в рукописі Арх. Чартор. с д х 2105, f. 75.

²⁷⁶⁾ Лист Виговського до Беневського 19 XII 1657 р. в Памятниках К. Ком. т. III ст. 253 і краша копія в Арх. Чарторійських с д х 2446 f. 91. Тамже в Памятях. т. III листи Сапіги (ст. 260, 263, 275) і реляція Беневського (ст. 269—270), в якій він між иншим радить вище згаданий лист Виговського, йому присланий, заховати до слушного часу, щоб згодом доказати ним факт

„зради пинської шляхти, яку дехто намагається заперечити.“ А поки що нарікає він на Сашку, із за якого може розбитись його миротворча праця (вище примітка 273).

²⁷⁷⁾ Арх. Чартор. с d x 2446 f. 154 (скарга на Косцюшка кн. Степана Четвертинського до Тетері 18 IX 1658 р.) Пор. Коляловича Herbarz litewski s. 262 і Корзона біографія Тадеуша Косцюшка.

²⁷⁸⁾ Копія універсалу Кост. Виговського в Арх. Чартор. с d x 2446, f. 142. Дата вписана другий раз „Забезпечена“ до книг мійських киявських в Памятниках Кіевск. Ком. III, 249. Пор. вище примітка 2.

²⁷⁹⁾ „Syn mój Pan (Каштелян) Miński moim kosztem, mając pokrewność z IMcią Panem Hetmanem (Виговським), wyprawił do JMci chorągiew, która i teraz tam zostaje“ — писав 11 XI 1659 р. до полк. Кост. Виговського старий Степан кн. Четвертинський (Арх. Чартор. с d x 2446 f. 221). Мабуть на чолі цієї хоругви стояв Андрій кн. Святополк Четвертинський, якому пізніше 16 I 1660 р. в міст. Степані Гетьман Виговський видав універсал: „іż mając sobie sejmową konstytucją daną potestatem zaciągów w państwach J. Kr. Mci, użyłem Xięcia JMci Andrzeja Światopelka Czetwertynskiego, aby chorągiew kozacką 150 koni w kwarczany zaciąg Xięstwa Ruskiego zaciągnął, etc.“ (Арх. Чартор. с d x 2446 f. 241).

²⁸⁰⁾ „Syn Łukasza Roman Jelski, rotmistrz J. Kr. M. pod hetmanem Sapięhą, potem się przeniósł do wojewody kijowskiego Wyhowskiego i pułki wodził“ — пише Колялович: Herbarz „Herold Polski“ 1897 s. 213. Ротмістрами в полку Романа Сільського були Жуковський і Кржижановський. На них за якісь звичайні жовнірські кривди скаржитись 25 X 1659 Степан кн. Четвертинський (Арх. Чартор. с d x 2446, f. 214—15, 220).

²⁸¹⁾ Dyaryusz Sejmu Lubelskiego 1569 г., виданий Петербурською Археограф. Ком., ст. 257. Пор. мою розвідку в збірнику Z Dziejów Ukrainy ст. 68—74. Характерні з цього боку слова одного з видатніших представників Руси кн. Костянтина Вишневецького, сказані на цій соймі: „I w tem się Waszej Królewskiej Mości opowiadamy, iż przystajemy ludzie wolni, swobodni, abyśmy nie byli w zasnościach swych szlacheckich uniżeni, gdyżemy jest naród tak pęczywy, jako żadnemu narodowi na świecie naprzód nic nie damy i czujemy się w tym, żeśmy każdemu narodowi są równi szlachectwem... Tak też, iż e ś m y są r ó ż n e j r e l i g j i, a zwłaszcza Grekowie, abyśmy tym nie byli poniżeni, aby nikt do inszej religji nie był przusiągany“...

²⁸²⁾ М. Грушевський: Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII в. вид. II, ст. 53. Акты Зап. Рос. т. III, N 64 і моя розвідка в збірнику Z Dziejów Ukrainy ст. 74—77. Щоби „wszystkie przywileje, listy, mandaty i inne wszystkie sprawy Kijowskiego, Wołyńskiego i Braclawskiego Województw ruskim językiem w kancelaryach J. Kr. M. pisane i wydawane były“ — постановляє шляхта волинська на соймі 1632 р. (Al. Jabłonowski: Źródła dziejowe t. VI s. CV). Так само ще в р. 1638 вставляє вона в свою інструкцію послам на соймі, щоби „przy metryce ruskiej był szlachcic tych województw, które prawa swe charakterem ruskim pisane mają, którego bracia podadzą“ і який „dekreta

województw Kijowskiego, Braclawskiego, Wołyńskiego i Czernihowskiego pisać i expedyować ma“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. II, т. I, N 21).

²⁸³⁾ „Zdanie o Narodzie Ruskim“ Гербурга перевидане в цілости в збірнику Z Dziejów Ukrainy ст. 80—97, там же моя розвідка про його автора.

²⁸⁴⁾ „Supplikatia do Przeoświęconego i J. W. Przechacnej Korony Polskiej i W. X. Litewskiego obojogo stanu duchownego i świeckiego Senatu, w roku tym terażniejszym 1623 do Warszawy na Sejm Walny przybyłego — od obywatelów koronnych i W. X. Litewskiego wszystkich wobec i każdego z osobna: ludzi zawołania szlacheckiego, religii starożytnej greckiej, posłuszeństwa wschodniego.“ В важніших уривках перевидана в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ ст. 99—111; в цілости — в „Документахъ объясняющихъ историю зап.-рус. края“ (Петербург 1865). „Supplikatia“ була тоді ж таки, в 1623 р., оголошена її авторами друком. Один примірник цієї дуже рідкої тепер книжки зберігається в Публичній Бібліотеці Петербурській. Яко приклад тодішньої свідомости, що Русь буває двох вір — римської і грецької — і що до Народу Руського належать так православні як і римо-католики — може ще послужити згадана вище фундація Гальшки з Гулевичів Лозичної з р. 1615, в якій підкреслюється, що вона зроблена тільки для Руси православної: „освѣцим князатам, вельможим панам, шляхті і яког-ж колективного заволаія і стану людям російским, а еднак тим тільки, которие в православной благодѣстивой Церкви Восточной набоженства греческого в ір і, в послушенстві теж і благословенстві святійшого Патріарха Константинопольського неодменне трвають і трвати будуть“... (Памятники Киевск. Ком. II, 386).

²⁸⁵⁾ Памятники Киевск. Ком. вид 1898 I, ст. 332, і інші копії цієї „Supliki do Majestatu J. Kr. Mci i Rzplitej Wojska J. Kr. M. Zaporowskiego“. Пор. вище прим. 35 і лист Гетьмана до шлята волинської I XI 1650 р. (вище ст. 68—71).

²⁸⁶⁾ Цей пункт введений в Умову Зборівську, пізніше в Умову Білоцерківську 28 IX 1651 р. („Szlachta rzymskiej i greckiej religii, którzy byli przy Wojsku J. Kr. M. Zaporowskim... tych wszystkich ma okrywać amnestya“) і т. д. Про це ширше в моїй монографії про Крачевського („Z Dziejów Ukrainy“ ст. 157 і далші).

²⁸⁷⁾ Арх. Чарторийських с d x 139, f. 317. Про характер козацького повстання в його першій автономістичній добі була мови вище в розділі V. Ще для еволюції поглядів тодішньої провідної козацької старшинської верстви на справи релігійно-національні і державні цікаво порівняти з „Забезпеченям“, виданим Гетьманом пинський римо-католицькій шляхті, його слова, сказані польським комісарам у Переяславі в початку 1649 р. Щоб ці слова зрозуміти, треба згадати, що більшість старшини тоді бажає тільки козацької автономії та забезпечення прав православних в Річпосполитій, і про сотворення окремої своєї держави ще не думає. Коли комісари Річпосполитої почали Гетьманові докоряти, що по його наказу в Києві: „Ляхів топлять, вбивають шляхту оboего пола, дітей, ксьондзів, і костели пограбувавши, шукають Ляхів і під землею“ — то він, висловлюючи погляди, пануючі тоді серед більшости присутної при цій розмові старшини ко-

зацької, відповів: „я не приказав невинних вбивати, але тільки тих, що до нас пристати і на нашу віру хреститися не хочуть“ (Пам'ятники Києвск. Ком. II, 324). Але вже напр. 24 Марта 1652 р. Гетьман видає з Чигрина універсал до „Pułkowników, Assaulów, Sotników i wszystkich mołojców Wojska Zaporowskiego... i Lachów pobratymstwo z nami trzymających“ (Grabowski: Ojszyste Spominki II, s. 311). Чим далі, тим більше погляд територіяльний і державно-національний став брати верх над поглядом екстериторіяльно-релігійним (забезпечення прав православних в цілій Річпосполитій Польській де-б вони не жили) і ставово-козацьким, недержавним. Про тодішню урядову політику Річпосполитої в справі унії пор. напр. наведену вище (примітка 29) інструкцію комісарам.

²⁸⁸⁾ Пор. вище примітки 2 і 247.

²⁸⁹⁾ Сборник Києвск. Ком., вып. I, ст. 111: російські переклади шведських пропозицій Гетьману, привезені царьким послом в Польщі Євлевим. Про ці переклади пор. вище примітка 113 а.

²⁹⁰⁾ Наприклад в оповіданнях записаних в р. 1897—99 з усг старих селян в Суботів священником Марком Грушевським, знаходимо такі характерні місця: Оповідуючи про шукання скарбів у Суботіві 80-літній дід Пилип Шуть каже: „чи ритимуть люде землю, чи ні, а буде колись таке, що дориватимуться до чогось другого: будуть таки добиватись правів Хмельницького. Кажуть... що в якійсь коломі, либонь, шкатулка є, а в ній ключі од льохів, плани та описи усякої кладі, яка де є на всій Україні. Там десь і права позамікані.“ Далі він каже, що „приспи (терраси), що й тепера є в попівським огороді — зовуться царською дорогою через те, що ними Гетьман їздив поклад ставом у Чигрин до столиці.“ Злов же дід Іван Пушкар, „літ більше сотні“, оповідає: „кажуть було мати і баба, що у Суботів приїдуть і внуки Хмельницького булаву дідівську одшукати. Десь у замчиці на острові посеред моря старий Хмельницький оселив близнючків Тимошевих, як Тимоша вбито було. Навмисне все дбав, щоб роду не понизить і з роду не вийти: кортіло таки, щоб карона чужому не одійшла. То й сього сподіватись треба. Трегуб Махей то каже, що уже десь і у Херсонщині рід Хмельницького хутором живе, десь недалеко Ковалевої якономії, та хто його знає, не бачив і ні од кого другого не чув, то й казати не буду,“ і т. д. (Марко Грушевський: Гетьманське гніздо, урочища і перекази села Суботова, зібрані в р. р. 1897—99. Записки Наук. Тов. ім. Шевченка т. ХСІ, р. 1909, кн. V). Як відносились тодішня „чернь“ козацька до проголошення наслідником Гетьманським Юрія і як до плянів та намірів Виговського — про це буде ширше мова в другій частині цієї праці.

²⁹¹⁾ Заслужений історик України Олександр Яблоновський пише: „серед старшини козацької, коли не більша частина, то частина дуже значна, була це шляхта, перейнята від коляски ідеалами, яких виразом була елекція і раста conventa“ (Pisma t. II s. 219).

Як сильні в Польщі були ці „ідеали“ свідчить між иншим вступна промова маршалка елекційного сойму в 1648 р. Богуслава Лещинського і промова Яна

Казіміра з подякою за вибір — промови, сказані в мент найбільшої небезпеки і початку руїни польської держави: „Одинока потіха і прикраса нашого народу та — казав маршалок, — що у нас не один Дім Володарів, а всі невольники: лише вільні голоси по своїй волі добірають собі Пана, не беручи його з коліски... Одній тільки Польщі нема рівні в виборі Пана: тут стільки електорів, скільки шляхти.“ „Дійсно — казав нововибраний Король Ян Казімір — має чим виславляти себе Річпосполита понад всі під сонцем народи, коли може роздавати величний дар маєстату! Має чим величатися, коли у ній не так, як у невольничих народів, що дякують долі за пана даного їм випадком із пануючого роду: тут Володарі низько кланяються за королівський дідеж“ (С. Томашівський: Перший похід Б. Хмельницького в Галичину ст. 101—105). Такого роду „ідеалів“, живцем взятих від занархізованої республіканської польської олітархії, Богдан Хмельницький знищити серед старшини козацької не встиг. Але українська монархічна ідея Великого Гетьмана на вмерла разом з ним. Боротьба між принципом монархічним і республіканським велась на Україні і далі по смерті Богдана Хмельницького. Видатніші з поміж пізніших виборних Гетьманів все намагались скріпити владу гетьманську і її в дідичне гетьманство: в українську монархію обернути, бачучи, що тільки в той спосіб може бути врятована Українська Держава. Але ніхто з них на нещастя не мав персональних даних, щоб такий переворот перевести. З одного боку опозиція старшини, з другого політика московська, яка и за що до дідичности і скріплення гетьманства допустити не хотіла, ці українські пляни монархічні нівечили. Козацька Українська Держава упала зруйнована старшинською олітархією, в той самий майже спосіб, як пізніше упала і Річпосполита польська, що учителькою і політичним взірцем для старшини козацької була. І тут і там скріпленню монархічної — там королівської, тут гетьманської — влади противилась, піддержуючи в цім випадку „стародавні свободи і вольности“ самодержавна Москва. До цієї теми маю надію — коли обставини і здоровля мені дозволять — повернути в інших місці. Тут для ілюстрації наведу тільки кілька прикладів. Отже наприклад Гетьмана Самойловича, коли він по довгих літах всяких хитань, принижень і невдач врешті зміцнив свою владу і захотів зробити її дідичною, скинула старшина власне за „самодержавство, противне звичаям Війська Запорозьського“. При чім скинула в той спосіб, що подала на нього донос московському урядові, який, бачучи скріплення влади Самойловича і боючись того скріплення, використав радо цей донос, щоб без суду заслати Самойловича разом із його старшим сином майбутнім наслідником в Сибір, а молодшого сина стратити в Сівську. При цій нагоді в кругах республіканської нашої старшини складено було про Самойловича такі вірші, заховані в літописі Величка:

Не уважав давной в Войску вольности

І всім стаям належитой годности.

Себе тільки почиталесь так бити,

Же твой рожай з давніх давен стал жити.

Забув еси, же ты з любви ізбрано

І старшим собі Паном названо.

Ради тобі отнюдь стало не треба
 І мислив єсь, аки би ізшел з неба.
 А в Войску Запорозжском то здавна
 Рада сильна (тільки проти Гетьмана очевидно) і всім явна.

Характерно, що при виборі нового Гетьмана, якого царський уряд дозволив втішеній старшині вибрати „по давнім статям“, поставлено було цим урядом жадання: „зблизити народ малоросійський і великоросійський мішаними подружжями і иншими способами так, щоб ніхто на Україні не важився говорити, що народ тутешній инший чим великоросійський і що він ипшого „гетьманського регименту.“ Пізніше Царь Петро I так само виступив на Україні оборонцем старинних прав і вольностей козацьких проти Гетьмана Мазепи, який по словам царських маніфестів, до українського народу виданих, змовився з Королями шведським і польським, щоб стати „самовластнимъ княземъ въ Украинѣ.“ Далі, вже на еміграції, при „вільній елекції“ Гетьмана Пилипа Орлика, складені були між ним і запорозькою старшиною умови, на взірець польських *роста conventa*, з яких найважливіша та, що касується „самодержавна влада, котру прежнії Гетьмани, зостаючи под Самодержцями московськими, привлацяти собі дерзали над слушность і право“ і т. д. Останній епізод боротьби між українським монархізмом і українським олігархічним республіканством, що мав місце перед самим скасуванням Гетьманства, був точним перовзором подій, які пізніше підчас упадку Річнесполитої в Польщі відбулися. Як пізніше в Польщі патріотична шляхта, так на Україні патріотична козацька старшина, бачучи упадок своєї Отчизни, схаменулась і зрозуміла нарешті (на жаль запізно), що без скріпленя гетьманської влади і установленя дідичного Гетьманства, Україна загине. І ось нащадки тих, що династію Хмельницького поваливши, втрачали найбільше відповідний момент для установленя української монархії, тепер стали між собою збирати підписи на прохання до Цариці Катерини, щоб Гетьманство було оставлене дідичним в роді Гетьмана Розумовського, при чім, що характерно, покликувались вони на приклад Богдана Хмельницького, який так само передав Гетьманство своєму синові. Але це прохання навіть не могло бути подано, бо (поминувши непопулярність і особисту маловартність Гетьмана Розумовського) „привязана до стародавних вольностей“ генеральна старшина, піддержана очевидно урядом російським (подібно як пізніше конфедерація торговцька в Польщі), не загоїла його підписати, і підписали його тільки полковники і полкова старшина. Запекосений все-ж таки оцім небезпешним для нього українським монархічним рухом уряд російський поспішив Гетьманство скасувати. Гетьман Розумовський одержав наказ написати до Цариці, що він просить увільнити його „від того тяжкого і небезпешного уряду“ — Гетьманства. Його „прохання“ розуміється зараз же було вдоволено і він був „звільнений“ з Гетьманства подібно, як зі свого Королівства був звільнений пізніше останній Король польський Станіслав Понятовський. І в результаті обидва „найвільніші під сонцем“ — польський і український — народи, не витворивши власної сильної монархічної влади, промантачали свої держави і опинились на службі у націй, що таку сильну монархічну владу державну витворити у себе зуміли.

²⁹³⁾ Пор. вище прим. 113 а. Посол Лілієнкрона 28 Червня ст. ст. 1657 р. доносить своєму Королеві, що „Гетьман дуже слабкий, а канцлер, судячи по різних обставинах, викликає велике підозріння, що після смерті Гетьмана він хоче захопити владу. Таким чином вже склалось дві партії, але на нещастя, після того, як 4 видніших їх представники були тайно покарані смертю по наказу Гетьмана, я зустрів сильні перешкоди вести з ними які небудь переговори . . . Виговський умисне затягає вирішення справи (переговорів), ждучи смерті Гетьмана, яка повинна прийти з хвилини на хвилину, щоб потім легше задовольнити своє честолюбство, виконати свої наміри і приготувитись до всяких випадків . . .“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. III т. VI, ст. 314, 316).

²⁹³⁾ Акты Ю. и З. Р. т. VII, ст. 189. Kochowski: Annalium Poloniae Clima-ster II, 248.

²⁹⁴⁾ Kubala: Wojna Brandeburska, s. 213. Про „каприз“ і непорозуміння між козацькими полковниками, яких не змогла припинити навіть присутність молодого Гетьмана, посланого туди Батьком, пише в вищезгаданім рапорті Лілієнкрона. Що Жданович мусів належати до партії Виговського, свідчить між иншим і те, що наказ покарати його смертю, виданий Гетьманом Хмельницьким, не був виконаний і, як пише Лілієнкрона, пізніше Виговський намагався виправдувати, перед Юрієм і перед старшиною, провину Ждановича (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, 321).

²⁹⁵⁾ Арх. Ю.-З. Р. ib. ст. 321. „Awizy z Ukrainy“ Арх. Чарторийських с d x 2446, f. 82. Пор. Акты Ю. и З. Р. XI, 766.

²⁹⁶⁾ Літопись Самовидця с. 48. Пор. Акты Ю. и З. Р. XI, с. 795. Точне означення місця, де був похований Богдан Хмельницький вимагалоби довгих архівальних студій і стараних пошукувань в Суботіві. До тепер прийнята була традиція, що тіло Хмельницького поховано в Суботіві в мурованій Церкві св. Іллі. Там же російським урядом була прибита маленька мідна табличка з написом: „здесь было погребено тѣло Богдана Хмельницкаго.“ Але ця традиція викликає великі сумніви. Перш за все, коли за основу взяти оповідання Самовидця, на яким ця традиція спирається, то треба вяснити, чи дійсно теперішня мурована церква св. Іллі була ринковою церквою. Місцева традиція що до цього неясна. Так, старі люде в Суботіві оповідають, „що давньої пам'яті то самі либонь стіни були і ніхто їх церквою не звав, а звали великим льохом, хоч правити в її правила — мабуть через те, що почали кладовище заводити коло неї та поминки справляти. Михайлівську (тепер деревляну) то ще Батько Богданів строїв, кажуть. Бо як оце перестроювали її, то там видко було усе: на одвірках, на каміні під престолом написи були, коли, хто і за ким строїв і перестроював її. Видко було, що й згоріла раз була. Це вже пята на цьому самому місці“. Далі про муровану Іллінську церкву оповідають „що це не церква таки була, а двірць Хмельів, та вже либонь і у двірці між світлицями була й церква — у сампх покоях би то, звичайно, як от буває у великого чоловіка, бо Хміль же мав булаву і за князя правив.“ Інші перекази знов кажуть, що таки в ній похований Хмельницький „з правого боку під стіною“, а другі „що він похований на дворі під церквою коло стіни цієї самої і проти цього самого місця.“ Знов звістна, але

вповні неймовірна легенда про спалення останків Богдана і Тимофія Чарнецьким вляжуться в місцевих переказах з „урочищем Греченім, де саме Богунова нива“ і де „той попіл зарядили у пушку і випалили.“ „На тім місці ще недавно були могилки, а одна ще довго маячила поки її не розорали.“ Але тут же старі люде додають, що того спалення останків Гетьмана мабуть не було і „що козаки замість тіла Хмельницького у землю покляли другого мерця, а його на другім місці десь сховали, де самі тільки знали. Може як раз у дерев'яній батьковій церкві, де й син його вже лежав і ніхто про се й досі не знав. Воно колись ощутить ся.“ Домовина Тимофія Хмельницького була знайдена в дерев'яній Михайлівській церкві. „Як почали строїти її — оповідають місцеві люде, самовидці — одбили двері у склепу, та зняли віко з домовини Тимошевої і показали людям, що справді є його могила і він сам є там. І зарівнявши і засипавши склеп той, повкидали туди все, що познаходили там і кусок дверей одбитих уклали туди, засипали, затоптали і почали підвалити класти. Не то й грошини не взяли з склепу того — усе то дорожили, щоб пам'ятки таки ще й на далі там позоставались.“ (Марко Грушевський: Гетьманське гніздо, урочища і перекази с. Суботова зібрані в 1897—99 pp.).

²⁹⁷⁾ Арх. Чарторийських с. д. х. 2446, f. 82: „Awizy z Ukrainy“. Може бути, що з цєю звісткою про похорон Гетьмана „в полі під високою могилою“ вляжуться наведене вище оповідання про „могилки на урочищі Греченім.“ Інтересно між иншим, що деякі варіянти „Думи на смерть Хмельницького“ так описують похорон Гетьмана: „Тоді-ж то Юрась, Гетьман молодий, до дому приїжджав, і Отця живого не заставав. Тоді то велів у Штомином дворі, на високій горі, гріб копати. Тоді-ж то козаки штихами суходіл копали, шликама землю виносили, Хмельницького похоронили; із разпих пишаль подзвонили, по Хмельницькому похорон счинили“ (подано у Костомарова в монографії про Хмельницького, за Метлинським).

²⁹⁸⁾ Баятшыш-Каменській: Історія Малої Россії II, прим. 7.

²⁹⁹⁾ „Мова при погребі Богдана Хмельницького, Гетьмана Войск Запорозьких, мовлена через старого секретаря его Самоїла Зорку в Суботіві Августа р. 1657“ — Літопись Величка, т. I, с. 283—294.

³⁰⁰⁾ „Awizy z Ukrainy“. Арх. Чартор. с. д. х. 2446, f. 82. Те саме пише в своїм рапорті про смерть Гетьмана посол Лілієнкрона: „тепер нічого иншого мені не лишається, як поїхати з Канцлером Виговським до Війська і довідатись, що стане робити повий Гетьман (Юрій) вмісті з полковниками, згідно з тим, що покійний Гетьман ім радив і поручав у своїм заповіті.“ І тут же Лілієнкрона додає, що „Канцлера Виговського підозрівають, що він має намір повстати проти нового Гетьмана“ — иншими словами — заповіт Богдана Хмельницького зламати (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. VI, с. 321).

Зміст частини першої.

	Сторінки
Присвята	1—4
Передне слово	5—7
Розділ I: Два документи	11—17
Розділ II: Політика козацького автономізму від початку повстання 1848 р. до Переяславської Умови	18—26
Розділ III: Кінець автономізму. — Унезалежнення України. — Переяславська Умова і Переяславська Легенда. — Перші реальні наслідки Умови	27—39
Розділ IV: Вієнський мир між Москвою і Польщею. — Великий Союз в Чигрині в Жовтні 1656 р. — Зворот зпід царської протекції. — Унезалежнення козацької Держави та її участь в міжнародній європейській політиці	40—57
Розділ V: Внутрішня політика Богдана Хмельницького в добі автономізму. — „Військо Запорозьке“. — Міщанство. — Духовенство. — Селянство. — Непокозачена шляхта	58—87
Розділ VI: Основні зміни у внутрішній структурі Війська Запорозького під впливом революції. — Європеїзація козаччини, як головна причина перемоги українського державного сепаратизму і як підстава українського державного будівництва. — Взаємовідносини між козацькою державністю і українською непокозаченою шляхтою. — Форма правління в Українській Державі за Гетьмана Богдана Хмельницького. — Переміна внутрішньої політики гетьманської під впливом державного унезалежнення України по Переяславській Умові. — Не в боротьбі Москви з Польщею на українській території, а в сполученю східних і західних цивілізаційних впливів у незалежній Українській Державі формується Українська Нація. — Видатніші представники нової української аристократії	88—185
Розділ VII: Нова українська аристократія, об'єднавшись коло особи „Єдиновладного“ Гетьмана, намагається об'єднати всі українські землі в одній Державі Війська Запорозького. — 1-о Втручання Москви в українську державну політику не помагає, а стає на перешкоді такому об'єднанню. — 2-о Без визволення з під влади польської Річпосполитої всіх північно-західних українських земель не може бути емансипації України з під руйнуючих впливів Москви. — На ціх двох стверджених досвідом тезах спірається внутрішня і зовнішня політика Богдана Хмельницького в послідній добі його гетьманування. — Становище шляхти в північно-західних	

українських землях. — Переміна у взаємовідносинах між нею і Гетьманом та Військом Запорозьким під впливом монархічних тенденцій Богдана Хмельницького і європеїзації південної козацької України. — Голова шляхти волинської Степан ки. Четвертинський і його листування з „Ясновельможним Великим Гетьманом“. — Військо Запорозьке прилучає до козацької України некозацькі „руські землі“ Річнесполитої: Русь Червону, Поділля, Волинь, Полісся і південну Білорусь. — Юрій Немирич та инша шляхта цих „руських земель“, що державну владу українського Гетьмана і Війська Запорозького приймає 186—219

Розділ VIII: Пинський повіт і його злука з Українською Державою.
 — Присяга шляхти пинського повіту на вірність Гетьману і Війську Запорозьському. — Забезпечена, видана шляхті пинській Гетьманом Богданом Хмельницьким. — Завершена будови козацької державности. — Перші вістуні грядучої руїни. — Смерть Великого Гетьмана Богдана Хмельницького 220—254

Примітки 255—298

Важніші друкарські помилки 301

Приступаючи до читання прошу виправити ось ці важніші
друкарські помилки :

Стор.	Рядок:	Надруковано:	Має бути:
19	15 згори	повною	повного
27	15 зг.	Виговською	Виговського
28	15 здолу	Мазени	Мазепи
30	9 зг.	постійна	постійна
35	13 зг.	дійности	дійности
37	4 зг.	Переяславського	Переяславською
73	16 зг.	часу	часу“
„	4 зд.	даєть	дасть
86	13 зд.	свїх	своїх
„	2 зд.	встановленя	возстановленя
90	13 зд.	два	дав
91	13 зд.	вирати	врати
92	3 зг.	переходні	передодні
„	8 зд.	Пидляшї	Підляшї
„	1 зд.	зачїнаючи	зачїпаючи
93	14 зг.	вд	під
100	10 зг.	гопи	гонп
105	11 зг.	запаує пєбаром	запанує незабаром
113	4 зг.	паянських	паянських
120	9 зг.	полон	полон
„	в кінці сторінки пропущено знак розділу: * * *		
127	12 зг.	загонч	залогн
„	9 зд.	після слова — намовляв	— пропущено: ^{122а)}
149	17 зд.	споєну	спаяну
150	5 зг.	доводять	доведуть
171	1 зг.	Громик	Громика
176	4 зд.	Мєжжинський	Мєжжинський
206	11 зг.	позбулася	позбулася“
243	3 зг.	чужоземцям	чужоземцям

Крім того в деяких примірниках **н** деколи відбилося без внутрішньої чорточки, як **н**, що прошу читачів самім виправити.

Вячеслав Липинський

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА МОНОГРАФІЇ

Том перший

ШЛЯХЕЦЬКИЙ СТАН НА УКРАЇНІ ПЕРЕД ВЕЛИКИМ ПОВСТАННЯМ 1648 Р.

I. Назви „Русь“ і „Україна“ в нашій національній термінології. — II. Присяга панів волинських на Соймі Люблинським 1569. — III. Політична боротьба шляхти руської в Річпосполитій польській від Люблинської Унії до повстання 1648 р. — IV. Культурно-національна праця шляхти руської в першій половині XVII-го століття. — V. Раїна з Козірад Боговітинівна, дружина Костянтина на Ярмолинцях Ярмолинського, фундаторка православного Загаецького монастиря в 1637 р. (з портретами). — VI. „Русь віри римської“ та її участь в національнім життю. — VII. Ян Щасний Гербурт в обороні Русі. — VIII. Аріяньський соймик в Киселині на Волині в 1638 р.

(З цих студій: I-ша, II-га і VII-ма були видані польською мовою в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ в 1912 р.; VIII-ма була видана в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ у Львові в 1910 р.

Том другий

УЧАСТЬ ШЛЯХТИ В ВЕЛИКИМ УКРАЇНСЬКИМ ПОВСТАННЮ ПІД ПРОВОДОМ ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

I. Шляхта покозачена. — II. Станіслав Млхайло Кричевський: полковник київський (1648—1649).

(Обидві ці монографії були видані в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ під заголовком: Stanisław Michał Krzyczewski. Z Dziejów walki szlachty ukraińskiej w szeregach powstańczych pod wodzą Bohdana Chmielnickiego).

Том третій
УКРАЇНА НА ПЕРЕЛОМІ
1657—1659.

ЗАМІТКИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО БУДІВНИЦТВА
В XVII-ІМ СТОЛІТТЮ

Частина перша Київ-Відень 1920 р. видання Дніпросоюза.

Частина друга

Зміст: Знівечення монархічно-династичних і державних плянів Гетьмана Богдана Хмельницького. — Усунення Гетьманського Наслідника Юрія й вибір на уряд гетьманський генерального писаря Івана Виговського. — Останній акт політики Великого Гетьмана: Корсунська умова між Швецією і Україною. — Початок великої Руїни. — Внутрішня боротьба на Україні між „черню“ і старшиною Війська Запорозьського. — Рівнобіжний з цією боротьбою зріст польських і московських впливів на Україні. — Нова українська політика по лінії найменшого опору. — Маніфест українського Уряду до європейських держав і листи козацької „черні“ до московського Царя. — Гадяцька Умова. — Неприродність та внутрішні протиріччя польсько-українського союзу. — Безсилість Польщі для перемоги над Москвою. — Польсько-московська боротьба за Україну ведена українськими силами. — Поділ і винищення в цій боротьбі повставшої за гетьманування Богдана Хмельницького нової української аристократії. — Занепад разом з нею козацької Української Держави і Української Нації.

(Частина друга цієї монографії була видана в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“ під заголовком: „Na Przełomie“.

Том четвертий

З ЧАСІВ РУЇНИ.

I. Універсал задніпряньського Гетьмана Івана Брюховецького з „вірним Войском Й. Царского Пресвітлого Величества Запорозьским“ до вірної польському Королеві старшини і черні на Україні правобіч-

ній. — II. Степан Немирич, генерал артилерії Великого Князівства Руського, потім полковник королівський і його лист до вірного московському Цареві Війська Запорозького. — III. Данило Братковський. — IV. Портрет-апотеоза Гетьмана Івана Мазепи, доручений йому Могиланською Академією в Києві в 1708 р. — V. До історії політичних і дипломатичних заходів першої української еміграції по погромі 1709 р. — VI. Спроба малоросійської лівобічної старшини в р. 1763 воскресити наміри Богдана Хмельницького і установити дідичне Гетьманство. — VII. „Князь Микола“ (Авґуст Доброгост Яблоновський) і змагання відновити в кінці XVIII ст. знищену правобічну козачину. — VIII. Епітони Великої Руїни: Пантелеймон Куліш, як ідеолог правобічного зросійщеного козацтва і Михайло Чайковський, як ідеолог козацтва правобічного спольщеного.

(З цих студій I-ша і IV-та були видані в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“; II-га почасті в „Записках Наук. Тов. ім. Шевченка“ у Львові в 1909 р., почасті в збірнику „Z Dziejów Ukrainy“; III-тя в „Літерат. Наук. Вістнику в Києві в 1909 р.

